sége vagy tökéletessége tehát abban áll, hogy az érzékileg tökéletes alak a' képzelményesnek is alakja vagy kifejezése lesz 's ez által az emberiség legmagasb tárgyaira vitetik. Ennél fogva magában sem az érzéki, sem a' szellemi nem szép; csak akkor szólhatunk valódilag szép lélekről, ha az megfelelő szemlélhető tettekben nyilatkozik, valamint más részről csak akkor beszélhetünk helyesen szép formákról, ha azokat idealis mustrára vihetjük, melly bennök mintegy kinyomva van. Minden szép, azaz, minden mi e' fogalomhoz közelit, valami érzéki 's egyszersmind szellemi, de mindenik össze hangzó egyesületben érzékileg tekintve. Ez a' szépnek általános fogalma. Valamint már az emberiség ideája mind a' két nemet, férfiit és asszonyt, magában foglalja, mellyekben az emberiség külön charakterekkel tünik elő; ugy a' szépség ideája is magában foglalja a' kellemet és fenséget, ugy hogy amazt nő, ezt him szépségnek nevezhetnők, mert mindenik hasonló ellentéten alapul. Némelly aestheticusok a' szépet ellenébe tették a' fenségesnek, 's amaz alatt kellemet, kecset, gratiát értettek; melly elválasztásnak fonáksága az épen most mondottakból önkényt felderül; világos az is, hogy egy oldaluság csupán asszonyit szépnek nevezni. A' tárgyat megelevenitő idea t. i. azon összehangzó viszony kára nélkül is, mellynek hijjával szép semmi dolog sem lehet, vagy 1) egészen betöltheti a' formát 's mintegy belőle származni látszik, mi akkor van, midőn az idea közvetlenül az érzéki élet körére vitetik. Itt, hol bennünket egészen a' forma vonz 's értelmét tökéletesen ki magyarázza, hol a' forma tökéletessége kevésé nagyobb fontossággal kitünni látszik, kellemről 's kecsről szólhatunk, 's ez inkább természet adománya, a' legfőbb inger, mellyet az teremtményinek adhat, 's ez mindenütt természetesen és erőtetés nélkül is tünik fel. Formák lágy egybe olvadása, érzéket vidámitó és szemléletére vonzó mozgás a' kellem jele; lelki erők vidám csendes játéka pedig foganatja. Vagy 2) a' tárgyak alakja egy minden formák felett szárnyaló fogalom által a' végetlennek képzetére 's érzetére emel bennünket. Ez a' fenséges; itt azonban olly fenségesről szólunk, mi egyszersmind szép is. Ezt nagy erők összehatása szüli; miért ennek az indulatot hatalmasan meg kell kapni, 's rendes állapotján felül emelni. — Valóságban a' természet és mivészség tárgyai nagyobb részint ezen két tünetforma (kellemes és fenséges) egyikéhez külön mértékben hajolnak. Mivészetben, mellynek elve a' szépség, erőnek kell a' kellemet magasitni, 's kellemnek a' fenségest lágyitni, 's igy, mint az emberi két nem tökéletes egyesülés által szeretve törekszik kölcsönös kiegészitésre, ugy a' him és nő szépség is egyesülni iparkodik a' mivészet legfőbb teremtményiben. Továbbá a' szép vagy természeti vagy mivészi, 's amaz tudta nélkül, ez a' mivész világot ölelő szelleme által áll elő. Megkülönböztetik még a' természeti és képzelményes szépet, 's amaz alatt a' mivészetbe áltvitt természeti szépséget, ez alatt a' mivészet körében képzelet szerint 's eredetileg teremtett szépséget értik. Végre mivészetben a' szép szintugy komoly, mint vidám alakban ábrázolható. Tehát a' comicum is egyik neme a' szépnek, habár e' fogalommal ellenkezni látszik is. Azonban minden mivészség a' szépnek saját ábrázolás formáján alapul. (V. ö. Mivészség, Költészet, Képirás, Aesthetica, Baumgartner, Batteux.) L. Ersch *Literatur der schönen Künste.*

Szép irás, l. Calligraphia.

Szépitő szerek. Mivel az emberi test szépsége attól függ, hogy szabályosan termett 's egészséges legyen, 's alakja által a' nézőben egy magasb tökély képzetét gerjessze, innen minden szépségápolás csak oda mehet ki, hogy a' test és egyes részeinek épsége megtartassék 's szellemi tehetségink összehangzó kimivelése által arról gondoskodjunk, hogy a' nemes gondolkodás külsőleg is kitessék.

Mert mint a' testi betegség, ugy alacsony szenvedélyek, hivalkodás, nyugtalan, állhatatlan indulat is meglátszanak az ember külsőjén. A' szépségápolásnak tehát rendes életszabályokon kivül főleg a' test külső létszereire, bőrre, hajra, körömre és fogakra kell ügyelni. Mind ez leginkább tisztaságban áll, miért leghiztosabb szépitő szerek a' gyakori hideg és meleg ferdők; hajaknak csak néha kell kevés lágy olaj vagy zsir, hogy puhák legyenek 's nőjjenek. Fogaknak legjobb a' gyakori mosás, 's néha szénből, cserfahajból 's florenczi viola gyökérből készitett porral dörgölés; kemény, darabos érczes fogporokat, vegyületeket 'st. legjobb elvetni. Reggel és este, ugy ebéd után is ki kell a' fogakat mosni, forró étel után hideg italt, mód nélküli czukor evést, érznemükkel piszkálást kerülni. A' gyakran annyira kürtölt szépitő szerek rendesen többet ártanak, mint használnak. A' bőrnek lágygyá és fejérré tételére sokféle vizet, szappant, kenőcset ajánlanak. Legismeretesebb egy rózsaviz és benzoetinctura-keverék; ártatlan de erőtlen szer is. A' szeplővizekben gyakran ásványméreg van, azért ezek sem czélirányosak sem ártatlanok. A' szappanok annál jobbak, mennél tisztább zsirjok; jószagu pótlékok nem javitják a' szappant. Sokkal jobb a' mandolakorpa, melly nem csak a' szennyet jobban leviszi, hanem a' bőrt is lágyan, fejéren, minden kiütéstől tisztán tartja, 's minden illatszesz nélkül jó szaga van. Mosakodnak némellyek még tört mandolából, tojás sárgájából, czitrom léből, szagos vizekből és olajokból csinált keverékkel is; de a' csupa mandolakorpa olcsóságán kivül még azért is ajánlhatóbb, mert jobban tisztit. Szeplő és egyéb foltok ellen tiszta czitromnedv frissiben felkenve 's csak több órák mulva lemosva, gyakran használ. Pirositók, Kendőző szinek (l. e.) többnyire mind ártalmasak, mert nemcsak a' bőrt rontják, hanem még belső nyavalyákat is okoznak. Szinte illyenek a' kenőcsök is; jobb egy lat mandola olaj és 15 csepp perui balzsam vegyitve. Az annyira hiresztelt Macassar olaj is alkalmasint érczes keverék. A' hajfestő szerek szinte igen ártalmasak, 's azért csak hozzá értők tanácsa mellett kell velök élni. L. Kletten *Vers. einer Geschichte des Verschönerungstriebes im weiblichen Geschlechte, nebst einer Anweisung die Schönheit ohne Schminke zu erhöhen* (Gotha 1792); Trommsdorff *Kallopistria, oder die Kunst der Toilette für die elegante Welt 'st.* (Erfurt 1805); Schreger *Kosmetisches Taschenbuch für Damen zur gesundheitsgemäszen Schönheitspflege ihres Körpers* (Nürnb. 1810); Klee *Über die weiblichen Brüste und die Mittel sie gesund und schön zu erhalten* (Frankf. a. M. 1806) *Unenthehrliches Taschenbuch für Frauen, oder Anleitung die weibliche Schönheit und Gesundheit zu erhalten und zu erhöhen* (Berlin 1823.)

Szeplő sárgás vagy barna, tőfoknyi vagy lencsényi nagyságu fájdalmatlan pecsétek, mellyek a' test be nem fedett részein többnyire a' napsugárinak behatására származnak. Némellyeknek a' szeplő örökségbe jutott, 's ezeknél ritkábban gyógyitható, mások később kapják, kivált a' lágyabb, fehérebb bőrű, világos haju ifjak, ha tavasszal, kivált nedves bőrrel magokat a' napsugári behatásának kiteszik, melly által izgattatván a' bőr edényes hártyája, illy különös szinü elválasztást okoz. Hasonlókép a' tüz befolyásától is eredhetnek fattyu-szeplők. A' szeplők az egészségnek nem ártanak, de mivel a' szépség ellenségének tartják, azért iparkodnak szépeink tőlök mentve lenni, mit legkönnyebben elérnek előre vigyázás által, hogy ne támadhassanak; ezért kerüljék nedves bőrrel a' napra menni, vagy ha kimennek nagy szélü kalapot, napernyőt, fátyolt hordjanak. Ha mind e' mellett is támadnának, fel kell lágyitani a' bőrt gyakori mosás által savóval, tejfellel, szappannal, vagy estvénként bekenvén keserü mandolából, és fenyődióból tojás sárgájával készült kenőccsel.

A' meglágyult bőrre használtassanak izgatók, hogy a' pecsétek felszivása történjen, igy: füszeres vizek eczettel, vagy büzsóval, tormával, nagyon felleresztett savak, borizs, benzoe-festvény 'sat. Ha a' szeplő elenyészett, hogy ujulások megakadályoztassék, hasznos a' bőr izgathatóságát tompitani hideg, keveset öszve huzó mosásokkal, 's a' nap sugárinak erős hatását eltávoztatni.

SZÉPNÉZŐ CSŐ, l. CALEIDOSCOPIUM.

SZÉP TUDOMÁNYOKNAK (belles lettres) nevezteténck hajdan a' költészet és szónokság, melly mindenik a' mivészségekhez tartozik; mivel e' két szót: tudomány és mivészség, mint a' régiek ἐπιστημη és τεχνη, scientia és ars, gyakran egy értelemben vették 's ugy a' külön tárgyakat összezavarták. (V. ö. MIVÉSZSÉG.) A' szép tudományok és mesterségek közti különséget azon különféle jelekben lelték, mellyekkel ezek ugyanazon tárgyak ábrázolására éltek. Azt mondák, a' szép tudományok önkényes jelekkel élnek, 's ezek alatt az emberi nyelvet érték; a' szép mesterségek pedig természetes jelekkel, azaz hangokkal, vagy látható formákkal. Szinte igy hibásan minden nem szoros tudományt is szép tudománynak kereszteltek. A' Németek a' mesterségek és tudományok közti különségnek pontos megvizsgálása után, ezen beszédszokással igen okosan felhagytak, ugy hogy annak már ma legfelebb csak historiai érdeke van.

SZERECSENDIO a' pézsma szerecsendiófa (Myristica moschata L.) füszerszámos gyümölcse, melly a' molukki szigetekben vadon terem, de több helyen nagy szorgalommal termesztetik. Szagatlan virágai egyenként jelennek meg a' levél tövéből kinövő ágas kocsányon. Gyümölcsei, mellyek a' virágzás után 9 hónappal érnek meg, idomokra és nagyságokra egy középszerü baraczkhoz igen hasonlitanak, csak hogy a' kocsány felé, mint körtvély megvékonyulnak. A' tökéletes érett gyümölcsnél a' külső héj kövérsima, sárgás, vagy vereses, melly alatt egy vastag, kemény, fanyar, fehéres, nem használható hus fekszik, melly éréskor felpattan 's kiesik belőle a' dió, melly mint a' pompás diófa gyümölcséé, egy vereses, hálóidomu fonattal van körülvéve, melly fonat Macisnak, rosszul szerecsendióvirágnak, neveztetik, 's mint drága füszerszám szorgalmatosan leszedetik, árnyékban megszárittatik, tengervizzel meglocsolván ujra szárittatik, honnan vereses sárga szinü, 's végre eladás végett zsákokba pakoltatik. A' diókban a' fekete, fás, könnyen törő héjok alatt van mindjárt a' mag, mellyet mi szerecsendiónak nevezünk; ezeket megszáritván, füstre akasztják, azután feltörik, kiválogatják, nehányszor, hogy az avasodástól megőrizzék, mész és tengerviz egyvelegbe aztatják, 's ugy küldözik el. Ezen gyümölcsöket háromszor szedik évenként, Jul. és Aug. Nov. és Mart. 's Apr. Az utolsó szüret legjobb. A' szerecsendióból készitenek párolás és kinyomás által olajat, mint a' virágból is.

SZEREDNYE, mváros Ung vármegyében, 227 ház. 1216 kath., 18 prot., 254 zsidó, összesen 1488 lak., postahivatallal 's hires fejér borral. Régi várat is mutat.

SZEREGYENLŐSÉG (Proportio) két hasonló arányzat összeállitása. Mathematicában két nagyság mindig két különböző módon hasonlittathatik össze; vagy ugy, hogy meghatároztatik, hány egységgel nagyobb egyik a' másiknál, vagy ugy hogy egyik szám a' másiknak mértékévé tetetik, 's meghatároztatik, hányszor foglaltatik egyik a' másikban. Az első mód arithmeticai, a' második geometriai szeregyenlőségnek mondatik. Minden proportio négy tagból áll, két külsőből és két belsőből. Az, hol a' második iz a' harmadikkal egyforma, összefüggő proportiónak hivatik. Mivel minden arithmeticai proportióban a' külső izek summája a' belsőkéhez, a' geometriaiban pedig a' külső izek productuma a'

belsőkéhez hasonló, innen a' szélső vagy külső akarmellyik tagot meg lehet találni, ha az arithmeticaiban a' két belső összeadatik, 's ebből az ismert külső kivonatik; a' geometriaiban pedig, ha a' két belső tag productuma az ismert szélsővel elosztatik. Ha a' negyedik iz ismét egy összefüggő proportio közép tagjává tétetik 's ez igy tovább folytattatik, mint 8—11=11—14; 11—14=14—17; 14—17 =17—20 'st; vagy 4: 8=8: 16; 8: 16=16: 32; 16: 32=32: 64 'st. — akkor ezen számok jőnek ki: 5, 8, 11, 14, 17, 20 'st, vagy 2, 4, 8, 16, 32, 64 'st. mellyek arithmeticai, vagy geometriai Progressiot képeznek. Kimeritőleg 's alaposan tanit ezekről Schmid *Rechenkunst* (Lpz. 1774. 2. k.)

Szerelem. Azon erő, melly világokat egyesit 's összetart, épen az, melly által az ember rokon fajához szabadon vonzódik. Innen már a' régiek mondák: *A' világot szeretet igazgatja*, de hozzá tevék: *és gyülölség*. (Eros, és Eris l. e.) Hogy e' nemes vonzódást az embernek tulajdonitjuk, oka az, mivel csak az embert kötheti belső szabad törekvés más szabad lényhez, mivel az állat minden választás nélkül csak a' pillantat hatásának 's a' természet törvényének enged. Habár szerelem az érzéki 's inkább állati emberben az állati ösztönhez kisebb, nagyobb mértékben hasonló, mégis valódi szerelemben annyira megnemesül amaz ösztön, 's a' szellemi természet által ugy megtisztul, hogy e' szerelem tisztán emberi vonzódásnak tekinthető, mellyben az emberi természet egész sajátsága kitünik, 's melly által az ember szorosan az emberiséghez ragaszkodik. Külön alakokban nyilvánul e' vonzódás; illyen a' gyermeki, a' testvéri szeretet, a' barátság, 's utóbb a' nemi szeretet, vagy a' szoros értelemben vett szerelem. Ez két külön nemü személy egymás iránti vonzódása, vagy belső törekvés egy másik nemü személlyel leendő tökéletes egyesülésre; sőt objective maga ezen egyesülés, mert szeretet csak viszontszeretet által lehet teljes. Természetesen először homályos vágyból kelekedik, mire hihetőleg a' test teljes kifejlődése munkál, azután valami üresseget éreztet a' kebelben, mi ismét a' tökéletes közlés vágyát és szükségét okozza. Alapul továbbá a' két nem testi és lelki különbözésén. Azonban különböz ama szüntelen gerjedező nemi ösztöntől, mellyet szerelmességnek nevezünk; valamint ama hibásan nevezett platói szerelemtől is, melly szellemi kicsapongásnál nem egyéb. Ez t. i. teljesen emberi, 's tökéletes, azaz szellemi és testi egyesülés után törekvés; és épen azért a' mivészség legkedvesebb tárgya. Hol ez tökéletes, ott szükségkép kizárólag a' szivek kölcsönös szilárd érdekén alapul, 's azoknak, kik felsőbb rendelésből egymást megtalálták, éltök egyesitője lesz. A' kormány házasságban engedi ezt meg, melly a' szerelem okos formája. Ó világban, midőn a' sokfeleségüség divatozott, nem nyilvánulhata a' szerelem az indulatnak ama mélységével, vagy szinte ama rajoskodó szivességgel, mint a' keresztény és romános világban. Hol erős bizodalom hibázik, féltékenységgé válik e' vonzalom; vagy akadályok szenvedélyé teszik. De csendesebb és bizodalmasabb a' házasok szerelme, 's a' szüléknek magzataik iránti feláldozó 's minden haszonleséstől tiszta szeretete.

Szerelemdalnokoknak neveztetének a' középkorbeli német költészek, mert dalaik főkép szerelmet zengének, de sváb költőknek is hivatának, mivel költeményeikben e' beszédmód leginkább kitört. Ennek oka ott keresendő, mivel midőn a' 12 század elején az éneklés mestersége déli Franczia országból Némethonba költözött, a' simuló és szépen hangzó sváb beszédmódban kivánt eszközt talála a' kifejezésre, 's a' mivészetkedvelő Hohenstaufenekben buzgó pártolót. Szorosb értelemben azonban ama név alatt csak a' lantos költők, a' szerelemdalok énekesei értetnek. A' szerelemdalnokok olly lovagok vagy ne-

mesek valának, kiket a' harcz, ájtatosság és szerelem közt megosztott lovagi élet dallra lelkesitett. Ezek különösen mükedvelő német fejdelmek, mint II Fridrik császár, IV Leopold herczeg, Wenczel cseh király, 'sat. udvaraikban éltek, 's költeményiknek a' lovagi élet, az udvari pompa és finom erkölcsek adák azon gyengédséget és csillámlást, ékesszólást és piperét, mellyet bennök csodálunk. Ezen udvarokban a' provençali troubadourok példájaként a' herczegek 's herczegnék mulattatására gyakor versenyezések tartattak, mellyeket a' fejdelmek kegyei után törekvő költők innepeltek. Mert valának köztök szegények is, kik élelemkeresés végett egyik udvartól másikhoz vándorlának 's dallaikat hallaták. De leginkább mégis gazdag és katonáskodó lovagok valának, kik éltöket költői és lovagi foglalatosságokkal tölték 's váltogatva mindegyikke' a' szép asszonyok kegyeit iparkodának megnyerni. Még koronás fejek is hódolának illy módon szeretettjeiknek, 's a' fegyverzörgés szüntét sok nagyok örömest szentelék költészetnek. Mivel e' költészet, már szelleménél 's a' költőknél fogva is valódi lovag költészet volt, nem lehet csodálni, hogy az akkori világi dalokban mindenek előtt szerelmet találunk, mint a' lovagi tisztelet második tárgyát, 's hogy bennök a' tavaszt és természetet, melly a' szerető sziveket olly bámulandó rokon érzettel hatja meg, kimerithetlen változatokban festve látjuk; mint ellenben az akkori regényes hösköltemányekben, az epos természete szerint a' lovagság egész lénye és élete, kedvtöltése és ajtatossága, vitézsége és szerelem rajoskodása, nyugtalan szenvedélyessége és vakmerő kevélysége, szoros becsületérzése és kedves szemérmessége, tábori és szerelemkalandjai, harczjátékai és vándorlásai, gyász-és öröminnepei legelevenebb alakokban ábrázoltatnak. Ha bár e' költészek müvei sajátságosak 's valódi belső lelkesülés szülöttjei is, mégis a' lyricusok ugyan formára, az epicusok pedig tárgyra nézve sokat eltanultak, 's kölcsönöztek a' troubadouroktól. Versmértékre, és felosztásra nézve olly felette különbözők e' dalok, hogy melodiáiknak igen nagy tarkaságát 's azt gyanithatjuk, hogy ez énekesek végtelen leleményesek lehettek feltalálásában azon uj meg uj formáknak, mellyekben szivek érzeményit bámulandólag ömlesztgeték. Többnyire magok valának dalaiknak költői, hangszerzői, és éneklői, mint a' valódi lyrica e' mivészetek elválasztását meg sem foghatja. A' közép kor e' kisebb versezetinek tetemesebb gyüjteményét, mellyben 140 költőtől mintegy 1500 dal foglaltatik, a' 14 század elején, tehát a' szerelemdalnokok virágidejének alkonyán, zürichi tanácsbeli Rüdger von Manasse szedegette öszve. Legrégibb e' dalköltők közt mennyire tudva van Henrik von Veldeck 1180 táján. Hiresek *Walther von der Vogelweide*, *Raimar von Zweter*, *Ulrich von Lichtenstein*, *Wolfram von Eschenbach*, *Hartmann von der Aue*, *Heinrik von Morungen*, *Gottf. von Strasburg* 'st. kik mind a' 12 század végén 's 13 elején éltek és dallottak. A' 13 század végéről, melly után e' dalnokok lassanként elnémultak, legnevezetesebbek Konrad von Würzburg és Johann Hadloub. A' lovagkor letüntével 's a' kereszteshadak elmultával elenyészett a' költészi lelkesültség; 14 században az ujra elvadult nemességtől elhagyatva a' városi polgárok közé vonult a' dal és költészet, kik azt valódi mesterség gyanánt üzék.

SZERELEMDÜH, (Eretomania) olly indulat és lélekbetegség, mellyben szeretett tárgyak állandó ideák lesznek 's a' beteg szüntelen ezekkel bibelődik. Nincsenek e' mellett bujaság 's testi ingerek; mi által a' nymphomaniától és satyriasistól különböz. Szerelemdühös betegek bizonyos tárgy, néha ollyan után esengenek, melly őket viszont szeretni nem is képes, p. o. szobor, vagy más kép. Nincsenek itt fajtalan nyilatkozások, szemérmet sértő beszédek, sőt a' betegek még azon kedvezésre sem látszanak számolni, mellyet reménlhetnének.

Szemeik élénkek, lelkesültek, pillantatjuk szenvedelmes, közeledésük mindig illendőség határi közt marad; mintegy ön magokról is elfelejtkeznek, bálványuknak tiszta, gyakor titkos tisztelettel hódolnak. Magukon kivül ragadtatnak, ha imádottjuknak gyakran csupán képzelt jelességeit szemlélik, 's ha az távol van, kétségbe esnek. Ekkor elhalványodnak, komolyak, nyugtalanak, álmodozók lesznek, étvágyukat, álmukat elvesztik. Ha pedig az visszatér, örömittasak lesznek, bóldogságuk egész lényökből kitünik, izmaik görcsösen rángatóznak, sokat beszélnek 's mindig csak szerelemről, szüntelen azzal álmodnak, 's gyakor boszorkánynyomást (incubus) szenvednek. Félelem, remény, szerelemféltés, öröm, düh, váltogatva kinozza őket, barátjaikat, rokonikat kerülik, szerencséjüket 's a' társas viszonyokat megvetik, 's legnehezebb és legkülönködőbb cselekedetekre vetemülnek. E' betegség néha komorkórság alakjában mutatkozik; a' betegek nem dühödnek, hanem csendesek és szomoruak 's ugynevezett szerelemlázba (fiévre érotique) esnek. Erre kivált titkos szerelemnél, nehéz rá ismerni, azonban elárulja magát a' szenvedély, ha az imádott tárgy megjelen, vagy csak neve emlittetik is, mert illyenkor az arcz felelevenül, a' verőér sebesebben, 's görcsösen mozog. Ezen ismerte meg Hippokrates a' beteg Perdikaxnak atyja ágyasa, Erasistratus Antiochusnak mostohája, Stratonice, iránti szerelmüket. E' láz gyakran hirtelen halált okoz. Másként a' szerelemdüh néha valóságos tébolyodottságra fajul, öngyilkosságra vezet 'st. Nagy részben ugyan azon okoktól függ, mellyektől egyéb léleknyavalyák. Különösen alá vannak vetve olly ifjak, kiknek ingerlékeny inrendszerük, élénk képzelődésük van, kiken önszeretet, 's kéjvágy uralkodik, kik románolvasás által elromlottak, fonák nevelés és henyélés által elpuhultak. De gyakran történik leányokon is, kik bizonyos kort érvén, szivöket 's érzésöket ki nem elégithetik. Illyen betegeknél nem csupán a' test munkálkodásinak orvoslására kell ügyelni, hanem főkép a' lélekre kell hatni igyekezni.

Szerelem itali (Philtra.) Régtől fogva szárnyal az a' vélemény, hogy vannak szerek, mellyek nem csak felébresztik a' szerelmet, hanem bizonyos tárgyra is irányozzák, mire részint babonás, részint undoritó, részint ártalmas dolgokat is használtak az állati és növényi világból. Annyi igaz a' dologban, hogy lehet ugyan a' természeti ösztönt szerek által felébreszteni, de bizonyos tárgyra intézni soha se.

Szerelemtörvényszékek, Cours d' amour, Corti d' amore. A' középkor lovagidejében, midőn a' szeretet nem elégedett meg azzal, hogy a' sziv titka maradjon 's titokban boldogitson, hanem nyilván lépett fel; midőn a' szerelmes lovagok hüségek 's hódolások szembetünő próbái által magokra közönséges figyelmet vonni, 's a' szép nem imádóival büszkélkedni akart, gyakran adattak fel vitatás végett a' szeretet köréből kérdések, mellyekre a' troubadourok vagy költők vetélkedve feleltek, mint: *Mi türhetőbb, ha kedvesünk meghal, vagy máshoz pártol tőlünk? Mi volna kedvesebb, ha engemet szeretődtől elmenni látnál, ha hozá jösz, vagy hozá jöni látnál, ha te tőle elmégy? Ki szenved többet, férj-é, kinek felesége, vagy szerető, kinek kedvese hüségtelen lesz?* A' kérdések megfejtésének megitélésére törvényszékek állittattak fel, hihetőleg először Provenceban a' 12 száz. Birák lovagok, költők 's dámák voltak. Aretin 1803 régi irományokból kiadta némelly itéletmondásaikat. Régibb gyüjtemény a' Martial d' Auvegneé. Ez a' mulatság olly kedves volt, hogy egy fejedelmi innepnap se mult el nélküle. Legnagyobb tekintetek Francziaországban VI Károly alatt volt, kinek hitvese, bajor Izabella, nagyon kedvelte azokat. L. *Die Minnehöfe des Mittelalters und ihre Entscheidungen oder Aussprüche* u. s. w. (Leipz. 1821.) XIV Lajos alatt Ri-

chelieu cardinalis e' szerelem törvényszékeket akarta hímezni a' szerelem academiajában (Assemblée galante), mellynek elölülője Gonzaga Maria herczegné, 's ügyvédője de Scudéry kisasszony volt.

SZERELEMVENDÉGSÉGEK (Agape) voltak az első keresztény egyházban tartatni szokott közönséges vendégeskedések, mellyek a' szent vacsora inneplését megelőzték. Minden sorsu 's születésü ember részt vett azokban, a' keresztényi felebaráti szeretetnek jeléül. Kiki adott azokra valamit tehetsége szerint 's a' szegényeket a' gazdagok e' köteleztetés alól felmentették. Ezen apostoloktól a' köz lélek fentartására rendelt szokás, nevekedvén a' keresztény községek és sok rendetlenségek csuszván be, a' 4 száz. eltöröltetett. A' Herrnhutiak megujitották a' szerelemvendégségeket és innepi alkalmokkal éneklés és imádkozás közt tartják azokat, gyülésteremeikben, teából és buzakenyérből, melly szerelemkenyérnek neveztetik.

SZERENCSEMONDÁS, l. CHIROMANTIA.

SZEREP (Rolle) a' játék szini mivészségben az a' rész, melly a' színpadon előadandó történetből vagy cselekedetből szinjátszónak, leiratva, általadatik, hogy könyvnélkül megtanulja. Ebből természetesen következik, hogy a' szinjátszó soha se tekintse magát egésznek, hanem mindég az egész részének, mellyel megegyeznie kell, mire nem elég, hogy betü szerint megtanulja szerepjét, hanem a' darabot előre elolvasnia 's az egész drámai tárgyról teljes esmeretet szereznie kell, mert csak igy láthatja által egészhezi viszonyát.

SZERES MUZSIKA, l. HANGSZERES MUZSIKA.

SZERKEZTETŐ (Redactor.) Olly tudományos munkához, mellyeknek végrehajtására több iró és tudós kivántatik, a' tárgy kiterjedéséhez képest, egy vagy több szerkeztető szükséges, kik a' közdolgozók különbféle foglalatu czikelyeit összeszedik, 's általnézvén, rendjek szerint beiktatják. Széles esmeretek, jó izlés és olvasottság a' szerkeztetőben megkivántató tulajdonságok.

SZERTARTÁS, l. RITUALE.

SZERTELEN, olly nagyság, melly egységből 's annak részeiből össze nem tétethetik, p. o. quadrat gyök 2, 1,4124-ből. — Szinte igy szertelen két olly nagyság viszonya is, midőn egyik a' másiknak egésze, vagy annak részei által kimeritőleg meg nem mérethetik. A' kör és áltmérője illy szertelen viszonyban állanak, mert csak közelitőleg lehet megmondani, hányszor foglaltatik ez amabban.

SZERZETESEK egyházi értelemben azon személyek, kik innepi fogadástétel által magokat Istennek szentelik, kiváltképpen pedig a' mindkét nemü egyházi rendek tagjai.

SZERZETESÉLET már a' kereszténység előtt találtatik. A' magános életrei vonszódás a' társaságinak romlottságával kezdődik. Jobb érzetüek, kik a' kor romlottságával nem küzdhettek, magányban kerestek védelmet a' harapodzó rosz ellen. Első remetének a' szerzetesek Enochot, ki szent és kegyes életet élt, állitják. A' bizonyos, hogy a' szerzetesélet első honya déli Azsia volt, hol fejlett ki ama legrégibb keleti philosophiának csirája, mellynek iránya örök vizsgálódás, a' testiség lánczainak lerázása, 's a' világnak ingereitőli visszavonulás. Ehez jött ama vélemény, hogy elkövetett vétkeket leginkább minden életörömökről lemondás és emberektől eltávozás által lehet lemosni 's az istent megengesztelni. Innen már a' kereszténység előtt találunk anachoretákat, remetéket, bünbánó szenteket és szerzeteseket (Vö. GYMNOSOPHISTÁK), 's a' bráma-, fo-, láma- és mohammedi vallásokat követő tartományok most is teljesek fakirokkal, santonokkal, tanirokkal vagy songessekkel, talapoinokkal, bonzokkal és dervisekkel, kiknek rajoskodásai 's esztelen bünbánásai inkább szent nézö játékok 's csalás eszközei, mint ajtatosság gyümölcsei. A' régi Zsidók nazarenusai is, kiknek Mozses különös

jogokat adott, 's a' Kristus idejében Palaestinában és Egyiptomban élt Essaeusok és Therapeuták szerzeteséletet éltek, melly a' 4 száz. a' kereszténveknél is tetszést talált. Az 5 száz. olta ugy lép fel a' szerzetesélet, mint egyházi intézet, melly különbféle elágazásban fejlett ki. Vö. Klastromok és Rendek (papi.) L. *Die Mönchere, oder geschichtl. Darstellung der Klosterwelt* (Stuttg. 1830, 3 köt.); *Hermes* XV szám; S. a. M. *Dürings Geschichte der Mönchscrden* (2 k. Dresden 1828.)

Szerzetes gyülekezet (conventus) név alatt széles értelemben ugyan minden egyházi személyek monostora foglaltatik, de szorosabban véve, itt csak azokat nevezzük igy, kiknek a' magyar nemzettől és ennek királyaitól, köz bizodalomnál fogva azon hatalom adatott, hogy innepélyes iratokat vagyis okleveleket készithessenek, illyeseket gondviselhessenek, 's némelly a' törvénykezésre befolyással lévő cselekedeteket végbe vihessenek. A' mint azt régi oklevelek bizonyitják, hajdan több illy gyülekezetek voltak hazánkban, mellyeknek számát azonban az idő, jóval megkevesitette, ugy, hogy ma már csak a' szalavári Gron melléki, pannonhalmi, jászói és leleszi állanak fen. Jogaik ugyanazok mellyek a' káptalanoké. Vö. Káptalan.

Szerzetes örökösödés. A' szerzetesek, törvényeink rendelése szerint 1) minden ingó javaikat megtarthatják 's vissza követelhetik; 2) ezt tehetik a' nemesi javakkal is azok, kik különben ollyanokat birhatnak; 3) kik ingatlan javakat nem birhatnak, azokat csak addig tartják meg, mig tőlök ki nem váltatnak; 4) a' szerzetes férfiu, akármelly szerzetben legyen is, végrendelet (testamentum) nélkül kimult szüléinek keresményéből semmit sem kap; 5) ha ki olly szerzetbe lépett, melly javakat birhat, az ősiekből, a' különben őt illető részletnek (rata) egy tizedjét kapja, de a' melly szinte nem lehet több 5000 ftnál; 6) mellék-örökséget sem testvérjei nem kereshetnek ezen sommában, viszont ő sem azoknak javaiban; 7) javakat nem-birható szerzetben lévő, még az ősiekből sem vehet részt semmi szin alatt is; 8) a' nemzetség jogát azonban annyira mégis fen tartják, hogy mig ők élnek, a' nemzetség javai magszakadás alapjából adományul nem nyerethetnek meg. Királyi rendelések következésében tilalmaztatik: a) a' meghatározott koránál (24 év.) fiatalabb személyeknek a' szerzetbe felvetetése 3000 frt. büntetés, a' kéregetőknél pedig az alamizsna gyüjthetés elvesztése, vagy ha gyakrabban történnék, előljárójok számkivettetése 's a' monostor eltöröltetése alatt; b) a' szerzetesnek bármi tulajdona volt a' monostorban, ha a' szerzetből kilépvén, azt visszakéri, vissza kell adatnia; c) a' szerzetesnek, tartás-bér (census vitalitius) képpen, 200 frtnál több nem rendeltethetik, 's ez is a' köz-alapitványhoz (fundus publicus) adatik; d) a' szerzetesnek azon felül tett 's ön rendének hasznára leendő igéretei, királyi jováhagyás nélkül sikeretlenek; e) az örökalamizsnák gyanánt, 's misékért rendelt hagyományoknak csak úgy van helye, ha az illy jövedelem vagy tőkepénz a' köz-alapitványhoz tétetik; f) kereskedést és uzsorát üzniek tilalmaztatik, ha pedig valamelly szerzetes, a' tilalom ellenére is üzvén azt, kárt szenved, semmi törvényszéknél ki nem halgattatik; g) ha szerzetes vagy plebanus ollyan végrendeletet (testamentum) irt alá, mellyben monostorára vagy egyházára hagyatott valami, azon rendelkezet semmi erővel nem birand; h) azon idő alatt megnyilt örökségeiket, mig a' szerzetben voltak, hasztalanul kivánják vissza; sikeresen ellenben azt, melly a' szerzetnek világos eltöröltetése után támadt.

Szerző (acquisitor) a' magyar törvény értelméhez képest az, ki az általvett ősi jószágokat újakkal gyarapitotta, valamint az is, ki mit sem örökölvén eldődeitől, ügyekezet vagy szerencse által a' tagadó állapotból az állitóba lépett által. Szerzeményeiről a' szerző szabadon

rendelkezhetik, ha tudnillik azok, nem ősi jószágainak elkoboztatása, hanem donatio, vagy a' már birt jószágok gyümölcsei által vagy egyéb utakon is szereztettek meg. Mert ha ki az ősi jószágokat bár mi okból elkobzotta, addig, mig ezeket szerzeményeivel vissza nem egészitette, szerzőnek nem mondathatik; 49: 1723. A' szerzett jószágok tudnillik illyes esetben az elkobzottak természetét öltik fel, ezen szabály szerint: *senki sem mondathatik szerzőnek, hanem csak az, ki vagy nem kobzott el (distraxit) ősi jószágokat, vagy pedig az elkobzottaknál többet szerzett.* A' szerzeményekről szerzőjök, mint fölebb mondók, szabadon rendelkezhetik, de csak életében, nem végintézetek által is: ezekben fő tekintetnek a' szerző gyermekeire kell lenni; mert az atya bár mit szerezhet igy, az I R. 53 cz. azzal a' természet jogánál fogva tartozik fiának. Az eseteket, holott e' szabálytól eltérni szabad, előszámlálja az I R. 52-ik czime. Ha már a' szoros értelemben vett szerző, végintézet által egyetlenegy fiára hagyja szerzeményeit, akkoron a' kijelelt fiú örökségszerzőnek (acquisitor legati) mondatik, 's ebbeli örökségéről hasonlókép szabadon rendelkezhetik. Azon örökség tudnillik, mellyet legatumnak mondanak törvényeink, mert más a' legatum másutt, azon örökség mondom, nem egyéb mint halál miatti ajándék, már pedig a' mit ajándékba vettem, arról tetszésem szerint rendelkezhetem; 49: 1723. Mondatott fölebb, *ha egyetlen egy fiára hagyja a' szerző*, mert ha szerzeményeit több fiaira, osztályozás utján, hagyja, akkor egy sem mondathatik szerzőnek, 's igy részeikről nem is rendelkezhetnek szabadon az I R. 47 cziménél fogva *a' vérrokonok és egyszersmind viszonyos osztályosok között, viszonyos az örökösödés is.*

Szeszély legközönségesebb értelemben egy történetes, mulandó, makacs és magyarázhatlan indulatbeli állapotot jelent. Legtöbb nemzetek physicai okok befolyásának 's a' nedvek minőségének tulajdonitják 's innen humornak nevezék. Olly változékony állapot, melly okai különségéhez képest, kellemes és kedvetlen oldalról mutatkozik. Hatalma annyira mehet, hogy gyakor ön magunkon boszonkodunk 's szeszélyünknek mégis engedünk. A' komor vagy rosz szeszélyü emberek nem társaságba valók, mert indulatjoknak, melly rajtok uralkodik, okát sem tudják adni, mégis morgók, magoknak és másoknak terhére vannak, 's a' legártatlanabb tárgyakat gyakor ugy tekintik, mintha rosz kedvöket azok szerezték volna. A' vig vagy jó szeszély ellenben a' dolgokat nevetségeseknek, mulattatóknak találja. Ez annak, ki tréfás ábrázolatokkal foglalkozik, mulhatlanul szükséges 's ennyiben a' comicai tehetségek közé tartozik. A' költőnél és ábrázolónál inkább önkényes, mivel ezeknél a' tárgyhoz kivántató indulatbeli állapotnak hatalmukban kell lenni, hogy szabad és összehangzó mivet teremthessenek; de illyenek előállitására más mellék tehetségek nélkül épen nem elégséges. A' csupán elméncz szeszély egyedül vig ötletekkel, gondolatszikrákkal foglalkozik 's azért szüleményi nem igen tartósak: de a' comicumnak egy tökéletes egész ki képzéséhez képzelő erőre van szüksége. Aestheticai értelemben humor nagyon eltér ama gunyoló szeszélytől, melly habár finom is, sért, vág és hidegen hágy; mert e' magasb és szorosb értelemben örömest párosul érzékenységgel, jószivüséggel, természetes egyszerüséggel, különködésre hajlandósággal; miért komolyság is elegyül közé, de a' tréfa még is fő polczon áll, nem egyes tárgyakra, hanem az egészre terjed. Régibb ábrázolatokban, mellyek mind csak objectivitásra törekedtek, nincs ez aestheticai humor; ellenben ujabb idők comicai miveiben a' szeszély kitünőleg uralkodik.

Sziget, viztől körülvett száraz; Félsziget, olly száraz, mellyet csak részint veszen körül viz. Szigetek szélben, Szigetek szél alatt, l. Antillák.

Sziget, kiváltságos és a' koronához tartozó mváros Máramaros vármegyében, a' Tiszánál, melly mellett királyi sórakhely van, 781 ház. 's 3844 lak., kik Magyarok, Németek, Oláhok, Örmények (ezek kereskedők) és Zsidók. Nevezetesek benne: a' vármegye háza, reform. és kath. gymnasium, mellyben Piaristák tanitnak, a' kir. kamarai administratio és postahivatal.

Szigetelni (isolálni) az az electricitas tudományában, ha valamelly test minden electrica materiát tovább vivő testtől elválasztatik; p. o. ha electricalandó test üveg lábakra tétetik, ekkor ez, az üveg nem engedvén az electrica materiát tovább menni, szigeteltetik, mint akkor is, ha selyem sinorra fügesztetik vagy száraz levegőben szabadon libegtetik. Szigetelésre szigetelő zsámoly szükséges, melly üveg lábakon álló gyantás tábla.

Szigetvár, megerősitett mezőváros Somogy vármegyében, az Almásfolyó mellett, mellyen tul lekszik vára. 413 háza, 2739 kath. 92 óhitü, 39 prot., 217 zsidó, összesen 3087 lak. van. Ó- és ujvárosból áll. Grof Nádasdynak itt volt hajdani könyvnyomtató mühelyében 1541 a' biblia magyar nyelven kinyomtattatott. Franciscanus klastrom és postahivatal vannak benne. Historiailag nevezetes ama magyar Leonidás Zrinyi Miklós általi védtéséről, mellyet Dorfmeister István soproni képirónak a' templomban látható festménye gyönyörüen ad elő, a' vár török kézre jutásával 's későbbi visszafoglaltatásával együtt. Már 1556 kétizben hijában vivák a' Törökök Szigetvárt. 1566 ismét ostromolni kezdék azt a' kereszténység ellenségei, Zrinyi várparancsnoksága idejében, ki, 600 vitézeiből már csak 217 maradván, ezen elszántakkal a' hőshalált gyalázatos fogságnál többre becsülte 's kirohant. Zrinyi, kinek emlékezete, mig kötelességteljesités és hőserény tiszteletben maradnak, élni fog, elesett. A' Törökök önvallomások szerint 7000 janicsárt 's vivás alatt 28,000 embert vesztettek. 1689 a' badeni markgróf visszafoglalta.

Szigony (tridens), l. Neptun.

Szikfű. Egy az együttnemzők seregéhez, a' sugárosok rendéhez, a' fészkesek természetes rendéhez tartozó virágnem, melly kivált a' mi szántóföldeinken Májustól Juliusig temérdek számmal virágzik, 's mint orvosszer nagy mennyiséggel szárittatik. Egy a' legesmeretesebb, 's legközönségesebb házi szerek közül, de a' gyógyszertárokban is gyakran használtatik mind por, mind főzetformában, mind pedig különbféle szeszes készitményekben.

Szilágyi mihály (Horogszegi), László fia, Hunyadi János sógora, (V. ö. Hunyadi János, II. László 's V. László m. k.) Hunyadi László kivégeztetése hirére azonnal fegyvert fogott Szilágyi Mihály, elfoglalt Erdélyben minden királyi jövedelmeket, az innen és Szilágyi Ersébet, Hunyadi János özvegye, pénztárából került költségen számos hadsereget állitott lábra, 's szövetséget kötött Sz. Miklósi Pongrácz liptai fő ispánnyal a' Hunyadi ház ellenségei ellen. Szilágyi Ersébet ugyan, bizonyos, az 1457diki posonyi országgyülésen megállapittatott, kötmények alatt, kész vala megbékülni; de Mihály hozzá nem akart járulni ezen egyezséthez, minekutána ugyan azon idő tájban orozva megtámadtatott vala Belgrad közelében a' Hunyadi elleni fél egyik fő emberétől, Brankovics Györgytől, és maga csak bajjal menekedhetett meg, testvér öccse, László, pedig életét vesztette a' megtámadók fegyvere által; sőt kevéssel azután ő is viszont lesből ráütött Brankovicsra, fogságba keritette ezt, és csak tetemes váltságpénzért adta ki. V. László király véletlen halálának hirére Budára gyültek 1458 elején a' Hunyadi elleni országnagyok, Gara László nádortól egybehivatva, királyválasztásra; Szilágyi pedig Vitéz Jánost, a' nagyváradi püspököt, Prágába inditotta, Hunyadi Mátyást kiváltani a' fogságból, maga 20 ezer fegyveres emberrel Pest

felé indult, minekutána a' tűzetének elérésére megkivántató temérdek pénzt, Liszt jegyzéke szerint, veréssel csikarta vala ki a' nénjétől, Ersébettől. Maga a' természet is elősegité Szilágyi szándékát. Mert midőn Pestre érkezett, a' zajló Duna választá el őt és fegyveres kiséretét a' gyüléstől; de mindjárt a' következett éjjel, Jan. 8 és 9 között, beállott a' Duna, 's jégboritéka biztos általmenetet engedett. Megjelenhetett tehát a' gyülésen Szilágyi, 's félelmet gerjesztő fegyvererő által gyámolittatott nógatása rábirta a' Budán egybegyülteket, hogy Pestre tennék által a' tanakodás helyét. Ugy nyilatkozott ugyan ekkor Szilágyi, hogy fegyveresei csak a' tanakodás szabadságát volnának fentartandók; és bántatlanságot fogadott a' Hunyadi ház addigi elleneinek: de Bonfin és Dlugos szerént még is, mihelyt Pesten vala a' gyülés, akasztófákat és vérpadokat állittatott fel a' Dunaparton. Ezen készületek, és a' temérdek fegyveres és fegyvertelen nép lármája, melly a' Duna jegén és a' város utczáin hangosan Hunyadi Mátyást kivánó királyává, egyetértést eszközölt a' gyülésben, és Jan. 24. Hunyadi Mátyás bizonyos kötmények alatt királlyá, Szilágyi Mihály pedig melléje kormányzóvá választatott 5 esztendőre. E' minőségében azonnal általvette Szilágyi Budavárat Gara Lászlótól, és Hunyadi László tetemeit kiásatván, Gyulafejérvárra vitette azokat. De Mátyás Budára érkezve, kormányzónak esmerni nem akarta Szilágyit; és midőn ez, megbántatva, Garáékkal és Ujlakiékkal szövetkeznék, megkinálta őt a' beszterczei grófsággal. Elfogatta ezt az ajándékot Szilágyi, 's a' kormányzóságról lemondván, Erdélybe ment, hogy általvegye uj örökségét és méltóságát. Ellenzék a' Beszterczeiek ezen kiváltságaikba ütköző birtok-foglalást, valamint már Hunyadi János is tapasztalta vala ellenkezésöket, de Szilágyi ennél jóval hevesebb, fegyverhatalommal tört be a' várasba, felégette azt, és az ellenállókat vagy levagdaltatta, vagy borzasztólag megvakittatta 's megcsonkittatta. Erre a' többi erdélyi Szászok is fegyvert fogtak, és fegyverküzdésre kelt a' dolog közöttök és Szilágyi hada között, melly zavarnak az által vetett Mátyás király véget, hogy a' báttyát Szegedre magához hivatván, ott rabbá tette, 's Lábatlan Gergelynek által adta, hogy Világosvárban zárva tartaná 's örözné azt. Annyira fel vala boszontva Mátyás Szilágyi ellen, hogy a' mint mondják, parancsot küldött Lábatlannak, foglya megöletésére. De a' várnagy, a' király saját szájából akarván e' parancsot hallani, megkereste ezt; a' király pedig, az alatt a' pápa követétől szelidebb indulatra vitetve, vissza vette parancsát. A' következett 1459 esztendőben teljesen megbékült Mátyás Tisza-Várkonyban Szilágyival, és ezt az alvidék parancsnokává tette a' Törökök ellen, a' kik egész Szerbországot elfoglalták azon esztendőben. Még inkább megerősödött közöttök az egyetértés és kölcsönös bizodalom 1460 a' csanádi öszvejövetben, mellynek következetében megfosztotta a' király tisztségeiktől mind azokat, a' kiknél ellenséges indulatot gyanita Szilágyi maga iránt. De ugyan ez az esztendő véget vetett az utolsó életének. Mert midőn Lábatlan Gergely társaságában kevesed magával a' bolgár földre csapott volna ki zsákmányozni, felülhaladó török erőtől megtámadtatva, elfogattatott, és Istambulba hurczoltatva, ott a' feje levágattatott. Bátori Margit vala a' felesége, de gyermeke nem maradott.

Szilágyi Ersébet (Horogszegi) Hunyadi János kormányzó hitvese, Mátyás király annya. (V. ö. Hunyadi János, H. László, Szilágyi Mihály, I Mátyás). Megholt 1484 körül. *Fábri Pál.*

Szilicze, nevezetes barlang Torna vármegyében. Mennél nagyobb a' nyári külső hévség, annál hidegebb a' barlangban lévő levegő, 's mennél hidegebb van kin, annál melegebb a' barlang belseje, ugy, hogy a' lecsepegő vizből nyáron képződött jég, ekkor na-

gyobbára elolvad. Azt mondják, hogy IV Béla király a' Sajónál a' Tatároktól megveretvén, itt rejtette el magát a' kegyetlen ellenség elől.

SZINADÁS (Colorit) a' KÉPIRÁSnak (l. e.) egyik alkotó része, t. i. az, melly a' festékeket, szineket illeti. Ennek technicai és aestheticai része van. Amahoz tartozik a' festékek készítése, keverése módja 's egy szóval az egész mechanicai bánás a' szinek első felrakásától végső ecsetvonásig. Ez a' képiró saját mestersége, mellyet a' tanitványnak mesterétől tanulni kell. Továbbá ide számlálandók a' világ és szinek törvényeinek ismérete 'st. A' szinadás aestheticai része a' szinadás valódiságát és szépségét tárgyazza. Ehez egy különös, érzeményben alapult ídom kivántatik, melly a' képirói tehetség lényeges alkotó része, az t. i. melly szerint a' képiró a' tárgyak szerét és szinét, világ és lég behatási alatt érzeménnyel felfogja, 's utánazatban charaktéres igazsággal kifejezi. Hogy ez jól sikerüljön, a' helyhez kötött szinekre 's azok külön mérsékeire pontosan kell vigyázni. Helyhez kötött szin a' tárgy természetes szine, mint t. i. álló helyén vagy némi távolságban a' szemlélőnek látszik. Szinmérsék alatt a' világ és homály azon lépcsőzeti értetnek, mellyet világ és árnyék a' szines felületen eszközölnek. E' változatok 's árnyékozatok a' mivészet egyik tárgyán sem tapasztalhatók nagyobb gyengédséggel és sokféleséggel, mint a' meztelen emberi testen, melly épen ezért a' képirás legnehezebb feladata. Midőn a' szinezés csupán a' meztelen test szine és minősége utánazásával foglalkozik, Carnationak, — testszinadásnak nevezztetik. Igaz a' szinadás, ha a' természetes szinek pontos egybe illése mellett a' tárgy szerének sajátságos charakterét is eltalálva kifejezi. De az igazsághoz még szépségnek is kell párosulni, melly a' festemény minden szineinek egy főszinbe olvasztása által éretik el. A' szinadásnak az ábrázolat aestheticai czéljához kell illeni, 's ezt a' helyhez kötött szinek 's egyes szerek valósága mellett is, a' szinek és világitás összehangzása által emelni, 's egy mivészi egésszé alakitni. A' világitás választása, 's a' szinek felosztása ne csupán az ábrázolat tisztaságára, hanem egyszersmind egy czélirányilag kellemes, komoly vagy kecses, bus vagy vidám összehangzásra törekedjék, mi a' miv egyetemes hatását gyámolitja. Ezekhez képest egy mivészileg szép szinadás fogalma alá, világitás, tartás, és világos homály is tartoznak.

SZINFAL oldal- vagy szárnyfalak a' szinpadon, mellyek által a' különféle változások eszközültetnek. Ugy látszik ezek nem valának a' régieknél, hanem nálok az oldal-falak változatlanul maradtak, 's csupán valamely egyszerü díszitvényt használtak, melly minden jelenethez illett. Midőn 16 században uj Europában is szinházakat kezdének épiteni, itt sem valának mozgó erőmivekhez kapcsolvák ez oldalfalak. Mig még titkokat ábrázolának, két oldalról sorban ülének a' szinészek, ugy hogy mihelyt a' kárpit felvonatott egyszerre minden játszó személyt látának a' nézők. Kire a' sor jött, székéről felállott, 's mondókája végeztével ismét leült. Később a' szinpad mellett egy elrekesztett hely volt, a' szinészek számára, hova a' nézők közül műbirák és elménczfejek is bocsáttatának. Ezeknek e' végre rendelt inasok pipával 's dohánnyal szolgáltak, mert mind itt, mind egyéb helyeken széltire pipáztak. Szomorujáték előadását fekete leplekkel jelelték, 's a' helyek változásait csupán neveik felirásával jelentették. Csak kevés segédeszköz vala még arra, hogy a' néző a' szin diszitvényei által ámittassék: képzelődésnek kelle a' sok hijányt pótolni; még Shakspeare is kéri hallgatóit, hogy a' mi hibázik, gondolják utána. Serlio, olasz épitőmesternek (megh. 1540) köszönhetjük e' részben az első javitást. Ő állita először a' szinpad két felére oldalfalakat olly formán, hogy köztök nyilás maradt 's

egyszersmind hátuk megett is járni lehete. Ez által jobb lön a' világitás is, mi addig nagyon tökéletlen vala. Eddig a' szinpad közepén kelle egy sok águ gyertyatartót felfüggeszteni, most pedig látatlan lehete azt használni, 's világát körülményhez képest mérsékelni. Ezt Angliában legelőször Garrick vitte be, midőn Franciaországból visszatért. De még egy fontosabb czélt érének el a' szinfalak által, t. i. diszitvényeket kapcsolának hozzájok, mellyek az előadott cselekvés helyét és körülményit ábrázolák, mivel a' szinfalak mozgó erőmivek lévén, kényszerint változtathatnak, ugy hogy egyiknek hátrahuzása, másiknak előre tolása által egy pillantat alatt utczáról szobába, palotából kunyhóba, 's st. varázsoltatni véljük magunkat. Hogy pedig az ámitás még teljesebb legyen, perspectiva szerint kell állitani a' szinfalakat, 's ugy, hogy egyik a' másikát eltakarja. Néha ferde állásba is helyezik a' szinfalakat, hogy egymást még jobban eltakarják, de illyenkor mozgatásuk felette nehezittetik.

Szinház (Theatrum) L. játékszin.

Szinjáték társalkodási beszédben igy neveztetik azon mulatság, mellyet a' szinházbeli mulatságok szereznek. Mivészi és tág értelemben igy hivatik maga az előadásra készitett dramai költemény is, akárminő alaku és tartalmu legyen; szoros értelemben pedig a' drámának azon közép neme, melly a' comoedia és tragoedia közt középen áll, mivel a' nélkül, hogy a' tragicai fenségnek hatását czéljává tenné, némi komoly cselekvés bonyolodási által bennünket aggodalomra 's részvétre gerjeszt 's végre szerencsés kimenettel örvendeztet meg. Különböz a' comoediától vagy vigjátéktól a' cselekvés komolysága által, melly azonban egyes vig jelenetekkel vegyitethetik; a' szerencsés végzetü tragoediától szomorjátéktól pedig az által, hogy a' magasnak, fenségesnek behatása nincs benne, mellyet amaz vagy maga a' cselekvés vagy üdvhozó peripetiák (l. e.) által eszközöl. E' különbözés leginkább kitünő Iffland és Kotzebue érzékeny játékiban, p. o. *Die Hagestolzen*, *Die Sonnenjungfrau*; Voltairetől *Merope*, Calderontól *Az élet*, *álom*. — Szinészi nyelvben a' szinjáték rendesen beszélő szinjátékra operára, és balletre osztatik. Amahoz tartoznak szomor-, vig-, historiai-, érzékeny, vitézi játékok, családábrázolat, pásztor-, varázs-, innepi-, elő-, utójáték 'st. Mind ezek közös feladata az emberi élet valamelly képének cselekvés által ábrázolása. A' dramai cselekvés mint jelenleg kelekedő, tovább haladó és kifejlő gondoltatik; ellenben a' hösköltemény cselekvése már mint elmult tekintetik. A' cselekvéshez mese (l. e.) ad tárgyat. A' drámai cselekvésnek első tulajdonsága, hogy annak, mi történik, az előrebocsátott okok, 's felvett feltételek alatt, ha mingyárt nem is a' közönséges valódiság körében meg kellett volna történni. Ebben áll a' cselekvés természetessége, melly nélkül érdek nem lehet. A' cselekvésnek a' személyek charakteréből 's viszonyaiból kell támadni. Továbbá a' cselekvésnek valamelly, emberiséghez illő gondolat által érdekesnek kell lenni 's ez által a' néző elméjének szakadatlan figyelemben 's várakozásban tartatni. Azonban legfőbb kivánata a' dramai költeménynek a' cselekvés egysége. Csak egy fő cselekvésnek kell alapul szolgálni, mellyben az érzékitendő ötlet világosan kifejeztessék, 's mellyre minden mellék cselekvések vitessenek, mivel különben az érdek megosztatik 's megzavartatik. Igy a' cselekvésnek egésznek 's tökélyesnek is kell lenni. Látni kell a' cselekvés kezdetét, rugóit és haladtát, bizonytalanságban semmit sem szabad hagyni. Az idő és hely egységének megtartása, a' Romaiaknál és Görögöknél, szinházaik szerközete 's az éneklő kar szüntelen jelenléte miatt mulhatlanul szükséges volt. Most erre kevésbé ügyelnek, de szinpadaink készülete több szabadságot is enged a' költőnek, mihelyt ugyan azon jele-

nés megtartása 's az idő szigoru megszoritása nagyobb szépségeknek utjokban állana. Azonban az előadás valódi idejét az egész cselekvés lefolytának tetsző idejétől meg kell különböztetni. Felvonás alatt a' hely gyakori változtatását, mennyire lehet, kerülni kell; legalább ne történjenek hevenyében 's hihetlenül, nehogy a' nézők érdeke zavart 's csonkulást szenvedjen. Hogy a' dramai egésznek összefüggése legyen, a' dramai kidolgozást egy jól kigondolt 's minden apró részeiben helyesen elrendezett tervnek kell megelőzni. Kivitelben minden ellenkező, mesterkélt, hihetetlen, és minden olly beszéd, melly a' cselekvésben vagy a' személyek charakterében nem alapulhat, mellőztessék el. Semmi sem ronthatja inkább a' dramai mivszini hatását mint a' hosszu és felesleges beszélgetések, mellyek a' cselekvés folyamát feltartóztatják: még a' leg csillámlóbb mondatok sem pótolhatják ki e' részben a' nézőnek megcsalt várakozását. A' dráma fő cselekvését gátló akadályokból kelekedik a' bonyolodás, melly minden szinjátékban szükséges, hogy a' nézőnél figyelmet gerjesszen. Azonban ez sem minden daraboknál egyenlő: szomorjátékokban egészen egyszerü, mert itt egy nagyon összeférczelt csomó annyira elfoglalná figyelmünket, hogy a' darab nehezen inditna meg bennünket, mivel elérzékenyülés és gondolkodás nehezen férnek meg együtt. Sokszoros bonyolodás azomban a' vigjátéknak is árt. A' fő cselekvés utját gátolt akadályok elháritása csomó feloldásának, kibonyolodásnak hivatik. Ennek soha sem szabad erőszakosan csupán ugy nevezett játékszini fogás (Theatercoup) által történni; hanem okának már magában a' fő cselekvésben, a' személyek charakterében 's ezek viszonyaiban kell rejleni. Idegen kéz, ollyas valami Deus ex machina által feloldozni, szoros drámában épen nem szabad. — Személyek számát azoknak a' fő cselekvéshez szükséges volta határozza. Többet felállitani haszontalan és hiba, mert a' nézők figyelmét a' fő cselekvéstől elvonják 's igy a' fő czél nehezen éretik el. A' költő, kinek szinjátékban az élet költői képét ábrázolni kell, charakterekben főleg a' természetet kövesse 's a' személyek beszédét és cselekvéseit ezek gondolkodásmódjához pontosan alkalmazza; mindenek felett pedig ama dramai objectivitas után törekedjék, melly velünk egyedül a' felhozott személyeket gondolkodásmódjok 's viszonyaik szerint, 's nem a' csupa költőt láttatja és hallatja. Noha a' charakterek — jók vagy roszak legyenek - mindig élesebben rajzolandók, mint valóságban nyilatkoznak, mégis ha azt akarjuk, hogy részvételt gerjesszenek, nem szabad phantasticusokká fajulniok. Itt is legbiztosabb ut a' természet hiv ábrázolása. Ha a' személyek egyenesen historiából vétettek, valódi historiai charaktereikkel rajzolandók. Ha azonban czéljára szükségesnek vélné a' költő, ezeknek némelly nem éppen historiával egyező vonásokat is adhat. — A' személyek charakterének nyilatkozása 's kifejlése főleg azon viszonyoktól 's helyzetektől függ, mellyekbe azokat a' költő állitja. Azért a' helyzeteket erős, igaz és nyomos móddal kell elrendelni. Nem csupán azon ellenkezés, mellyben a' különféle charakterek egymás iránt állanak, hanem különösen az, mellyben ezek helyzeteikhez képest vannak, ezen viszonyok és sors ellen küzdés és viaskodás, teszi a' drámai mivet olly vonzóvá. A' charakterek ellenkezése is jó foganatot ad ugyan, csak hogy egymás iránt ne rendén tul eltérők legyenek. Valamint a' drámairónak a' felvett személyek charakterének gondos, helyes rajzolására és tartására szorosan ügyelnie kell: ugy az öltözet, butor 'st. (l. Costume) kijelelése is, kivált ott, hol a' cselekvés igaz történetből vétetett, az ő kötelessége. Minden szinjáték lényeges külső formája dramai beszélgetés, hol a' beszélgető személyek közt maga a' beszélgetés alatt és által, bizonyos cselekvés vagy állapotváltozás származik 's végrehajtatik. Dramai beszélgetésnek (azaz Dialognak l. c.) tárgya tehát jelenleg történő

cselekvés. E' beszélgetésnek a' beszélő személyek gondolkodásmódját híven és pontosan kell ábrázolni: ugy beszéljenek ezek, ugy fejezzék ki magokat, mint valóságban hasonló viszonyok és charakter mellett teendők volnának. Ez által a' beszélgetés sokféleséget, valódiságot, ridegséget nyer; miért a' drámaköltő az emberek viseletének és indulatainak különféle viszonyok, kor és véralkat szerinti nyilatkozására legpontosabban vigyázzon. Egyébiránt a' dialog legyen természetes és egyszerü; a' cselekvéshez, a' szenvedély magasb vagy alacsonyabb fokához 's a' személyek külső és belső állapotjához kelló idomzatban álljon. Magánybeszédeket (l. Monolog) csak ott vegyithet a' költő közbe, hol a' felhozott személy olly szenvedélyes indulati állapotban, vagy sorsa és helyzete felett olly mély elmerültségben van, hogy érzeményinek kitörése 's a' nélkül, hogy valaki hallaná, szavakra fakadása, hihető. Emeli a' magánybeszéd becsét, ha a' cselekvés folyamára vagy a' beszélő szenvedélyének kifejtésére befolyása van. Az illy Monologok azonban ne legyenek kikerekitett, pompás beszédek; hanem rövid, megszaggatott, 's mint magokhoz a' kifejezendő érzeményekhez képest, hathatós és futó mondatok. Mimica által, melly a' beszéddel tagjártatást, mozgást és munkásságot párosit, élénkebb, igazabb, hatóbb lesz a' drámai ábrázolás. Ezt tehát mindenkor szeme előtt tartsa a' szinjátékköltő, ki szinpadon foganatot akar szerezni. Egyébiránt minden szinjáték cselekvése és beszélgetése felvonásokra, actusokra, ezek ismét jelenésekre, scenákra osztatnak. Vigjátéknál a' felvonások száma 5, 3, vagy 1, ritkán 2 vagy 4; szomorjátéknál rendesen 5; komoly operánál 2 vagy 3, tréfáknál ugyan annyi mint vigjátéknál. A' jelenetek száma és hossza határozatlan, mert itt mindenkor a' tárgy szükségei szabnak rendet, szinte igy nem lehet meghatározni egy felvonás jelenéseinek számát is, mert ez is a' cselekvés minőségétől 's félbenszakasztása illőségétől függ, mellyben a' felvonások elosztásának mindenkoron alapulni kell. — Azonban ha a' darab több felvonásból áll, mindeniknek bizonyos része van az egészből. Az első felvonás megismerteti a' nézőt a' darab tartalmával, a' részvevő személyekkel, 's azon eszközökkel, mellyek által a' cselekvés kiviendő. Ez legalkalmasabban történik magoknak a' személyeknek beszélgetése és munkássága, de nem leirás vagy elbeszélés által, 's ez a' cselekvés bevezetése. Itt már kezdődni kell a' cselekvés bonyolodásának. Olly személyeknek, mellyek első felvonásokban elő nem jöttek, vagy legalább rólok szó nem volt, szabály szerint következő felvonásokban sem szabad fellépni. Későbbi felvonásokban a' bonyolodás öregbül, a' cselekvés mindig élénkebb, a' néző figyelme és várakozása feszültebb lesz egész a' feloldozásig, melly csak az utósó felvonás végén következik. E' feloldásnak tökéletesnek kell lenni, 's ha egyszer megtörtént, nem szabad uj bonyolodásnak kezdődni, mert ez által a' cselekvés egysége háboritatnék. A' jelenések nem mint a' felvonás különvált szakaszai, hanem mint az egésznek közös és közvetlen részei tekintendők. Ugyan ezért egymással olly szorosan egybekapcsolvák legyenek, hogy a' következő jelenés oka mindig az előbbiekben foglaltassék. Általában eléggé ki nem fejezett ok nélkül fel vagy lelépni egy személynek sem szabad. Jelenés végével, ha csak nem épen felvonást berekesztő, üres ne ne maradjon a' szinpad; mert ez által a' cselekvés szemlátomást félbeszakasztatnék, 's folyama hihetlenné válnék. — A' tragoedia, vagy szomorjáték egy olly magas cselekvésnek dramai kidolgozása, mellynek alapja egy vagy több részvevő személynek a' szenvedélyek, vagy körülmények összefüződése által okozott sorssal való küzdésében áll, mert csak ebben mutathatja ki az ember erejét és erkölcsiségét. E' küzdés annál fenségesebb, mennél többek, mennél nagyobbak és erkölcsiebbek a' tusakodó hatalmak. A' néző lelke emelkedik azon erő

által, mellyet más e' vitában mutat 's felbátoritatik, hogy hasonló esetben hasonló erővel harczoljon a' legnagyobb szükség ellen. Szerencsétlen kimenetel nem lényeges kivánata a' szomorjátéknak; de igen is szükséges, hogy minden esetre komolyan végződjék, mivel különben a' nézőben felgerjesztett aggodalom, részvét és lelkesülés, melly a' szomorjáték fő czélja, egészen megzavartatnék. Ebből nyilvánvaló, hogy a' tárgy czélirányos választása felette fontos. Lehet az történeti, vagy költött. Első esetben tetszésétől függ a' költőnek a' charaktereket és eseteket történetileg hiven, vagy másként rendezni, azonban valóságos körülmények változtatásában 's ujaknak hozzá toldásában vigyázó legyen, hogy a' belső igazság meg ne bénittassék. Egyébiránt történeti tárgy magasb érdeke és nagyobb hihetősége miatt mindenkor sikeresebb. Tárgyára nézve a' szomorjáték legrokonabb a' hőskölteménnyel. Mind a' kettő fontos cselekvést kiván, csakhogy amaz jelen, ez mult történetet ad elő, amaz egyetlen cselekvésre szoritatik, ez pedig a' hőst sokféle viszonyokban és helyzetekben ábrázolja. A' szomorjáték tragicus álláspontból veszi fel a' cselekvést, azaz cselekvésben a' küzdés közt kifejlő emberi szabadság képét állitja elő; a' historiai szinjáték pedig bizonyos cselekvéseket és eseteket történeti álláspontból fog fel, 's dramailag ad elő. Azonban felette neveli a' néző érdekét, ha az iró olly történetet választ, mellynek az emberiségre nagy és fontos befolyása volt. — A' szomorjáték cselekvése tökéletes egész legyen, mellynek részei szoros összefüggésben és olly visszonyban álljanak, hogy az egésznek megzavarása nélkül egyik se maradhasson el. Hogy a' néző a' részvevő személyek munkásságának okát mingyárt érthesse, azt vele mingyárt a' darab elején a' személyek beszéltetése által tudatni kell, 's ez a' bevezetés. Többi részei a' peripetia vagy szerencseváltozás és a' catastropha, vagy azon időpont, melly a' főszemélyek történeteiben lényeges és elhatározó változást okoz. A' cselekvés egysége itt is különösen megkivántatik. A' személyek sem mind erényes, sem mind gonoszok legyenek; mert az első eset nem hihető, 's inkább hideg bámulást, mint résztvételt gerjeszt; a' második pedig utálattal és irtózattal tölt el bennünket. A' személyek méltósága a' cselekvés fontosságával arányban álljon. A' személyek különös lelki erővel birjanak. Erkölcseik nagysága jóban és roszban erős és bátor elszánás és tettek, merész vállalatok, hatalmas és fontos dolgokra irányzott szenvedélyek által nyilatkozzék. A' rang, mellyet személyeinek a' szerző ad, keveset tesz ezek erkölcsi nagyságára, noha eddig még a' vizéri és polgári szomorjátékot mindig megkülönböztetik. Charakterekbe ellenkezés és sokféleségen kivül, különösen azon erkölcsi jóság alapvonását lehelje a' költő, melly részvételt, sajnálatot és aggodalmat gerjeszteni képes. Nyelv és kifejezés a' személyek charakteréhez, 's indulatállapotjához illesztessék. Hősjátékhoz legillőbb a' kötött beszéd, 's nevezetesen nemzeti nyelvünkben az ötös jambusok. — Eleinte a' tragoediák lantos és elbeszélő énekek valának Bacchus tiszteletére, a' szüret innepein, mint a' név is mutatja; minek nyoma a' Görögöknél a' muzsika és tánecz által végig fenmaradt. Görögöknél Thespist tartják a' tragoedia feltalálójának, azonban igazi teremtője Aeschylos (l. e.) Ezt követé Sophocles, Euripides, 'st. Vö. Böckh *Üb. die griech. Tragiker.* — A' vigjáték vagy comoedia olly vig cselekvésnek dramai ábrázolása, mellynek esetei, ugy mint a' személyek erkölcse 's charakterei a' nézők elmés mulattatására szolgáljanak. Itt a' tréfa legfőbb fokra hág; de jelesen az ember véges czéljaival foglalkozik, 's az embernek ez után törekvését majd kellemes szeszéllyel, majd csipős gunnyal adja elő. Igy e' szinjáték nemének tárgya az embernek, legnagyobb és legalacsonyabbnak magányos élete, minden bohóságival, hibájival, előitéletivel és erényeivel. Nem

csak a' nevetséges, egyoldalu és utálatos, hanem a' nemes szeretetre méltó 's kedves életmód-is a' comoedia körébe tartozik. Itt is költheti vagy valóságból veheti a' szerző, munkája tárgyát. Minden népnek, minden időnek megvan a' maga erkölcse, szokásai, 's illendőségről és nem illendőről való véleménye: azért mindig csak nyerhet a' vigjátékköltő, ha darabjának fő cselekvése, személyei 's története helye hazai. A' kor ízléséhez 's divatjához való szoros ragaszkodás által származik az egyébként finom, de kevésbé költői társalkodási vigjáték, mellyben minden a' cselszövény ügyességén, charakterigazságon és egyes elmésségen alapul. A' vigjáték comicuma vagy charakterek, vagy helyzetek által eszközöltetik. Az utóbbiak legfoganatosabbak. Egyébiránt a' comicum elosztatik magasra és aljasra, melly különséget nem a' személyek rangja, hanem a' tárgy minősége határoz. Azonban ezek határai gyakor összevágnak. Ha az aljas comicum, mellynek azonban pórira 's utálatosra vetemülni nem szabad, a' vigjátékban uralkodó, az drámai bohózatnak, Posse, Farce neveztetik. Ellenben az, hol a' költő minden szorgalmát egy fő charakter kifejtésére 's ábrázolására fordította, characterdarabnak hivatik. Illy nemü szinjátékok felette sok ingerrel birnak, ha kellőleg természetben 's valóságban alapulnak; de ügyes elrendelését és bebonyolitását kivánják a' történeteknek, mellyeknek itt mindenkor a' fő személy charakteréből kell származni, vagy legalább azzal állandó viszonyban lenni, a' nélkül, hogy miatta a' többi személyek egészen elmellőztessenek. Vigjáték ne egyes arczkép, hanem az életnek tökéletes, bő tartalmu festése legyen, 's egyes characterekben ne csupán egy embert, hanem egész osztályt ábrázoljon. Ha a' költő fontos nehézségek és esetek összehalmozására 's bebonyolitására több gondot fordit, mint a' cselekvő személyek characterének ábrázolására: ugy a' szövevényes játék (intrigue) kelekedik. A' vigjátéknak mind bebonyolitása, mind kifejtése ne csupán lehető legyen, hanem mint természetes és hihető következmény, az egésznek szerkezetéből, charakterekből és helyzetekből folyjon. Mint a' charakterek, szenvedélyek, helyzetek helyes tartása fő kivánat, ugy a' fő és mellék cselekvések hihetősége is annál szükségesebb, ha a' tárgy közönséges életből vétetett. Ne alacsonyuljon azonban e' valódiság pórságra vagy épen förtelemre: noha a' characterek és helyzetek bizonyos fokig rendén tul csapók lehetnek. A' vigjáték nyelve is mindenkor szorosan a' személyekhez, charakterhez 's helyzethez szabassék, e' mellett eleven, rövid és természetes legyen. Görögöknél és Romaiaknál minden vigjáték versben volt irva. — A' vigjáték czimének meghatározása egyenesen a' költő kényjétől függ: csak a' darab tartalma és kimenetele előre el ne árultassék. Nem csupán mulattatás a' vigjáték czélja, hanem közvetve oktatás és erkölcsi javitás is. De e' czél nem érethetik el hideg, bár akarmint csillogó elmemondatokkal, erkölcsi szemléletekkel; hanem csak a' cselekvő személyek példája által. Egyébiránt a' vigjáték hatása különösen a' mimicai előadástól függ. A' szinjátszó a' darab igazságát és ámitását könnyü, eleven, természetes és semmi mesterséget nem gyanittató ábrázolásával feletteb emelheti. — A' comoedia faragatlan kezdetét Görögöknél Kr. e. 580 táján Thespis kortársánál Susarionnál találjuk, ki az emberek bohóságait és hibáit egy deszkaálláson ábrázolgatá. A' régi comoedia formája azonban a' mostanitól nagyon különbözött, mert a' Görögöknél dramai epicus énekekből állott, mellyekkel 's a' hozzá kapcsolt tánczokkal holmi bohoskodók kaczagtaták a' falusi népet. Innen a' név: comoedia, melly falusi dalt teszen. L. Kannegieszer: *Üb. die komische Bühne von Athen.* Epicharmus Kr. e. 485 hozta be a' cselekvés egységét 's darabjait a' tragoedia alakja után idomitá. Őt követék Phormes, Magnes, Krates, Kratinus, Eupolis, Pherekra-

tes, Aristophanes st. De a' személyes gúny még mindig fő alkotó rész maradt, 's mind tisztviselő mind magános személyek névszerint ábrázoltattak. Csak a' peloponesusi had végeztével kapott a' görög comoedia új alakot. Most az úgy nevezett közép comoedia kezdődött. Megtiltatott élő személyeknek névszerinti kijátszása, 's a' kar, melly eddig a' legszemtelenebb gúnyolások koholója volt, eltöröltetett; így az előbbi fajtalanság helyére több illendőség és erkölcs lépett. A' Görögök újabb comoediájához Kr. e. 300. tartozik Menander, ki finom elméncsége, szeszélye és szabályos darabjai által új időszakot nyita a' görög vígjátékokban. Tőle 's Philemontól csak töredékek vannak meg. Nem sokkal szerencsésebbek vagyunk az utánozó romai vígjátékköltőkre nézve, kik közzül csak Plautus (mgh. K. e. 184) és Terentius (mgh. K. e. 161) munkáji maradtak teljes épségben fenn. — Egyes nemzetek játékszinei iránt lásd a' különös czikkelyeket.

SZINJÁTÉKKÖLTŐ az, ki szini előadásra dramai költeményt ir. Nem minden dramairó szinjáték költő ez értelemben, mert olly költeményeknek is lehet dramai formát adni, mellyek szini előadásra sem szánva nincsenek, sem alkalmasak, p. o. Göthe *Faustja*. Így neveztetik továbbá hivatalánál fogva az, ki valamelly játékszinhez azért van fogadva, hogy alkalmi verseket (beköszöntő, bucsuzó beszédeket, innepi játékokat 'st.) irjon; az utazó olasz opera-társaságoknál signor Poeta. E' hivatal azonban már kiment divatból, mivel az igazgatások mindenütt kapnak alkalmi kö tőket, kik e' hijányt kipótolják; sőt magok a' szinjátszók is nem csak már kész darabokat személyzeteikhez képest módositanak, hanem egészen újakat is irnak.

SZINJÁTSZÓ MIVÉSZSÉG, azon mesterség, melly szerint dramai mivek játékszini előadás által fülnek 's szemnek érthetővé tétetnek. Azok, kik a' gondolt személyek alakját magokra veszik, 's ábrázolják, szinjátszók. E' mesterség tehát idegen képzelő erő ámitásán alapul. Innen görögben úgyan azon szó képmutatót és szinjátszót jelent. A' szinjátszónak azon személyt, mellynek látszani akar, előbb elméjében kell felfogni, 's azután valódilag utánazni. A' léleknek ama munkássága szerep-felfogásnak, a' test és lélek ez utóbbi együtt munkálkodása pedig játéknak neveztetik. Így a' szinjátszó mivészség theoriában nem egyéb, mint a' költő gondolatinak a' feladott személyre 's az egész darabra nézve való pontos megfogása és megértése, 's annak saját személyében érzékitése. Nem annyira e' második, mint az első ügyesség teszi a' szinészt mesterré. Szerep felfogásbeli ügyességre megkivántatik, hogy a' szinész minden szellemi erejét lehetőségig kimivelje. A' játék, physicai erők és ügyesség gyakorlását kivánja. Declamatio és mimica vagy tagjártatás beszéd itt legfontosabbak 's e' mivészség alap alkotó részei. L. Müllner *Almanach für Privatbühnen* (1817). Valamint a' szinjátszó mivészség önállónak nem mondathatik, mivel csak a' drámai költészettel 's egyéb játékszinhez tartozó mesterségekkel, mint diszités, erőmivek, öltözet, arczfestés 'sat. együtt gondolható, úgy bizonyos, hogy minden szép mesterségek közt legfontosabb, mert az emberre semmi más nem hathat élénkebben, mint ember eleven ember által ábrázoltatva. Hatóságának elég bizonysága azon vonzalom, mellyet iránta minden mivelt népek mutatnak. A' játékszinnek szintolly kevéssé kell lenni csupán erkölcsi iskolának, mint csupa érzéki mulattatásnak, az emberi életet kell annak mintegy szellemi tükörben ábrázolni, mellyből a' néző tanuságot vegyen. Sajátképen csak miveltek lehetnek haszonnal nézők, 's ezeket azon miveltség, melly a' költeményből a' szinész által szól, még inkább emeli. Legnagyobb pedig a' hatás, ha a' szinjáték által a' nemzeti charakter és nemzeti élet érintetik és kifejtetik. De a' játékszin nem mindig az, minek kellene lenni, 's nem teszi mindig azt, mit kellene, 's így becsét

gyakran kétségbe hozták. L. Wessenberg *Über den sittlichen Einflusz des Schauspiels.*

SZINO-BÁNYA, nagy és népes helység Nógrád várm. a' füleki járásban. Ezen helység határában hajdan arany és ezüst bányák voltak, mi ezzel is bizonyitatik, hogy egy hegyet most is Strebroninak neveznek. Az ágostai vallásu lakosok száma 810 lélekre meg, kiknek ékes tornyos templomjok vagyon.

SZINTELEN, l. ACHROMATICUS.

SZINVÁLTOZÁSOK, (Phasis), azon különbféle idomok, mellyeket a' bujdosó csillagok nap általi különböző megvilágosittatásoktól kapnak, ugy, hogy nekünk most kerekeknek, majd tojásdadaknak, majd sarló formájuaknak, majd homályos foltoknak látszanak. (Vö. HOLDVÁLTOZÁSAI.)

SZIV a' vérkerengéz középpontja, mellyből erednek az üterek, és mellyben végződnek a' vérerek. Kupidomu husos teste burokba zárva ugy van helyezve, hogy hegye lefelé, valamennyire balra 's előre, vastagabb része pedig felfelé, jobbra, 's hátra tekintsen. A' szivnek két része van, bal és jobb; mindenik ujra egy hártyás pitvarra és egy husos gyomorra oszlik, abban a' vérerek végződnek, ebből az üterek erednek, még pedig ugy hogy a' jobb pitvarban az egész testből visszatérő vérerek, a' balban a' tüdőbeliek végződjenek, a' jobb gyomorból a' tüdőkbe menő, a' balból az egész testre elterjedő üterek eredjenek. A' gyermekeknél a' két pitvar közt lévő rekesz egész születésökig lyukas, a' két gyomor egymástól mindég el van választva, Születés után a' két pitvar közti lyuk benő, de a' pitvarokat a' gyomroktól csak egy mozogható hártya választja el. A' meglett ember szive burokjával együtt mintegy 20—24 latot nyom. A' belőle eredő és a' vérkeringésre szolgáló nagy véredényeken kivül vannak a' szivnek magának is tápláló üterei az ugy nevezett jobb és bal korona üterek a' függér első ágai. Idegei kevesebb számmal vagynak a' duczosrendszerből, sőt némellyek egészen tagadják az idegek létét. A' szivnek csak halállal végződő munkálódása az örökös mozgásban, örökös öszvehuzásban és kitágulásban áll. (l. VÉR.)

SZIVÁRVÁNY. Ki nem esmeri azon gyönyörü levegői tünményt, melly egy szines kör alakában látható, az esős felhőkben, mellyek a' naptól megvilágositatnak, ha a' néző háttal a' nap felé fordulva szemeit azon felhőkre szegezi? Többnyire két egymással párhuzomos, és egymástól elegendő távolságban álló kör láttatik egyszerre. A' belső a' fő szivárvány sokkal világosabb szinekkel bir, mint a' külső 's csak igen ritkán találtatik ezen belől egy vagy több halavány szinü szivárvány. A' szivárvány hét szinből áll, mellyek a' fő szivárványban belőlről kifelé igy következnek: violaszin, setétkék, kék zőld, sárga, narancsszin és veres. Valahányszor vizcseppekből fal ered, mellyre a' nap sugárai eshetnek, mind annyiszor látunk szivárványt, ha a' sugárok illendő helyekből juthatnak szemünkbe. Az ezen falt készitő esőcseppek ugyan mindég esésben vannak, de mindjárt uj is származ helyettek 's igy mig az eső tart, a' fal mindég megmarad, mint a' szivárvány is, ámbár ez minden szempillantatban uj cseppek által készül 's minden szemben más, meg más. Hol felhő nincs, vagy nem cseppekkel terhes, ott szivárványt nem láthatunk, mert e' csak addig tart, mig a' cseppek terjednek. E' szép tünemény, már az ösidők gondolkozóinak figyelmét magára vonta, törekedett már ezt Aristoteles megmagyarázni, de csak ujjabb időkben adta ennek tökéletes magyarázatát a' sugárokban foglalt festékek törésénél fogva a' nagy Nevton, ki számokkal is megmutatta azon szegeleteket, mellyek alatt ezen sugárok a' szembe esnek, t. i. a' belső szivárványnál 40 és 48, a' külsőnél 51 és 54 fok közt, minek bővebb magyarázatját l. *Gehlers Physik. Wörterbuch Regenbogen* czik.

Ha egy vizzel megtöltött üveggolyón a' nap sugárait bizonyos szeglet alatt keresztül botsátjuk, az ezen sugarokat felfogó fehér falon valóságos apró szivárványokat fogunk látni. Hasonló szivárványokat látunk, a' viz-eséseknél, a' malmok vizi kerekeinél is. A' szélvészes tengeren, ha a' habok egészen cseppekre oszolnak, ezekben a' nap sugárai, megforditott szivárványokat képeznek, mellyek gyakran 20—30 vannak egyszerre, de gyakran csak kétszinüek, a' napfelé nézö oldalon sárgák, a' másikon halavány zöldek. A' tengerpartokon néha, ha a' felhö a' viz felett áll, két egymást keresztben vágó szivárvány is láttatik, mellyeknek egyike a' vizbe vissza verödött nap sugáraitól ered. Néha reggelenként a' réteken is látunk a' harmat cseppekben szivárványokat. Néha éjel is láthatók szivarványok az esöcseppekben megtöröddött holdsugároktól, de ezek igen halaványok, 's többnyire csak fehér és sárga iveket készitenek. A' miveletlenebb községnél többféle babonás véleményeket találunk a' szivárványokról; igy sokan bizonyos jelnek tartják, hogy a' hosszas eső özönvizet nem szülend. Nevetséges azon hiedelem, hogy ott, hol a' szivárvány szárai a' földet érik, arany tálak találtatnak; ezeknek felkeresése sok munkába kerülne, mivel a' nézö állásának változásával a' szivárvány állása is változik. A' régiek hasonlóképp ugy vélekedtek, hogy azon növények, mellyeken a' szivárvány szárnyai pihentek, igen különös kellemes szagot bocsátanának magokból. Nálunk közönséges az a' vélemény, hogy a' szivárvány szivómiv, melly a' vizet a' forrásokból felszivja.

Szivattyu, l. Levegőszivattyu.

Szívbetegségek. A' szivnek helybeli betegségei csak az ujabb időkben vizsgáltattak jobban, mivel a' régiek mindnyájokat olly halálosnak hitték, mint ezt a' szív sértéseiről mind eddig szomoruan tapasztaltuk, de a' mi ujabb tapasztalások szerint megczáfoltatik; mert ezeknek bár melly bajos meggyógyitását nem ritkán tapasztaljuk. A' szív betegségei közt első helyen állanak a' kifejlödésbeli hibák; a' magzati utak nyitva maradhatnak, egyik vagy másik gyomor vagy pitvar hibázhat, a' közfal tökéletlen lehet, 's igy az üteres vér a' vérveréssel öszvegyül, melly hibák ha szintén gyogyithatlanok is, de nem halálosak. A' szív könnyen meg is gyuladhat, melly gyuladás ha eleve el nem oszlattatik, halált, vagy más veszedelmes betegségeket, kivált életmives bajokat, 's állomány változtatást von maga után; gyakran szenved a' szív burokban meggyüit viztől 's a' körülte lévő daganatoktól. Mind ezen bajok a' vérkerengés, 's a' lélekzet-vétel rendetlenségét okozzák, mellyhez ájulások, tétetem, szomoruság, fej- és gyomorbajok, orczának, ujjaknak megkékülése járul, melly kékülés ha állandó, mint a' fejlödésbeli hibáknál lenni szokott, kékbetegségnek (cyanosis) neveztetik. Továbbá igen könnyen eredhetnek vérzések, 's a' táplálás megakadályoztatásából, vizkórságok, végtére, ha hathatós orvosságokkal a' bajnak eleje nem vetetik, néha igen hamar és váratlanul, néha esztendőkig tartó kinlódás után, jelen meg a' halál, 's végét szakasztja a' beteg számtalan kinjainak.

Szivósság, a' testeknek azon tulajdona, hogy tömegök elválasztását nem könnyen engedik, 's a' nagyobb kinyujtásnál sem szakadnak el könnyen, mint ezt leginkább a' rugó gyantában (gummi elasticum) tapasztaljuk.

Szláv nyelvek. A' szláv nyelvet, melly a' göröghöz, latinhoz, és némethez mind gyök-, mind kiképzett szavaira nézve sokban hasonlit, több mint 60 rendbeli nép beszéli. Eredetét Keletindiában lehetne keresni; mert a' Déva nagari a. b. c. 50, a' régi szláv 46, a' cseh 42 betüből áll. A' régi Szlávok bálványtisztelete a' Hindukéhoz hasonlitott, asszonyaik is megégették magokat férjeik halála után. A' szláv nyelv tiszta gyökszavai még ma is indiaiak. (L.

„*Krok*“ cseh tudós havi iratot, 1 köt. Prag, 1824). Malewski jól kifejté ezt *O Slovianach i Icpobratymcach* (Varsó 1816) czimü munkájában; Brezowski F. is (Zágrábból) azt állitja, hogy utazása közben a' Hindukat Cochinchináig 's ezek őt viszont megérték. — Minden Szlávok két osztályba tétethetnek beszédmódjokhoz képest. Az elsőbe tartoznak az Oroszok, Illyriaiak, Montenegroiak, Bolgárok, Serbek, Bosnyákok, Dalmaták, Horvátok, carnioliai, carinthiai, stájerországi és vas vármegyei Vendek; a' másodikba esnek a' Czechek, vagy Csehek, Morvák, magyarországi Tótok, felső és alsó Lausitziek, Lengyelek és Sleziaiak; ugy hogy e' szerint a' Szlávokat éjszaknyugotiakra és délkeletiekre oszthatni. Több törzsökeik hosszu viaskodások után adák meg magokat idegen nemzetek nyomásának, mint Poroszországban, Brandenburghan (hol Fridrik hg. halálos büntetés alatt tiltá el a' tót szót, 's erővel a' németet vitte be), Pomeraniában, Szászországban, Altenburghan, Meiszenben és Sleziában. Egyedül a' Lausitziek tarthaták fenn ekkorig régi szokásaikat és nyelvüket. — Dobrowsky szerint a' szláv nyelv a' hozzánk nem jött eredeti slavoniai nyelv leánya, melly két fő dialectusra fajult: az antira és slávra. Amazt a' keleti Szlávok, vagy Antok, ezt a' nyugotiak beszélték. Amazok nyelve ismét 3 ágra oszlott, u. m. oroszra (mellyben a' nagy- és kisoroszt meg kell különböztetni), serbre, és horvátra; emezeké csehre, serbre és lengyelre. A' szláv nyelv általában nincs annyira kimivelve, mint más europai tudományos nemzeteké, mégis minden europai nemzetek közt a' Szlávoknak vala legelőször anyanyelvükön irt bibliájok. Az *orosz-* és *lengyel-nyelv* nem csekély literaturával bir; a' *serbet* nem igen rég kezdék mivelni; a' cseh magas mivéltségi fokon áll; literaturája középpontja Prága. (L. Cseh nyelv és lit.) Egyébiránt a' cseh, orosz, horvát és illyriai beszédmód ugy áll a' lengyelhez, mint a' pór német nyelv a' magas vagy mivelt német nyelvhez. L. Schaffarik: *Gesch. der slaw. Spraehe und Lit. nach allen Mundarten* (Budán 1826).

Szlávok (Slava, dicsőség szótól) két europai rokon nép, mellyek eredeti 's néptörzsöki characztereket megtartották. Dobrowsky szerint a' Szlávok legrégibb neve Serb és Szarmata. A' Németeknél később vándoroltak ki Azsiából Europába a' szarmaták (l. e.); ezektől származnak Ptolemaeus szerint a' Vendek, kik a' 4 száz. a' Weichsel tértség nagy belföldjén terjeszkedtek el 's a' Gothokkal határaik felett viaskodtak. Jornandes, 6 száz. élt iró, azt mondja, hogy a' Vendek több ágra oszlottak, mellyeknek legközönségesebb nevezetei Slavini és Antes voltak. Ő tehát három egy törzsökü népet különböztet meg nevek által, mellyek Veneti, Antes és Slavi. A' fő törzsöknév, Vendek, tulajdonok maradt azon nemzeteknek, mellyek később Németország éjszakkeleti tartományaiba benyomultak; a' Szlávok a' déli Weichsel körül laktak a' Dniesterig; az Antok a' Dniester és Dnepr közt. A' Hunnok beütése a' goth, 's Attila halála a' hunni járomtól mentették meg őket. Erre magával ragadta őket azon mozgás, melly a' german népeket dél és nyugot felé tolta; nivel scythiai vagy mongol-tatár csoportok Volga és Kaukazus felőli szakadatlan tolongásai őket a' fekete tenger éjszaki partjaitól részint nyugotra, részint éjszakra nyomták. Igy jöttek a' 6 száz. a' tulajdonképpi Vendek (később éjsz. Szlávok) a' Gothoktól és Svevektől elhagyott földre az Elbénél, 's a' tulajdonképpi Szlávok (vagy keletiek) a' Dunatartományokba, a' noricumi és juli Alpesekig; de mindketten összekeveredtek 's két nagy vend-szláv népszövetség származott, u. m. egyik Nagyhorvátországban (keleti Csehországban), Schlesiában és Lodomeriában, 's másik Nagyserviában (Meiszenben, nyug. Csehországban és Morvában). A' Frankoktól 's Avaroktól meghódittatván, különbféle csoportokra szakadoztak szét, mellyeket először Samo nevü Frank

egyesitett hatalmas országgá 623 körül, hanem ez az ország holta után sok vajdaságra oszlott szét, melyekből a' 6 száz. vége előtt uj népnevek származtak. De e' mind csak rege. A' 8 száz. szent Bonifacius néhány szláv nemzetséget Fulda, Bamberg, Würzburg és Baireuth környékére vitt. Csehországban Libussa, Prágának 722 körüli alkotónéja és Przemisl, a' Csehek első herczege, uralkodtak. A' Liachok nemzetsége a' keleti Dunától a' Weichselig vonult vissza 's Poljanok név alatt mai Lengyelországban kiterjeszkedett; e' nemzetség ágai, Pomeranok es Lutitzek, nyomultak be éjszakkeleti Németországba (Pomeraniába, Alsólausitzba). Mint vend népágak terjedtek el a' Vilzek az Oderától a' márkságon keresztül az Elbéig 's a' Szorbok 640 olta megmivelték a' Hermunduroktól elhagyott földet a' Felsőelbénél (a' mai Meiszent a' Saaleig) 's Havellandot; a' mai Mecklenburgban később Obotriták emelkedtek fel. Nyugoton a' Vendek Thüringekkel és Frankokkal csatáztak; N. Károly egyikkel őszveszövetkezett, hogy a' másikat meggyőzze. Az Avarokkal hadakozván, meghóditotta a' déli szláv tartományokat, Kärnthent, Steiermarkot és Kraint, mellyekbe ő 's utóbbi császárok német márkgrófságokat alapitottak. (L. Austria). Erre az éjszaknémet Vendek a' szász házbeli német királyoktól az Elbén tul nyomattak, 's a' 10 száz. Meiszen, Lausitz és Brandenburg márkgrófságokat alkották. Ez idő tájban nyomattak távol tartományokba, részint pedig eltörölteték a' Duna torkolatjánál hátramaradt Antok a' beütő Avaroktól, Bolgároktól, Magyaroktól 's másoktól. Az Antok neve elenyészett. Hihetőleg anti nemzetségek voltak azok, mellyek a' Dneprhez és Volchovhoz vonultak; amott Kievet, itt Novgorodot épiteték, az orosz status két szláv oszlopait (L. Oroszország). A' tulajdonképpi Szlávok megmaradtak a' Duna éjszaki partján, 's gyakran beütöttek a' romai tartományokba 's dulták azokat, csatáztak a' Bolgárokkal 's az Avarokkal függetlenségekért, befogadták a' Nagyserbiából 's Nagyhorvátországból kivándorlottakat 's alapitották velek egyesülve a' szláv gyarmatokat Dalmátországban (l. e. és Illyriát), Serviában, Horvátországban és Tótországban. A' nagy morva birodalom elpusztulta után a' 9 száz. végén, az Obotriták (Lauenburgban, Mecklenburgban 'st) emelkedett fel Gottschalk király (megöletett 1066) és Henrik király (mh. 1126) alatt, 's hatalmas volt, mig a' 12 száz. részint a' szász herczegek, részint a' dán királyok által el nem foglaltatott. Csehország (l. e.) megtartotta szláv fejedelemtörzsökét, de ez 1306 megesmerte a' német császárok felsőségét. Lengyel- és Oroszországok (l. e.) lassanként független statusokká emelkedtek fel; ellenben a' Dunánál lakó Szlávok, Tótok (Szlavonok), Bosnyákok és Horvátok soha se voltak hatalmasak 's csaknem mindég szomszéd népek alatt voltak, mint Görögök, Magyarok, Venecziaiak és Törökök alatt. Azonközben századokig tartott kóborlásaik 's hadakozásaik a' vend (szláv) népeket democratiai alkotmányról korlátolt monarchiai országlásra vezették. Első uralkodóik a' nép legvénebbjei voltak; később vitéz és okos hadvezérek, kik gospodin vagy hospodár, knees, vajda, bán, kral czimeket viseltek, igazgatták a' Szlávokat. A' pogány papoknak felette nagy hatalmok volt az uralkodókon, 's az arkoni (Rügen szigetén) főpap minden vend nemzetnek parancsolt. A' Szlávok legfőbb istensége Bognak 's nője Sivának neveztetett. Ezenkivül jó (Belbog) és rosz isteneket (Czernebog) is tiszteltek. Caknem minden kerületnek volt saját istensége. Rügenen Svantevit, az Obotritáktól Radegast 's a' Havlerektől Herovit imádtatott. A' szláv vallásoknak alapja, Tkany Antal *Mythologie der alten Deutschen und Slaven* (2 köt. Znaim 1827) szerint, dualismus; a' német istenségé pedig háromság. A' Szlávok apostolai vagy kereszténységre tériti közt jelesek Cyrillus (l. e.) és Methodius. Midőn a' Szlá-

vok királyai örökösök, 's a' nagyok nemiképpen közuralkodók lettek, a' közönségeket (azaz népet) ezeknek nyomása lassanként teljes rabszolgaságba sülyesztette. Ugyanezen sors érte őket, borzasztó kiirtó hadakozás után, német győzőik és uraik alatt, kik a' 10 és 11-dik századokban a' kereszténységet nyakokra tolták. Oroszlán Henrik bukta után (1180) mindazáltal szerencsések voltak néhány vend fejedelmek abban, hogy tartományaikban, mint közvetlen birodalmi vazallok, megerősödtek. Pribislav, az Obotriták utolsó vend királyának, Viklotnak, fija, tartományának régi fővárosa szerint mecklenburgi fejedelem czimet vett fel, 's maradékai Schwerinben és Strelitzben még most is uralkodnak. E' szerint Niklot Mecklenburgban virágzó nemzetsége egyetlen Európában még fenálló szláv (vend) fejedelmi ház. Bogeszláv és Kazimir megerősödtek, mint német birodalmi fejedelmek, a' pomeraniai herczegségekben az Oderától a' Weichselig, mellyeknek vend-lengyel lakói Pommereknek és Kassuboknak nevezteték. Jaromar, Rügennek fejedelme, Stralsundnak épitője (1178 körül) országolt Rügenben és külső Pomeraniában. Nemzetsége 1325 aludt ki; ezután a' tartomány Pomerania herczegeinek hódolt. Pomerellia, vagy a' Weichselnél fekvő Pomerania herczegség (most nyugati Poroszország), a' 14 száz. a' német rendnek esett 's a' 15-dikben Lengyelországnak. Tulajdonképpi Pomeraniában pedig a' vend fejedelmi ház sok osztozás után csak 1637 aludt ki. A' hadakozás által pusztulásra jutott vend tartományokban német gyarmatlakók telepedtek le, miáltal nyelv és erkölcsök (részint már a' 15 száz., mint Rügenen) nagyobbára kiszorittattak, csak a' földhez ragadt jobágysag maradt meg. Mindazáltal a' régi vend törzsök meg keleti Németországnak több tartományában, p. o. Lausitzban, 's Altenburgban, megmaradt. Azonközben a' vend királyságok elpusztulta olta a' szláv név lett közönségesebb. Vö. a' Vendek németországi történeteire nézve Pölitz *Geschichte der Staaten des deutschen Bundes*-ében *Geschichte des östreichischen Kaiserthums*, Leipzig 1817 és *Geschichte der preuszischen Monarchie*, Leipz. 1818, melly munka a' középkor történeteinek ezen homályos részére 's a' vend Elbe-, Odera-, Weichsel- és Dunamellyéki tartományokra legtöbb világosságot áraszt. Oroszlán Henrik véres hóditó és keresztény hitet terjesztő csatázására nézve az Obotritákkal, l. K. W. Böttiger *Heinrich der Löwe*-jét, Hanover 1819. L. még Mecklenburg és Vendek, nem különben Surowiecki, Gebhardi 's Karamsin munkáikat.

Szlávok még nagyobbára Lengyelország, Galicia, Orosz-, Cseh-, Morva-, Tótországok, Servia, Bosnyák-, Horvátországok, Illyria és Dalmátország lakói is. Számok 50 mil. tétetik, ezek közt 5 mill. a' déli Szlávokhoz tartozik, kiknek beszédmódjok illyriai vagy serviai. A' Serviaiak (Ráczok) a' Csehekkel együtt legpallérozottabbak 's legerősebbek minden déli Szlávok közt, e' mellett buzgón ragaszkodnak a' görög egyházhoz 's előjogaiknak bátor védői. — Surowiecki a' Szlávokat csak baromtartó 's földmivelésből élő nemzetnek irja, melly háborut csupán önnön védelmezésére folytat. Általában a' Szláv bátor lelkü, élénk és vendégszerető. Nemzeti erkölcseit 's népi dicsőségét szereti, de az ivást is; szorgalmatos, okos. A' pallérozottságban, kivevén a' Csehet 's a' Ragusait a' középkorban, a' Németeknek utánok maradtak a' Szlávok, részint messze terjedő, más népekkeli közösüléstől, távol fekvések által, elzárt lakhelyeik (mellyeknek határai felett egyes szláv népeknek szakadatlanul kellett csatázniok), részint a' statusok belső szerkezete miatt. Országlások t. i. minden időben oligarchiai köztársaságból állott; különböző nemzetségeik, zupany és voivody czimü vezéreik alatt, egymástól függetlenek voltak. Egy szláv tartományban se korlátolta feudalis kötél a' föld apró urait; egyben se adhatott a' tulajdonosi jog, a' tartomány lakóinak

szorgalmat és jólétet; egyben se emelkedett fel a' harmadik rend törvényes szerkezetnél fogva szabadságra; egyben se verhetett a' romai törvény mély gyökeret, mint nyugotnak pallérozottsága se; mert ezen oldalon mindenütt minden Szlávtól halálosan gyülölt Német volt ellenséges szomszédja, néhol úra 's gyakran elnyomója, kitől a' jót se fogadta el. Volt ugyan nehány szláv eredetü város, mellyeket kereskedés virágzókká tett, mint Novgorod, Kiev, Pleskov Oroszországban (Danzig Pomerelliában dán eredetü volt, 's a' Vendek pompás kereskedő városának, Vinetának, melly, mint iratik, Pomeraniában a' Divenovfolyó mellett Wollinnál feküdt, a' Dánoktól 1043 lerontatott 's azután tengerbe süllyedt, léte Gebhardi *Geschichte der wendisch-slawischen Staaten*-e szerint kétségbe hozatik); de egy se birt hosszas tartóssággal. Mindazáltal Julin (a' mai Wollin) a' 10, 11 és 12-dik száz. népes és portékával gazdag rakhelye volt a' szlávbelti kereskedésnek, míg a' 12 száz. utolsó negyedében a' Dánoktól le nem rontatott. K. F. v. Rumohr *Sammlung für Kunst und Historie*-jában (1 köt. Hamb. 1816) minden Julint és Vinetát tárgyazó adatokat megvizsgált a' történetirókban 's azt hiszi, hogy Julin, mellyet Helmold Vendvárosnak, Vinetának, nevez, a' mai Wollin. A' szláv mivészségről is nyomos vizsgálatokat közöl. Ragusa, egyetlen szláv köztársaság, maradt meg tovább 1100 évnél, 656-tól 1806-ig. E' volt egyszersmind a' szláv literatura első ápolója. Surowieczki Lőrincz e' munkája szerint: *Uiber den Ursprung der slavischen Völker* (lengyel nyelven, Varsó 1824), a' Szlávok a' Venetekkel (Venedi) egy 's ugyanazon nép 's őslakhelye a' Weichseltől fejér Oroszországig menő föld volt, Lengyelországban és Lithvaniában. Schaffarik Pál (*Uiber die Abkunft der Slawen nach Surowiecki*, Pest 1829) az emlitett munkát igazitotta; mindazáltal Schaffarik is azon véleményben van, hogy Plinius, Tacitus és Ptolemaeus hajdani Vendjeik valóságos Szlávok voltak.

Szobor, kőfaragó-mesterséggel ábrázolt emberi fő. Különböznek a' szobrok ahozképest, mint a' test felső részéből több vagy kevesebb van hozzájok ragasztva. Vannak 1) ollyanok, mellyeknél csak a' nyak 's vállak felső részei látszanak, 2) mellyeknél a' mejj egész a' szivgödörig ki van dolgozva, 's ezek az igazán ugy nevezett büsztök; 3) ismét ollyanok, mellyek egész köldökig sőt csipőig kifaragvák. A' szobor és talpalatja közt néha egy oszlop, vagy hosszu nyél van, 's az illyeket Hermeseknek hivják (l. e.) Mind e' különségek fontosak régiségbuvári tekintetben. Aestheticai tekintetben megkülönböztetendők az arczképek, képzelt arczképek és képzelményes fejek. Csak a' képzelményes szobrok tartoznak egészen a' szép mivészség körébe; ezek sorába esnek az istenek és hősök szobrai, mellyek az archaeologusnak felette fontosak. A' szobrok eredetét kétség kivül a' hermesekben kell keresni: azonban a' sajátképi szobrok Görögöknél csak Sándor, Romaiaknál pedig a' Caesarok idejekor valának divatban. Temérdek szobor van még ma is a' hajdankorból: ezek többnyire márványból faragvák; nevezetesek ama' bronczból öntvék, mellyek Herculanumban találtattak. Drága kövekből vagy nemesebb érczből kevés van. — Nem kis nehézségre akad a' mivész főkép az olly arczképszobroknál, mellyek csak válligmennek, a' miatt, hogy a' teljesen helyes idomzatban 's természet után alakitott főt rendszerint a' néző idomtalan nagynak látja, mi onnan van, mivel midőn valakire tekintünk, fejét a' nélkül, hogy magunk is tudnánk, többi testéhez mérjük és hasonlitjuk; e' hasonlitás pedig illy szobornál csupán a' vele összekapcsolt csekély test részre szoritatik. E' bajon csak ugy segithet a' mivész, ha a' természetes idomzatoktól észrevehetlenül eltér, itt azonban a' határ vonalt könnyen átlhághatja, és ugyan azért itt érheti el mivészete legfőbb pontját, ha a' határvonalt ugy

eltalálja, hogy épen ama' jól kiszámitott eltérések elámitsák az el nem fogult nézőt 's a' tökéletes hasonlatosságról teljesen meggyőzzék.

Szoboszló, népes Hajduváros a' Kősely mellett, postahivatallal, 1799 házzal 's 168 kath., 13,141 protestans, 35 zsidó, összvesen 13,344 lak.

Szobránecz, hegyek tövében fekvő mváros Ungvármegyében, 49 ház., 408 kath. 119 zsidó, összvesen 527 lak. és postahivatallal. Hires büdösköves és sós izü ferdőjéről, melly görcsben, rühben, szorulásban 's köszvényben hasznosnak tapasztaltatik.

Szójáték alatt valamelly különségnek a' szavak hangbeli hasonlatossága által ábrázolása értetik, p. o. inceptio est amentium, haud amantium; melly mellett egyszersmind elméncz rövidséggel az is: mi a' tárgy, vagy mi nem; minek kellene lenni, vagy minek nem? összeállittatik és egy mondatba kapcsoltatik. Annál tökélyesebb a' szójáték, mennél hasonlóbbak a' különértelmü felvett szavak. Szójáték mindenkor az elméncség legalsóbb neméhez tartozik 's azért nem is kell igen halmozni, azonban mindig kellemessé teszi a' beszédet, midőn hirtelen talált hanghasonlatosság által a' különböző értelem kiemelteti k.

Szokás, az emberi cselekedeteknek a' magyar nép gyakorlata által behozott szabása (norma). Megkivánatai ezek: 1) hogy jus gyanánt, 2) a' nép által 3) gyakori szabad, közönséges, nyilvános, és egyforma tettekkel hozassék be, végre 4) királyi nyilvános, halk (tacitus), vélt, 's általános vagy neves (specialis) helybehagyást foglaljon magában. Ereje a' törvények magyarázására, eltörlésére 's utánazására, vagy-is, midőn törvények nincsenek, helyök kipótlására terjed ki. Azon kérdésre nézve, vallyon a' szokást az itélőszékek előtt be kelljen-e bizonyitani? szükség megkülönböztetést tenni, mellynél fogva minden akár általános, akár részes, akár pedig neves (specialis) szokás, vagy bizonyos és tudva lévő vagy nem; a' bizonyos és tudva lévő szokást soha, emezt pedig mindenkor be kell bizonyitni. A' királyi kuria stilusa (ir-idom) alatt, a' törvénykezések gyakorlásában 's levelek kiadásában megtartatni szokott, de semmi nyilvános, neves (specialis) végzés által meg nem határozott rend és mód értetik. A' királyi kuria elrendeltetése (ordinatio) alatt pedig az itélőszékek rendezetét és a' bíróságok előtti perfolytatás módját, a' levelek 's munkálatok kiadatásának formáját, és nyilvános törvény által meghatározott zárlatokat. — Szertartások (ritus) a' valamelly innepélyes (solennis) tettnél, törvény rendelése nélkül használtatni szokott mondatok vagy tettek formulái. A' királyi kuria stilusát (ir-idomát) a' zavar eltávoztatása okáért, változtatás nélkül meg kell tartani; — elrendeltetését pedig nem másithatni meg vagy mellőzhetni el törvényszegés nélkül. A' szertartásokat, mellyek mint eldődeinknek rendelései, mindig tiszteletet érdemlenek, meg nem vethetjük ugyan, mindazáltal vak buzgósággal sem szükség követnünk. *Kuross.*

Szökevény nevezettel olly személy bélyegeztetik, ki bizonyos helyről urának vagy felsőbbségének tudta és megegyezése nélkül ellillanik. Polgári törvényeink csak a' szökevény jobbágyokról és szolgákról tesznek említést 's felőlök általánosan azt rendelik, hogy az ő tulajdon földesurok vagy azon köz törvény hatóság által, mellynek hatalma alatt állottak, mindenkor és mindenkitől vissza kivántathatnak. De erre nézve mindeneknek előtte szükségessé teszik, hogy a' vissza követelő, mellékes tanuvallatást tetessen, mellyből kivilágosodjék, a' vissza követelő, visszakövetelt, 's befogadónak (detentor) vezeték- 's kereszt-neve, valamint a' hely is honnan 's a' hová szökött, leginkább pedig a' visszakövetelőnek uri joga. Ez után a' visszakövetelő, a' mellékes tanuvallatás másolatjának közlése mellett, bíróiképen meginteti a' befogadót; melly ha sikert nem szül, vissza

nem-adás bűnét követelő perbe idézi őt a' szolgabiró eleibe; bebizonyodván a' tanuvallatás másolatjának közlésével összekapcsolt birói megintésnek előre bocsátása; megtörténvén a' tanuvallatás hitelesitése, a' szökésnek, a' vissza követelhetési jognak bebizonyitása, 's a' szökött befogadtatásának helytelensége: a' befogadó, a' vissza nem adás terhében, 's először ugyan, minden egy szökevénytől fizetendő 100 ftban, a' kár 's a' perre tett költségek pótlásában, a' szökött jobbágynak, minden hozzá tartozandó személyekkel 's dolgokkal együtt leendő visszaadásában elmarasztaltatik. Ha ezen büntetés után sem adatnék vissza a' jobbágy, uj birói-megintés 's elmarasztalás után, a' pénzbeli büntetés kétszeresztetik, a' többi pedig az előbbiekhez képest vétetik meg a' befogadón. Sikeretlen lévén a' kinszerités is, ismételt birói-megintés és elmarasztalás után, a' befogadó, a' letartoztatás helyén lévő házának 's birtok részének vesztésével, ugy nem különben a' költség megtéritésével büntettetik; az itélet által elvesztett birtoki jogát pedig csak akkor kaphatja kezére, ha a' szököttet vissza adja, 's a' jószágnak illendő becsü szerint meghatározott árrát leteszi. Ha valamelly szabad város jönne illyes esetbe, nem magán-személyeknek birtoka, hanem a' városnak, hasonlóul illendő becsü mellett vissza váltandó, javai foglaltatnának el. Várnagyokra, (artium praefecti) az első és másod izi büntetés alkalmaztatható; de harmadszor minden személytől fizetendő 500 ftal büntettetnek, a' mi mind addig ismételtethetik, mig a' szökött személy vissza nem adatik. Illyes bünváltságnak egy része a' biróé, más része a' költségek 's kárpótlással együtt a' felperesé; de ha ez lenne vesztes, hasonlóul elmarasztaltatik a' költségekben. E' perben az itélet végrehajtásának sem a' felebbvitel, sem a' perujitás, sem semmi törvényes orvoslatok ellent nem állhatnak. — A' szököttnek a' perfolyta alatt nyert nemes levele semmi erővel nem bir. — E' rendszabások Horvát- és Tótországokra, a' Jászok 's Kunok kerületére, a' Hajdu 's sz. kir. városokra, és más községekre is kiterjednek. *Kun.*

Szökevénynek neveztetik az ezeredjét engedelem nélkül elhagyó katona, kinek vétke szökésnek hivatik, ugy tekintethetik, mint eskütörés és környulállások által (p. o. ha a' katona álláspontjáról szökik el 's ellenséghez megyen által) a' bün nagyobbittathatik 's kisebbittethetik, mint ehez képest a' büntetés is. Szökés továbbá az is, ha férj feleségét, vagy feleség férjét hitetlenül elhagyja.

Szökő esztendő, l. Esztendő és Kalendárium.

Szökőkutak. Az egyszerü szökőkutak magyarázatja azon hydrostaticai törvényen alapul, hogy két egymással összefüggő csőben a' viz egyenlő magasságra hág fel; ha tehát egy magasan fekvő vizkáva egy alacsonyabb, felfelé álló csatornában végződik, ebben a' viz hasonló magasságra hág fel, mint a' millyen magasan a' vizkáva fekszik; de mivel a' csatornának felfelé álló vége nem olly magas, mint a' vizkáva, ebből a' viz kiszökik, és csaknem olly magasra, mint a' vizkára fekvése. Ha a' viz ezen erejéhez nyomás járul, magasra lehet a' vizsugárt venni, mint ezt a' tüzoltó vizpuskákban láthatni. Az ugynevezett artesiai kutak is szökőkutak. A' földben t. i. bizonyos mélységre (mintegy 200 láb), hol granitkövek nincsenek, viz találtatik, melly a' furt lyukba bocsátott csatornán, ennek szája felett kifoly.

Szókönyv l. Lexikon.

Szólábi. Rhythmus.

Szolgálat alatt azon viszonya értetik valamelly embernek, mi szerint testi erejének munkálatait, bizonyos személynek, meghatározott bérért odaengedi. A' munkálkodó személynek ezen állapotja szolgaságnak neveztetik 's eredetileg azon egyesség megkötéséből származék, melly általanosan haszonbér-nek (l. e.) mondatik.

Minthogy tehát a' szolgálat valódi egyesség, megkivántatik, hogy ez, annak minden megkivánataival birjon, különösen pedig az alkudozási szabad tetszést korlátok közé ne szoritsa, a' megegyezést ne kinszeritő szerek által eszközölje. Érthető tehát, hogy a' szolgálat igazi természete szerint, a' tökéletes vagyis RABSZOLGASÁG (l. e.), fen nem állhat. Ez olly nyomoru 's keserves állapot, mellynél fogva valaki, másnak, mind lelki mind testi tehetségeire nézve határtalanul 's önkényüleg alája vettetik, és csupán ugy bánatik vele mint valamelly dologgal. Ez nem csak a' mindeneknek egyiránt sajátja szüljogokkal (jura connata) ellenkező, de sőt az emberi méltóságot az állatok helyezetén tul lealacsonyitó viszony. A' szolgálat, vagy bizonyos meghatározott időre köttetik, vagy nem, 's vagy név szerint kijeleltetnek azon munkálatok, mellyeket a' cseléd végbevinni köteles leend, vagy pedig ereje 's tehetsége mindennemü foglalatosságokra nézve béreltetik ki. Az első esetben a' határidő elmultával megszünik a' szolgálat, a' másodikban, legalább kölcsönös előre felmondás kivántatik, mert ez az általános egyezetben mintegy halk (tacita) feltétel gyanánt foglaltatik. Továbbá a' harmadik esetben, ha t. i. a' végbe viendő munkák az egyezetben megneveztettek, a' cselédfogadó egyedül csak azokban foglalatoskodtathatja cselédjét, 's ez csupán azokra tartozik erejét 's tehetségét forditni, mert alku szerint csak azokra kötelezé magát. Végre a' negyedik esetben, béketüréssel kell minden munkát végeznie, mellyet bir és tud, mert az általános egyesség szerint mind ezeknek teljesitését megigérte. Minthogy pedig a' kötelezés személyes, nem állithat a' cseléd, ura megegyezése nélkül, dolgai végbevitelére idegen személyt, 's nem követhet el jogosan semmi ollyas tettet, mi által a' szolgálat hátramaradást vagy rövidséget szenvedne. Ha tehát a' szolga a' cselédfogadót idő előtt elhagyná 's megszöknék, joga volna ennek őt felkeresni 's a' szolgálat idejének eltöltésére keményebb szerek által is kinszeritni. De ebbeli, sőt ezen egyezetbeli semmi nemü hatalmát sem ruházhatja ő is idegenre, a' cseléd megegyezése nélkül. Egyébiránt a' szolga mindenben ön szabadságával élhet, csak ez által urának jogai csorbulást ne szenvedjenek. Szabadon forditja tehát saját hasznára is mind tudományát 's tehetségét, mind pedig a' munka végbe vitele után fen maradt időt; 's erejének megkéméltetésén feljül jogosan megkivánhatja, hogy a' nyugalomra vagy pihenésre rendeltetett időn 's napokon, munkájától ő is felmentessék. Végre, egész szigorusággal meg kivánhatja, hogy szegődségi bére minden hijány nélkül kifizettessék, 's gonoszul felrovott ürügyök miatt, mint ezt némelly alacsony lelkűek gyakorolni szokták, belőle legkisebb is el ne vonassék. A' megszolgált bérnek, mint veritékkel szerzett sajátságnak csalárd letartóztatása, egy fokon áll a' valódi rablással. Különben pedig, a' mi szegődött felek között fen forogható nevesebb (specialiora) tartozásokat 's követeléseket illeti, ezek a' kötött egyesség világos szavai, vagy ennek nem létében a' halk jóváhagyás, az uralkodó szokás, a' fenálló törvények 'sat. szerint határoztatnak meg 's intéztetnek el. *Kunoss.*

SZOLNOK, Hevesvármegyében, 1560 ház., 10,962 kath., 17 óhitü, összesen 10,979 lak., kamarai mváros. Hajdani várát 1549 I Ferdinand parancsára grof Salm épittette igen kedvező helyen, mert délről a' Tiszától, éjszakról a' Zagyvától védetett. De bár semmit se mellőzött el az emberi mesterség a' vár erősitésére 's a' természet is bátorságositotta azt, mégis török kézre került, a' várőrizet, az ellenség közelgetésének hirére, elszaladván belőle. Csak 1685 foglalta vissza Mercy a' Törököktől. Franciscanusoknak klastromok, posta és igen nagy sóház vannak benne; vásárai népesek.

SZOLNOK (belső) vármegye, az erdélyi magyar vármegyék egyike. Határai: Doboka vármegye, a' beszterczei kerület, Magyar-

ország (Máramaros várm.), Kővár vidéke 's Közép-Szolnok vármegye. Nagysága 41½ nsz. mf., mellyeken Magyarok, Oláhok, néhány Szász és Örmény laknak. Földje egyenetlen 's hegyes, de nem magas és nincsenek havasai. Levegője mérsékelt. Főfolyója a' Szamos, mellynek nagy és kis Szamos nevü ágai a' vármegye kebelében, nevezetesen Désnél, egyesülnek; nevezetes még a' Lapos-folyó, melly aranyszemeket hoz van, melléte sok aranymosás van. Terem mindennemü gabonája 's bora is; erdei roppant kiterjedtségüek, mellyekben sok vad lakik. Sok sót ad Désakna, hol sóhivatal is van. 1772-ben 32,331 hold szántó-, 15,987 hold rétföld, 1130 szőlő, 19,310 darab igás barom, 12,857 tehen, 4156 borju és csikó, 18,443 juh, 4742 kecske, 11,782 sertés és 1913 méhkas volt benne. Főispánya gróf hallerkeoi Haller István Eő Mélt.

Szolnok (közép) erdélyi magyar vármegye, Belső-Szolnok vármegye, Kővár vidéke, Magyarország 's Kraszna és Doboka vármegyék közt. 27¼ nsz. mf-en fekszik 's mintegy 30,000 lelket tart kebelében, kik Magyarok 's Oláhok. Földje általában igen hegyes és teljes kővévált tengeri lények maradványival. Havasai mindazáltal nincsenek. Levegője fris és hives. Folyói közt legjelesb a' Szamos, melly a' vármegye keleti részét mossa. Terem ugyan gabonát és a' Szamos partján középszerü bort, de fa és barom főtermények. 1772 volt benne 16,174 hold szántó-, 10,346 hold rétföld, 5572 szőlő, 14,243 darab igás barom, 7682 tehen, 1526 borju és csikó, 8204 juh, 1153 kecske és 1062 méhkas. Főispánya gróf Degenfeld-Schomburg Eő Mélt.

Szolnok (külső) vármegye, l. Hevesvármegye, mellyel egyesittetett.

Szőlő, növénynem, melly 12 fajával az 1 rend 5-dik osztályába tartozik. Eredeti honya ugy látszik mérsékelt Azsia, 's innen jött Görög-, Olasz-, Franczia-országokba 's a' többi europai tartományokba. Most a' világ minden részében elterjedt. Legjobban tenyész a' mérsékelt tartományokban, az é. sz. 32 és 50° közt. Déli Europa, ide vevén déli Németországot is, sok becses borokat ad, mint a' Kanari szigetek és jó remény foka is. Europa bortermő tartományaiban, mint Görög-, Magyar-, Olasz-, Franczia-, Spanyolországokban, Schweiz némelly részeiben, Portugalban Németországban (felső Austriában, Frankenben, Schwabenben 's Felsőrajnánál) a' bortermesztés csaknem annyi embert foglalatoskodtat, mint a' földmivelés. Földön 's égaljan kivül sok füg a' szőlőtő ápoltatásától 's a' mustali bánástól is. Fiatal szőlőtőket rendszerint bujtás által kaphatni, mire tavasszal a' régi tőkéken lévő esztendős, egészséges, eléggé megért és hosszu hajtások, mellyeknek mellékágaik nincsenek, választatnak. Ezek lehajtatnak, az öreg tőke mellett fél lábnyi mélyen leásatnak, ugy hogy hegyek néhány hüvelyknyire áll ki, 's ősszel, miután a' bujtott ág erősen kihajtott 's meggyökerezett, a' tőkétől elválasztatik, mire a' bujtóág elmetszetik, 's homokba téve pinczében tartatik és tavasszal elültettetik. Ha magról akarunk tőkéket kapni, hogy jó magot kaphassunk, néhány szép gerézdü szőlőfát befűtött szobába kell álhajtanunk, hol a' szőlőszemek addig érleltetnek, mig egészen öszvesugorodnak. A' levegőn szárasztott szőlőmagvak egy földel teljes edénybe fél hüvelyknyire tétetnek, 5 hüvelyknyi távolságra 's az ifju növények időről időre nagyobb edényekbe ültettetnek által, mig 2—3 év mulva földbe ültettetésre alkalmatosak nem lesznek. A' munkás csak 3-dik évben látja faradságának nemi gyümölcsét. A' szőlő általánosan sok munkát és gondos ápolást kiván. Nedve vagy a' bor, különbféle nevet visel. Kövér bor az, mellyben kevés phlegma, de annál több borszesz, föld- és sórész van; a' finomnak ellenben sok phlegmája, kevés büdös köre, repülő részekből valamije és bizonyos

kellemetes csipősége van. Színére nézve a' bor vagy fejér vagy veres. Izekhez képest némellyek édesek 's kellemesek, mások savanyusak, erősek, fanyarok, mások édes és fanyar köztiek 's ezek legjobbaknak tartatnak. Legkellemetesebb szaguak, mellyek eper szagához hasonlitanak. Ideje szerint a' bor uj vagy ó, 'sat. — Az europai borok közt első ranguak különös jóságokra, füszeres izekre, szagokra, édességekre, hathatós erejekre 's tüzökre nézve a' magyarországiak. Több nemeik orvosló erővel birnak 's a' betegeknek ajánlthathatók. Hiresek: a' tokaji, tarczali, mádi, kereszturi, liszkai, tolcsvai, bényei, pataki, ujhelyi (hegyalji közös névvel), soproni, ruszti, ménesi, budai, egri, sexardi, villányi, vágujhelyi, somlyai, neszmélyi, récsei, sz. györgyi, badacsonyi, szerednyei, érmellyéki (t. k. diószegi), sziráki, miskolczi, nagyváradi, szathmári, verseczi, fejértemplomi, lugosi, karloviczi, 'st. borok. Legerősebb a' zombori; legfüszeresebb a' szegi és zombori; legállandóbb a' tolcsvai és bényei, mert tengeren se szenved változást. Esmeretes a' nagyszombati pompás és nagy pincze. A' legnagyobb hordóban 2010 akó fér el. Az erdélyi borok a' középszerü magyar borokhoz hasonlók. Horvátországban 's Dalmátiában különösen jó veres borok teremnek. Moldva és Havasalföldе nemes és jó izü borokat adnak a' határos tartományoknak. Németország nemes borai közé tartoznak: a Rajna-, Neckar-, Mosel- és frankeni borok. A' steiermarkiak középszerü nemeik a' német boroknak. Austria is, főképpen Alsóaustria, termeszt bort, 's részint igen jót. Tirolban, hol a' szőlőmivelés jó lábon áll, legjobb borok az Ets partján teremnek. Legjobb a' Traminer vagy Marzimin, kedves izü veres bor. Még erősebb a' brixeni. Nevezetesek továbbá a' Leitacher, Altpfeiffer, Kichelberger, Zscheigner, Coccia d' oro; de csak nehány évig tarthatók. Morva jóságokra nézve az austriaiakhoz hasonló fejér és veres borokat termeszt. Csehország legtöbb bora a' Moldva és Elbe partjain terem; legjobbak: a' melnicki, auszigi 's m. — Schweiznak jó veres és fehér borai vannak, mellyek közt legjelesebbek a' la vauxi és la cotei. A' neuenburgi (neufchateli) fejedelemségben, Cortaillod falunál, olly hires bor terem, melly külföldön a' legjobb champagneinál és burgundinál is feljebb becsültetik. — Franciaországnak csaknem minden tartománya termeszt bort, kiváltképpen Champagne, Bourgogne, Gascogne, Guienne, Languedoc, Provence, Roussillon, Anjou, Orleannois, Aunis, Saintonge, és Corsica. (L. Bordeauxi, Burgundi, Champagnei, Roussillonborok.) — Olaszországban is hires borok teremnek, mellyek közül főképpen a' syracusai, sardiniai, nápolyi és toscanai borok vitetnek ki. Az egyházi birodalomban legjobb Orvieto, Monte Fiascone, Viterbo, Livania, Ardea, Albano, Montemulo, Perugia körül terem. Nápoly termeszti a hires falernoit a' bajaei tengeröbölnél. Legelső nemü a' Lacrymae Christi (l. e.). Veneczia, Genua és Toscana is sok bort termesztenek. — Spanyolországban Ujcastilia a' Valdepennast (hasonló a' burgundi asztali borhoz), a' veres Foncarrelt 's a' kellemetes fejér Ribadaviát, Granada az esmeretes Malagát (veres és fejér), Sevilla a' becses Xeresbort (mellynek Pajarete vagy Paxarete nevü neme fejér és édes, a' másik Vin seco névvel keserüs és gyomorerősitő), a' Tinto de Rotát, melly sürü veres, Valencia az édes Alicantbort, a' Benicarlot, Catalonia a' fejér Malvasiát, az édes és veres Garnachát, végre Navarra a' hires Peraltát adja. Spanyolország Európán kivüli birtokaiból is sok bort kap; nevezetesen pedig a' canari szigetekből. — Portugalban legjelesebb a' Portobor; az azori szigetekből is sok jó bor küldetik, mint a' maderai. — A' török tartományok közt, Moldván és Havasalföldén kivül, Bolgárország és Dobroge, Natolia és Syria is sok bort termesztenek. A' görög szigetek közt leghiresebbek borokról Scios és Cyprus. Emlithetö «rim

is, melly igen jó fejér borral gazdag. — Az Europába hozatni szokott Europán kivüli borok közt legkitetszőbbek: a' jóreményfoki, constantiai és ugy nevezett Peterbor. — L. Henderson *History of ancient and modern wines* (Lond. 1824); Jullian *Topographie de tous les vignobles connus* (Paris 1814 és 1822); Röber *Versuch einer rationellen Anleitung zum Weinbau und zur Most- und Weinbereitung, nebst Beschreibung und Abbildung einer Traubenmühle* (Dresd. 1825); *Prakt. Weinlehre, oder der vollkommene Kellermeister* (Leipz. 1825); Hörter *Rheinländ. Weinbau* (Trier 1822—24.)

Szombat, a' régi és mai Zsidóknál nyugalom napja, mivel Mózses törvénye szerint e' napon nem dolgoznak 's meginneplik azt, mint a' keresztények a' vasárnapot, mindazáltal azon különbséggel, hogy a' szombat nekik már pénteken elkezdődik, kevéssel naplement előtt 's igen szorosan innepeltetik. Szombaton a' Zsidók legfeljebb fél ór. távolságra távozhatnak el lakhelyektől. A' szombat inneplésében követik a' Zsidókat a' Szombatosok, az Anabaptisták felekezete. Ezen Szombatosok (Judaisansok, zsidósághoz ragaszkodók) I Rákóczi György alatt Erdélyben is kezdtek terjedni; de a' dési országgyülésen 1638 elnyomattak.

Szombathely (Sabaria, Stein am Anger), hajdan romai gyarmat, mellynek számos maradványait (mint fényes oszlopokat, márvány koporsókat 's feliratokat) láthatni, most (1777 olta) püspöki város, termékeny földön, 297 ház., 3750 kath., 42 prot., 56 zsidó, összesen 3848 lak. Jelesek benne: az igen szép izléssel épitett püspöki templom; püspöki palota; seminarium; káptalan; philosophiai oskola; kath. gymnasium, mellyben Praemonstratumiak tanitnak; a' szép vármegyeház; posta hivatal 's vásárai.

Szomjuság, az emberi, 's állati testnek nedvek után esekedése. Az állati testben az életbeli munkálkodások által igen sok nedvek elemésztődnek, mellyeknek mulhatlan vissza szerzésére int az ivásra serkentő szomjuság, 's a' vele együtt járó kellemetlen érzés és lankadtság. A' szomjuság különbözik az ededelekre, 's a' hévmértékre nézve. Nyárban, midőn a' kigőzölgés legnagyobb, a' szomjuság is legnagyobb mértékben áll. Hideg vérűk és restek kevésbé szomjuznak, mint dolgozók 's meleg vérűk. A' szomjuságot a' testnek kivülről megáztatása is enyhiti, és a' tengeren utazók többször tartották meg életeket csupán tengerben fördés által. A' szomjuságnak, mint az éhségnek, rettenetes következései, a' veszettség későbbi ellankadás 's elhalás. A' növények szomjuságát öntözéssel enyhitik, különben elhervadnak.

Szomolnok, bánya mváros Szepes vármegyében, 560 ház., 3725 kath., 278 prot., összesen 4003 lak. Hires sok réz bányáiról, réz pénzveréséről 's rézolvasztó kemenczéiről. Helye a' királyi fő bányakormánynak és Felsőmagyarország kerületi bányatörvényszékének, 's postahivatalnak. Már a' 15 száz. voltak itt bányák. Előbb a' Thurzók birták, kik kihalván, Csáky Ferencz és István birtokokba jött Szomolnok. Az elsőbb Tököly pártosa levén Leopold császár idejében, része elfoglaltatott. 1690 Csáky István a' maga részét is áltengedte a' császárnak Stósz és Svedlér szomszéd mvárosokkal együtt, mellyekért más falukat 's jószágokat kapott Szepes vármegyében.

Szomorjáték, l. Tragicum és Szinjáték.

Szomoru emlékek, l. Gyászemlékek.

Szomoruság azon lenyomó elmeállapot, mellyet valamelly rosz dolog érzéséből, vagy képzeléséből, valamelly kárból vagy czél el nem éréséből eredett kedvetlenség érzése támaszt. Az örömmel ellentétben áll, a' jelen állapotra vitetik, és vagy világosan kijelenti magát panasszal, sirással, vagy elrejtve lehet 's igy az egészségnek is árthat. Ha a' rosznak folyvást tartó érzésétől táplálták *szomorko-*

dás, ha elrejtve tart, *bú*, *búslakodás*, ha magát a' lelket érinti *epekedés* neve. A' szomorkodásra hajlandóság vagy is búsongás többnyire tévelygő vélekedésen alapul, 's *búskomorságba* megy által.

Szónokok, l. Rhetorok.

Szőnyegek a' napkeleti fényüzés legelső szüleményei, mellyek már Babylonban használtattak 's lángoló színekért a' külföld előtt is nagy becsben voltak. Míg Görögországban és Romában mozaik munka fedezte a' szobák földét, a' puha napkeleti, hareme belsejében szönyegeken kivánt járni, ágyát 's ülőhelyét azokkal takarta be, sőt Cyrusnak pasargadaei koporsója is babyloni bibor szőnyegekkel volt befedve. Nagy Sándor idejekor jelentek meg a' szőnyegek Görögországban, mert előtte mint a' vizsgálatokból kitetszik, az athenei játékszinen, nem voltak a' kárpitok szőnyegek. Pergamus, az Attalus királyok lakhelye, volt készitések közép pontja, 's itt kapták nagy kiterjedéseket, 's a' Romaiaknál olly kedves bálványképet ábrázoló beszövést. Ezeknél pompásabbak lehettek az alexandriai mivek, mellyekbe selyem is szövetett. Azsia meghódittatása után Romában nagy divatba jöttek a' szönyegek, hol az ebédszobák, 's asztali nyugágyak, bibor szinü szőnyegekkel voltak bevonva és midőn a' többi mesterségek gyenge lábon állottak, Sz. Chrysostomus bizonysága szerént szövés és arany müvek vontak legnagyobb figyelmet magokra. Később a' szőnyegek készitése legnagyobb fényben üzetett Brüsselben és Arrasban, honnan az Olaszok a' szőnyegeket Arazzi névvel nevezik. Itt készitette a' 16 száz. elején X Leo pápa Rafael festeményei szerént Rafael híres szönyegeit, mellyekből nehány a' bécsi és dresdai udvaroknál most is találtatik. 1667 alapitotta Párizsban az első szőnyeg fabrikát Gobelin, kinek nevéről a' legszebb szőnyegeket Gobelineknek nevezik. Innen terjedett el a' szőnyegkészités egész Európára; hiresek a' romai, pétervári, berlini, müncheni Fabrikák. Legszebbek a' Chaillotban Páris mellett az ugy nevezett Savonnerieben készült török vagy persa szőnyegek, mellyek azért neveztetnek igy, mivel Martel Károly alatt a' Saracenek hozták Franciaországba. Bécsben készülnek a' legujabb nemü szivárvány szőnyegek, mellyek 3 — 4 féle színekből állanak. Angliában leginkább Nottingham körül készittetnek szőnyegek.

Szoptató vagy emlős állatok. A' legtökélletesebb állatokat magában foglaló állatok seregének neve, mivel ezek elevenen szült magzatikat emlőjöken szoptatják, melly bélyeg őket minden más állatoktól megkülömbözteti. Ezenkivül vagynak több bélyegek, mellyek csaknem minden szoptatókkal közösök. Testek szőrökkel fedeztetik, mellyek némellyeknél gyapjuvá göngyölődnek, másoknál feszesek, serték, sőt némellyeknél egészen tövisek lesznek, mig másoknál pikkelyekké lapulnak. Hosszuságra 's puhaságra nézve külömböznek nem csak külömböző fajoknál, hanem ugyanazon fajnál is a' helyeztetéshez, éghajlathoz 's időjáráshoz képest. Helyeztetésre nézve leginkább megkülömböztetjük a' fejtetőn lévő hajakat, az áll körül lévő szakált, és a' száj felett lévő bajuszt. Az éghajlatra, 's időjárásra nézve azt vesszük észre, hogy a' meleg éghajlatban 's nyárban az állatok szőre ritkább, rövidebb; a' hideg éghajlatban és télen pedig sürübb, hosszabb. Külső szineket, melly nem annyira csudálatos tarka, mint a' madaraké vagy bogaraké, a' vad állatok megszokták tartani, csak némellyeknél világosodik, vagy barnul a' szőrváltáskor, mi közönségesen ősszel és tavasszal szokott történni. Testeknek külső részei közt nevezetesek a' mozgásra szolgáló műszerek, mellyek a' szoptatók nagyobb részénél négy láb, honnan négylábu állatoknak is szoktak neveztetni, csak a' majmoknak van négy kezek, az embernek két keze, két lába, 's a' tengeri szoptatóknak

mint halaknak, uszószárnyok. A' lábak alsó része különbféleképen van képzelve; itt ujakra van osztva, mellyeknek számok különböző, (némelly uszóknál hártyával egybe van foglalva) és mozgó vagy mozoghatlan körmökkel boritva; ott egy vagy több részre osztott szarvnemü boritékkal fedve. A' sebesen szaladóknál a' hátulsó lábak hosszabbak, a' repkedőknél a' lábujjak, vagy az egész lábak is repülő hártyával összve vannak kötve. Farkok csaknem mindnyájoknak van, de azoknak hossza, 's a' rajta lévő szőrök különbfélék, mint hasznok is, némellyeknél a' kezet pótolják ki, mig másoknak csak legyezésre szolgálnak. A' lábokon, és fogakon kivül oltalmokra szolgál némellyeknek tüskés és pánczélos bőrök, másoknak hátulsó lábok közt találtató igen büdös anyaggal megtöltött zacskó, másoknál a' fejen lévő szarv, melly némellyeknél minden érben ujra nő. A' szoptatók mind az öt külső érzékkel birnak, szemek kettő, két mozgó szemhéjjal, szemöldökkel, és szemszőrökkel fedve; némellyeknek ezeken kivül szunnyasztó hártyájok is van: némellyek, mellyeknek mozgó szemfények kerek, csak nappal látnak, mások éjjel is. Külső fülök, a' tengerieket kivevén, mindnyájoknak van, némellyeknél nagyon is mozgó; a' gyengébbeknél a' fül igen érzékeny a' messzebb hangok eránt is, a' ragadozók csak a' mélyebb 's közelebb lévő hangokat halljak. Orrok a' száj felett helyeztetik, 's különbféle alkotásu, némellyeknél lapos, másoknál hegyes, hajlott, némellyeknél hosszu, mozogható orrmányban végződik. Szájok is, melly két vizerányos állkapczából tétetik összve, igen különböző, két mozgó ajakoktól többnyire egészen befedhető. Némellyeknek pofájok tág, és zacskókat képez, nyelvek husos, többnyire lapos, széles, kereseknél hosszu, keskeny, sokaknál sima, a' ragadozóknál durva, csak nem tövises. Fogok csaknem mindnyájoknak háromféle van, széles, keskeny harapó, hegyes szem és lapos zápfogak, de a' mellyek különböző alkotásuak, 's többnyire kétszer nőnek. A' tapintásra különös élet müszerek nincsen. Belső alkotások különbféle, gyomrok többnyire egy, de a' kérődzőknek négy 's a' czethalaknak hat van. Szivek két gyomru, két pitvaru, vérek veres, meleg. Elevenen szült magzataiknak eleinte táplálására csecsek van, mellyben tej választatik el. Magzatik száma különböző, közönségesen félannyi szokott lenni, mint csecsek, mellyek hol mellyen, hol hason, hol ágyékban vannak. Kevesen élnek párosan, többnyire csak az anyára bizván a' magzatok gondviselését, egyedül a' tengeri kutya őriz egy több aszszonyból álló haremet. A' szoptatók az egész földkerekségén el vannak terjedve, némellyek többnyire mindég föld alatt, mások vizben, mások fákon, de legtöbben földön laknak, némellyek bizonyos időkben messze helyekre elvándorolnak. Sokan különbféleképen mesterséges lakhelyeket készitnek magoknak, némellyek az egész telet általusszák, de ezenkivül is a' ragadozók nappal, a' nem ragadozók éjjel alusznak. Eledelek némellyeknek csupán növény, másoknak csupán hus, és ez vagy eleven, vagy döglött, mig mások hussal is, növénnyel is élnek. Hasznok a' szoptatóknak az emberekre nézve nagy, kivált a' házi állatoké, mellyek neki eledelt, ruházatot, orvosságot adnak, könnyebbséget, mulatságot szereznek, sőt oltalmazzák is. A' szoptatókat Cuvier ezen 8 rendre osztja: 1) Kétkezük mint az ember. 2) Négykezük mint a' majmok. 3) Ragadozók mellyek vagy szárnyasak, mint a' denevér, vagy bogárevők, mint a' tövisesdisznó, vakondok, vagy husevők mint a' kutya, vagy uszólábuk, mint a' tengeri kutya, vagy zacskósok. 4) Rágók mint az egér, nyul. 5) Fogatlanak mint a' hangyaevő. 6) Vastagbőrük, mellyek vagy sok körmük, mint az elefánt, disznó, vagy merő körmük mint a' ló. 7) Kérődzők mint az ökör, szarvas, juh, kecske, teve. 8) Czethalnemük mint a' czethal.

Szorgalom (industria), olly tárgyak megszerzésére törekvés és ügyesség, mellyek emberi szükségek kielégitésére szolgálnak. Emberi akarat munkálódása lévén, szellemi természetü a' szorgalom. Lehetsége legközelebb az emberi ész kifejlésétől 's azon készségtől füg, melly azt, mit ama czélirányosnak esmer, valósitja. Szükséges feltételei az emberi esmereteknek 's tudásnak szélesedése és tökéletesedése. Mennél tovább terjed ez, 's mennél mélyebben hat be a' dolgok természetébe, annál több eszköz és ut nyil fel az ember előtt arra, hogy a' természeti dolgokat czéljaira forditsa. Másfelől a' szorgalom gyarapodása a' tartomány természeti tulajdonságaitól 's más külső környülállásoktól füg; mert a' föld felseje, mindenütt meglehetőleg alkalmas emberek lak- 's munkáságok helyének, még is egy hely, egyenlő iparkodás mellett is, kevésbé mozditja elő az emberek czéljait, mint a' másik. Az égalj különbfélesége, a' tartományok fekvése 's más országokkali öszveköttetése, a' föld minemüsége 's termékenysége, olly környülállások, mellyek az emberi lelket inkább vagy kevésbé ösztönözik munkásságra 's jutalmazzák fáradtságát. De bár melly kedvező legyen is a' természet a' szorgalomnak, mégis sok füg gyarapodására nézve az emberi társaság 's a' vele öszveköttetésben lévő népek állapotjától. Mert 1) csak ott van rugó a' szorgalomra, hol már sok javak vannak, mellyek a' valaki által előhozott feleslegért cserébe ajánltathatnak; 2) a' tulajdonnak bátorságban kell lennie, hogy valakinek kedve legyen hasznos dolgokat tartani; 3) ne legyenek akadályok, mellyek a' szorgalomnak utjában álljanak 's más gazdag és pallérozott népekkel kereskedés üzettessék. Az általa előállitott tárgyakra nézve a' szorgalom materialis és immaterialis. Az első annak alkotó részeit szerzi meg, mit gazdagságnak nevezünk, materialis (testi) dolgokat; az utolsó némelly személyes szolgálatok kigondolásával 's teljesitésével foglalatoskodik, mellyek az embereknek szükségesek. Elsőbb nemüek: a' földmivelési, fabrikai, kereskedési szorgalom 'st. L. Dunoyer *De l' industrie et de la morale, considérées dans leurs rapports avec la liberté.* (Paris 1825).

Szorgalomoskolák, olly intézetek, mellyekben az ifjuság korán hasznos foglalatosságokra szoktattatik, hogy ezáltal a' henyeséghez 's kolduláshoz való hajlandóság elfojtassék. Illyenek jelesen: a' prágai (alk. 1777 Schulstein prépost), több német statusokban lévők 's az eddigieket felyülmuló hofwyli. Hogy ezen oskolák czéljoknak megfeleljenek: 1) a' szorgalom neme az ifjuság jövendőbeli rendeltetéséhez, neméhez, korához, lelki 's testi tehetségeihez legyen alkalmazva; mint fonás és kötés, fajátékok készitése, főképpen azon tájékokon, hol nem földmivelés a' lakók fő keresetforrása; ellenkező esetben famivelés, apró házi 's földmivelési eszközök készitése, font 's faragott mivek 'sat. 2) A' készitményeknek mennél előbb valódi becsek legyen 's hasznos voltok ne a' bejövendő nyereség szerint számoltassék ki, hanem az emberi tökéletesség vetessék tekintetbe. 3) A' tanitás, jövendő rendeltetésekhez képest, a' felnőtteknél is folytattassék. 4) A' jól csinált darabok valamivel fel jobbi árron fizettessenek, mint mennyit érnek, hogy az iparkodás ébresztessék. 5) A' fenyitékre nézve ezen oskolákból is számüzetve kellene lenni mindent pedant kénszeritésnek 's testi büntetésnek. 6) A' gyermekeknek soha se kellene a' tanitó vagy tanitóné számára dolgozniok. 7) Az országlásnak nem kellene a' házasulást 's férjhezmenést megengedni, mig a' szorgalomoskoláktól itteni jó viseletekről bizonyitványt nem mutatnának elő. — Legjobb criticai előadást találhatni az ujabb szorgalomoskolák felől Hartleben 23 év olta megjelenő *Allgemeine deutsche Justiz-, Kameral- és Polizeifama*-jában.

Szótagmérés. A' szótagot prosodiai és metricai tartalma szerint kell tekintetbe venni. A' prosodia t. i. a' szótagok hosszusá-

gát vagy rövidségét csak általánosan határozza meg; de milly rövid vagy hosszu valóban a' szótag, a' metrum vagy tactus mutatja igazán ki 's ez a' rythmicus szótagmérés. A' régi grammaticusok igen gyakorlott finom hallással birtak, 's meglehet, hogy a' verseket helyesebben hallották, mint sok uj metricus, de mint rendesen a' praxis a' theoriát mindenütt megelőzi, velök is a' történt, hogy hallásukról 's a' hallottakról nem tudának magoknak pontosan számot adni, 's metricajokat kiszámolható szótag fontolgatásokra épiték, 's igy ugyan némi mechanicai, és nagyon következetes, de mégis sokban fenakodó nézetet nyerének a' verselésről, minek brachykatalektikusaik, hyperkatalektikusaik 's ész ellen összezagyvált metrumaik elég bizonyságai. Mennyire különböz ettől egy igazán tudományos metrica, a' szótagmérésre nézve is megtetszik abból: hogy ez a' két idős hosszuságon kivül, mellyet Appelig rendithetlennek gondoltak, a' nyelv, rhythmus és metrum természetéből háromféle hosszuságot és kétféle rövidséget bizonyitott be.

SZÓTAGNYUJTÁS van az éneklésnek azon neménél, midőn egy szótagra több hang énekeltetik; ellentétben áll ez az ugy nevezett szótagos énekkel, midőn minden szótagra külön hangjel esik. Több kótákból összetett, csak egy szótagra éneklendő figura melismának, szótagnyujtásnak hivatik. A' szótagos éneklés a' recitationál 's choralékban vegyités nélkül fog helyet, a' melismaticus ének pedig mindég amazzal keverve használtatik. Melismaticus éneknek hivatik még egy részről a' piperés, pompás, más részről pedig a' könnyü, egyszerü, hamar fülbehatható 's megtartható ének is.

SZÖVÉS, fonalaknak keresztben helyezése általi szövénykészités. Történ ez a' szövőszéken, mi a' régi Egyiptomiak találmánya, de az ujabb időkben sok változást és jobbitást szenvedett. A' szerint mire szánva van a' szövőszék, megkülönböztetjük a' posztó-készitők, takácsok, selyemszövők, paszomántverők 'st. székeiket. Takácsok és posztósok egyszerü szövőszékei elégé esmeretesek és 4 oszlopon állanak. Elől keresztben nyugszik a' zugolyfa, hátul valamivel magasabban a' tekerő, mellyre tekertetik a' fonal, 's melly a' zugolyfához nyul. Ezen fonalak, mellyek a' szövény szélességét teszik, összevéve, egyszerre feszittetnek fel a' szövőszékre, mig ellenben a' keresztben járó bélfonal egyenként taszittatik köztök keresztül; mi hogy könnyebben történjen, rendszerint két viszálló van, mellyeknek egyikébe az egyik, másikába a' másik fele van a' feltekert fonalnak egymást felváltva behuzva, 's ugy vannak elrendelve, hogy ha egyik a' láb által lenyomatik, a' másik felemelődik; 's igy a' kettő közt egy hézag formálódik, mellyben a' csévére tekert bélfonal a' vetélő segitségével visszányosan hányatik. De hogy a' fonat sürü legyen, a' vetélő minden áltvetése után a' fonal a' borda segitségével a' szövényre veretik; ez a' borda szabadon függő két fából összetett rámma, melly közt apró vékony nádból, vagy drótból készült fogak vannak. Ehez többé vagy kevésbé hasonlók a' többi szövőszékek is, csak hogy többnyire fenállók, 's azon mivekhez képest, mellyeknek készitésére szánva vannak különbféle változást szenvednek. —

SZÖVETSÉGES RENDSZER, statusok szövetsége az, melly szerint több status azon feltétel alatt egyesül, hogy egyébiránt mindenik tagstatus független marad ugyan, de a' szövetség czéljára nézve függetlenségéről lemond. Okai: egyes statusok erőtlensége 's veszélyteljes helyezete, valamelly hatalmas status fenyegetődző szomszédsága 'st. Különbféle nemü gyakran történetes, gyakran változó nézetekből 's szükségekből származhat; miszerint a' szövetséges statustól különböz: mert szövetséges statusba eredetekre, nyelvekre 's erkölcsi tulajdonságaikra nézve hasonló statusok és ugyanazon 's tartós szükség tekintetéből egyesülnek. A' szövetséges rendszer követke-

szőképen állhat elő: A' hatalmas igyekszik magát középstatusokkal körül övedzni; a' kevésbé hatalmas az erősebbhez akar támaszkodni, hogy általa több fontosságot 's tekintetet kapjon; a' gyengét félelem vagy kénszerités huzhatja szövetségbe. Innen láthatni, hogy rendszerint a' hatalmas, mint a' szövetség alapitója, dönt el mindent 's az egésznek kormányoztatása idő 's környülállások szerint ingadoz, főképen ha szövetséggyülés nincs, mint a' rajnai szövetségnek nem volt. Ellenben a' szövetséges statusban szótöbbség dönti el a' tárgyakat 's a' végzet törvényesen, mindenek nevében, hajtatik végre. Historia szerint a' kicsiny statusok örömestebb egyesülnek szövetséges rendszerben, mint szövetséges statusban, mert azt hiszik, hogy amabban független statust képeznek, itt ellenben függetlenségeket elvesztik; de e' nem egyéb csalódásnál; mert a' kisebb fejedelmek tapasztalás szerint csak a' hatalmasabb politicájának játékai, midőn a' szövetséges statusban, ha nem független is az egyes status, de szabad 's kevély az egészel és az egészben.

Ezen észrevételeket mind a' régibb, mind az ujabb historia bizonyitja. A' görög nemzetségek és statusok együtt szövetséges rendszert képeztek, mellyben a' hatalmas gyakran keményen uralkodott 's a' gyengébbeket elnyomta. Igy származott eleinte Athene, azután Sparta, 's végre macedoniai Filep felsősége a' görög szövetséges rendszeren. Minden élesb látásu Görög általlátta a' szövetséges rendszerben az elnyomás szellemét. Később az achajai szövetség az egyeseknek egy egészé szorosabbani öszvekötése által akarta a' hazát megmenteni; de az egyes statusok sokkal inkább féltették függetlenségeket, hogy sem egy közös katonai felsőségnek alá vetették volna magokat; sőt az aetoliai szövetség az achajainak szövetséges rendszert állitott ellene. Ekkor Roma közikbe lépett, a' szövetséges rendszer védőjének szinelvén magát 's mind addig vezérelte annak politicáját, mig vele együtt Görögországnak szabadsága is elenyészett 's Roma egyetlen uralkodó hatalom maradt. Hasonló esetjek volt korábban a' latin városok szövetségének. Eleinte Roma tagja lett annak, majd fejévé tette magát 's végre uralkodott rajta. Igy tett Carthago Ejszakafrika szabad statusaira nézve; igy Tyrus jóval előbb, mint a' phoeniciai városok feje. — Hasonló sorsa volt Németországnak. Eleinte több néptörzsökök állottak öszve szövetségekbe, egy vitéz vezért követvén nagy feltételeinek végrehajtására; de szövetséges statusba nem egyesültek; innen szétszakadozván a' Svevek, Frankok, Markomannok, Alemannok 's m. szövetsége a' népvándorlás tolongásában, Hermann és Marbod, két nagy népszövetségnek fejei az 1 száz. áldozati lettek a' german szabadságérzésnek, mivel szövetséges rendszerben olly vezérek mindég vagy gyanusak, v. veszedelmesek szoktak lenni. Később Német Lajos ideje olta Németország korlátolt monarchia lett ugyan; de a' feudale systemából majd a' vazallok függetlenségre törekvése fejlett ki, mit meg is nyertek, mindenik fejedelmévé lévén tartományának. Azonban a' vesztfaleni béke (1648) elmellőzé azokat szorosan egyesiteni, sőt elveté a' későbbi szétbomlás magvát, szabad jogot adván egyes fejedelmeknek, hogy magok közt 's külső fejedelmekkel önnön bátorságokra szövetségeket köthessenek 's hadat izenhessenek. Igy tehát császár és birodalom üres szavak voltak, mert mindenik egyes fejedelem bátorságba helyezhette magát, valamelly külső fejedelemmel öszveszövetkezvén, miből a' lett, hogy a' német birodalom valósággal szövetséges rendszerré bomlott szét, melly csak névvel képzett szövetséges statust. Ezen szövetséges rendszerben 1648 olta Austria, Svéd- és Francziaországok döntöttek el mindent, mig Nagy Fridrik Vilhelm Svéd-, és II Fridrik Francziaországot ki nem tolták. Most Austria és Poroszország voltak a' német szövetséges rendszer rugó

erői, e' monarchiájának fenállását a' német szövetséges rendszer fenmaradása által igyekezvén eszközölni, mire a' német fejedelmek szövetségét alapitá, ama pedig cseretervek által akarván Austria elsőségét örökitni. Napoleon politicája is, Nagybritannia szárazföldi rendszerének megbuktatására, a' szövetséges rendszert vette eszközének, sokkal okosabb lévén, mint egy universalis monarchiat lehetőnek tartana. A' lévén czélja, hogy Franczia országot a' száraz föld politicai erejének középpontjává tegye 's ezáltal Angolországon felyülemelje, mindenik egyes statust függetlenség szavával csábitotta el; de csak a' belső statushatalomra nézve, mivel a' külsőt (p. o. a' hadizenésre, békekötésre, szövetkezésre 's kereskedésre nézve) Franczia országtól függővé tette. De a' belső függetlenség is csak vakítás volt, mert a' franczia kormányformák többé vagy kevésbé becsusztak a' szövetségesek statusaiba. De ezek magok közt se voltak szorosan öszvekötve, mert Napoleon mindenik statust különböző módon lánczolá rendszeréhez; némellyeket szorosabban, mint nemzetségi statusokat; másokat, tetszőlegesen, tágabban, mint a' Rajnastatusokat, mellyeket csupa szövetség névvel kapcsolt ahoz, hogy azt hidjék, mintha az egységből semmit se vesztettek, ellenben bátorságokra nézve nyertek volna, Austria alól Franczia ország felsősége alá adván magokat. Másokat ismét egész katonai-politicai módon használt, mint Schweizot, Varsót, Danzigot, vagy közvetlenül önkényétől függőkké tette, mint Illyriát és a' joniai szigeteket. Czéljai e' szövetséges rendszernek bátorság 's védelem voltak; de csak félelem vagy kénszerités és részint hatalom nevekedésének reménylése köttették ezen egyesületet, melly által végre egyik se nyert, csak Franczia ország. Egyébiránt Napoleon szövetséges rendszerében egy statusnak se volt politicai szava; a' rajnai szövetségnek nevezetesen se szövetségformája, se képviselője, se birói törvényhatósága volt. Innen hamar is eltünt, 's a' szövetség tagjai első kedvező alkalommal kezet fogtak a' Napoleon ellen fegyvert fogott főhatalmasságokkal, mellyek a' szövetség kisebb tagjai hadi erejének vezérlését magoknak tartották fen (l. CHAUMONTI EGYEZSÉG). Napoleon bukta után a' német statusok ismét szövetséges rendszerben egyesittetvén, az egyes tagok fejedelmi méltósága szövetségforma által alapittatott, mellynek alapjává a' hatalomviszonyok szerinti politicai egyenlőség elve tétetett. A' német szövetség tehát nem szövetséges status, hanem statusok, vagy a' 15 Maj. 1820 költ potlékacta szerint, fejedelmek szövetsége. Olly szövetséges statusok, mellyek belől függetlenek, külső dolgokra nézve pedig az egésznek közakaratját követik, következők: 1) az éjszakamerikai egyesült statusok; 2) a' mexicoi egyesület; 3) a' középamerikai egyesület; 4) a' platamellyéki tartományok egyesülete; 5) a' Schweiziak 500 éves köztársasága; 6) Norvégia és Svédország egy örökös király alatt, kétféle szerközettel; bizonyos tekintetben 7) Magyarország és Austria, mint 8) Lengyel- és Oroszországok.

SZÖVETSÉGES STATUS, több statusnak egy egészé egyesülése, mellyben közös statushatalom alapittatik, 's ennek az egyes részeknek minden tekintetben alá kell magokat vetniek. Ellenében áll a' szövetséges rendszernek, mellyben több status öszveköttetése által áll elő, de csak bizonyos czélokra, p. o. külső ellenség elleni védelemre, 's e' mellett függetlenségét mindenik tagstatus megtartja. Ez utóbbinak neme a' német szövetség; az elsőhez lehetett számálni hajdani egyesült Németalföldet; az éjszakamerikai egyesült statusok is inkább hasonlitnak ehez, mint a' státusok szövetségéhez.

SZÖVETSÉGES VÁRAK, azon megerősitett helyek, mellyek a' német szövetségéi, a' német szövetséges statusok határainak védésére valók 's részint már készen állanak, részint még csak ezután fog-

nak épittetni. Most szövetséges várak a' párisi békekötés szerint: a' mainzi, luxemburgi és landaui. Az elsőben béke idején porosz, austriai és darmstadti, a' luxemburgiban porosz és németalföldi 's a' landauiban bajor őrsereg tartatik. Háborukor mind a' háromban elegyes az őrsereg 's egyet se birhat egyetlen tag. Meg kell még erősittetni, a' szövetséggyülés végzete szerint, Ulmnak 5,000,000 tall. 's Germersheimnak 3,750,000 tall. költséggel, továbbá a' délnyug. határon Rastadtnál vagy Donaueschingennél 's Landau és Luxemburg közt Homburgnál is, kisebb rangu erős helyek fognak épittetni. Tőkévé a' Franczia-ország által fizetett adó rendeltetett, 's ha elég nem volna, a' szövetség pótolja ki.

SZÖVETSÉG NÉMET, l. NÉMET SZÖVETSÉG.

SZÖVETSÉG SÁTORA, azon utazó sátor, mellyet Mózses Egyiptomból Kanaan feléi utjában készittetett. Mint minden sátor, ez is ugy volt csinálva, hogy egyes részeire szétszedethetett, 's az arra rendelt Levitáktól darabonként vitethetett. A' hol az Izraeliták megpihentek, öszverakatott a' sátor, midőn hossza 30, 's szélessége 10 réf volt. Bezárt oldalait 48 felyülaranyozott ákáczdeszka tette, mellyeket arany gyürük foglaltak öszve 's földbe levert karókon állottak. Ezen falakon vászon, kamelot, szattyán és bőr függtek le, mellyek tették egyszersmind a' fedelet. Belsejét egy középkárpit osztá el, melly a' szentek szentjét választotta el a' külsőtől, melly hasonlóul szent hely volt. Itt állott az asztal a' kovásztalan kenyérrel, az arany gyertyatartó 's a' füstölő oltár, más áldozati eszközökkel, mivel itt végzették a' papok imádságokat 's a' véretlen áldozatokat. A' legszentebben a' frigyláda tartatott, mellyben volt Mózses törvénykönyve vagy a' templom levéltára (eleinte a' kő táblák). Ezen láda fedelét 4 szegletein a' cherubimok allegoriai figurái ékesitették 's Jehova trónján lévő kegyelemszéknek neveztetett. Csak a' főpap 's ez is évenként egyszer ment be a' szentek szentjébe, hogy a' népért imádkozzék. A' népnek csak a' szövetség sátorának pitvarába volt szabad bemennie, mellyben állottak az oltárok 's az égő áldozatokhoz szükséges eszközök. Ezen sátor készitése 's arannyal, ezüstel, kivarásokkal és festményekkel való ékesitetése Jehova lakhelyének, arra mutat, hogy a' Zsidók Egyiptomban szép jártasságot szereztek a' mivészségben. A' sátort Kanaánba vitték, hol a' 12 nemzetség öszvegyülési pontja volt. Helyette Salamon idővel az esmeretes pompás templomot épittette. (L. Whiston *Beschreibung der Stiftshütte und des Tempels*).

SZÖVEVÉNY (intrigue), cselekedeteknek vagy személyeknek bizonyos czélra való mesterséges öszvekötése vagy öszvebonyolódása. Szövevénydarab innen az, mellyben a' mulattatás inkább a' személy szövevényes viszonyain és helyzetein, mint személyességén alapul. E' szerint a' szövevénydarab a' characterdarabnak ellenébe tétetik.

SZÜGY, népes tót falu Nógrád várm. kékkői járásában. Ezen falunak szorgalmatos lakosai 1740 kezdtek egy dombnak lehajló oldalán szőlőt ültetni, 's már most nagy hasznát látják fáradságoknak. Itten tartattak Nógrád várm. gyülései és törvényszékei egy nagy és ékes épületben; hanem 1790 a' köz kormány Balassa-Gyarmatra tétetett által. Ezen népes helységet a' földes uraságok derék kő épületekkel diszesitették.

SZÜKSÉGESET. Vannak olly esetek az emberi életben, mellyekben törvények által tilalmazott cselekedetek, különös esetek előállával megengedtetnek vagy legalább büntetlenek lesznek. Ide tartoznak a' szükségeseti hazugság, 's szükségeseti védelem.

SZÜKSÉGESETI JOG, szükségből törvénytelenül cselekhetés szabadsága. Bármelly ellenmondólag hangzik is ez, mégis a' philosophiai jogtudományban alapul fogalma. Ezen legfőbb jogelv: Min-

den cselekedettől tartózkodj, melly mellett más emberek külső szabadsága nem állhat fen, ezt a' logicai feltételt fejezi ki, melly nélkül emberek közt a' költsönös munkálódás állapotjában közönséges törvényesség (jogosság) nem gondolható. Itt előre kell bocsátani azon physicai feltételt, hogy a' költsönös munkásságban lévő emberek érzéki világban élnek, mellyben magokat a' jogi törvényhez szabhatják 's magokat ehez szabván egyszersmind mint személyek (külső és belső szabadsággal biró okos lények) fenállhatnak. Olly testi világban, mellyben ez általánosan lehetetlen volna, a' jog fogalmának valóságos létele nem volna, mert azon okosság törvényéből ered, hogy az embereknek személységek ártalma nélkül kell egymással költsönös munkásságban vagy költsönhatóságban élniek. Ugy de ezen physicai feltétel e' földön csak általánosan áll, egyenként véve az embereket pedig néha hibázhatik. Két ember p. o. jöhet olly helyezetbe, hogy egyik kénteleníttetik a' másik jogait megsérteni vagy megszünni, mint személy fenállani. Cicero két hajótörést szenvedőt hoz fel például, kik egy deszkához kapaszkodnak, melly csak egyiket birja el. Az erkölcstudomány illyes esetekben az önfeláldozás és másik megölése közt szabadnak hagyja a' választást, 's kettejek közül egyiket se lehet gonosztevőnek nevezni, ha önszabadulására a' másikat letaszitja. 'S e' hivatik szükségeseti jognak, törvénynek. Az igazságtalan megtámadtatás elleni védelem joga (inculpata tutela), mellyet a' status is megesmer, 's nem büntet meg, ha szinte a' megtámadó megöletik is, szükségeseti védelemnek neveztetik.

SZÜKSÉGESETI KERESZTSÉG az, melly, a' világra jött gyermek nem látszván életben elérhetni pap eljöttét, bábától vagy más jelen lévő keresztény személytől a' keresztény keresztelési formula és keresztény hit elmondásával elvégeztetik. Ezen szabadságot az egyház már a' 2 száz. adta, azon véleményben, hogy a' kereszteletlen gyermekek az örök kárhozatot nem kerülhetik el. A' szülék megnyugtatására a' szabadabban gondolkozó századokban is megtartatott, azon feltétel adatván hozá mindazáltal, hogy a' szükség esetében világitól megkeresztelt gyermek, ha életben marad, paptól a' templomban vagy otthon is megkereszteltessék. A' kath. egyház azt is parancsolja, hogy a' még egészen meg nem született gyermekek, ha attól félni lehet, hogy élethen világra nem jöhetnek, mihelyt vizzel el lehet őket érni, megkereszteltessenek.

SZÜLEI-HATALOM. A' gyermekek feletti hatalom törvényeink szerint, mind az atyát mind az anyát egyenlően illetvén, nem atyainak, hanem méltán szüleinek mondathatik. Ez olly jus, melly a' szüléket magzataik 's gyermekeik személye és javai igazgatására nézve illeti. *Magzatok* alatt értetnek: a' fiak, leányok, fiu- és leányunokák; *gyermekek* alatt pedig egyedül a' már született fiak és leányok, nem pedig a' méhbenmaradtak-vagy holttániak is; *maradékok* alatt végre mindazok, kik az atya és anya után törvényesen örökösödnek, ide értvén a' holttániakat is. — A' szüléknek kötelességében áll gyermekeiknek akaratját 's elméjét lehető tökéletességgel kimivelni. Jogok van gyermekeiket visszakivánni 's visszavenni; a' nevelés rendszerét megállapitani; munkáikat ön hasznokra forditni; őket kezesül adni, 's a' kiskoruaknak, végrendelet által, gyámot kinevezni. — A' fiu, szüleinek jóváhagyása nélkül, azoknak javairól nem tehet rendelést, sem azokat semmi szin alatt le nem kötheti; ellenben a' szülék, szükségtől kinszerittetve, az ősi javakat is örökösen elidegenithetik; 's csak akkor mozdittatnak el gyermekeik gondviselésétől, ha azokat roszul nevelik, vagy javaikat pazarolják. Az atya, fiát, az ősi javak felosztására némelly esetekben kinszeritheti, 's magától elbocsáthatja. Illyen esetek pedig: ha szülein erőszakoskodik vagy azokat terhesen megsérti; a' felségsértés esetén ki-

vül, főben járó vétekkel vádolja; életök után incselkedik; a' gonosztévők társaságába áll; szüleinek javait tékozolja, 's megintetvén, jobb utra nem tér; ha tehetségében állván fogoly szüleiért kezeskedni vagy a' váltságbért le tenni, ezt nem cselekszi 's őket szabadságba nem helyezi. A' gyermekek kötelesek szüleik iránt, tőlök nyert életökért, neveltetésökért 's jótétményeikért háladatossággal 's tisztelettel viseltetni; azoknak parancsain 's rendelésein megnyugodni. Jusok van ellenben, állapotjokhoz 's tehetségökhöz illő nevelést kívánni; a' mit részökre a' szerényen felszólíttatott tiszti kar is megitél és rendel. A' gyermekek saját keresményeikről szabadon, tetszésök szerint intézkedhetnek. A' fiunak van elperessége atyja ellen az ősi javak felosztására, ha az ön- 's fiai jószágát gondatlanul tékozolja vagy elpusztulni hagyja; fián ok nélkül kegyetlenkedik; azt tökéletes idejében, törvényes és állapotjával megegyező házasságra lépni nem engedi, vagy valamelly gonosz cselekedetre kinszeríti; ha a' fiu (nem pedig a' leány is) szüleinek engedelmével törvényesen házasodott, 's élélhetésére nincsenek eszközei. A' szülei hatalom háromféleképen szereztethetik meg: 1) törvényes házasságban való nemzés, 2) törvényesítés 3) örökbefogadás (l. e.) által. A' szülei-hatalom megszüntetésének neme és módja különböző; u. m. teljes, mellyel tökéletes, és kevésbbé teljes, mellyel csak tökéletben szabadságra juthatni. Továbbá rendes vagy rendkivüli, a' mint az általánosan vagy csak némelly esetekben használható. Végre közönséges, melly mind a' két ágat; és neves (specialis) melly csak egyikét illeti. Rendes és tökéletes mód a' férjfiaknál az osztály, a' leányoknál pedig az igazságos házasság. Rendkivüli pedig: a' gyermeknek, vagy szülőnek halála; az atyának, hazaárulási, vagy felségsértési vétekben elmarasztaltatása, ha bár az később életére és javaira nézve kegyelmet nyerne is; a' tökéletes örökbefogadás; szerzetes, egyházi, katonai rend, és köz-tisztség felvétele; a' szülének köz-hatalom által való elmozdittatása. Egyéb mód nem létében pedig, elég a' szülei hatalom megszüntetésére a' szülőnek azon kinyilatkoztatása, hogy gyermekeit szabadokká teszi. A' hadi fogság felfüggeszti inkább, mint megszünteti a' szülei hatalmat. *Kunoss.*

Szülés az, midőn asszony vagy szoptató állat gyermeket vagy magához hasonló lényt hoz világra. Ha a' mag rendes időt töltött a' mag-vagy tojástartóban, 's azután képes önálló életet vinni, akkor elvál, hogy kiszabott életét anyjától különválva élje. A' mag nevekedő nagysága által t. i. a' magtartó kiterjedtségének legnagyobb pontját elérvén, felébred sajátságos ingerlékenysége 's összehuzodhatósága; ezáltal köze keskenyedik 's a' megért magot kihajtja magából. A' szülés ideje a' szoptató állatok különbféle nemeinél igen különböző, de mindeniknél pontosan 's állandóul meghatározott. Az asszony méhének magtartójában kezd az ember, mint embryo élni, s' él, míg érett gyermek lesz. Nevekedésével nőnek egyszersmind bőrös takarói is, mellyek a' gyermeket körülveszik, kinek nagyobbodásához képest feszül a' magtartó is. A' 39-dik hét végén vagy a' 40-dik elején teljesen érett a' gyermek, 's képes anyjától függetlenül folytatni életét, mit az elválás, azaz, szülés, követ. Lassanként összehuzódások származnak, mellyek fájdalmas érzeményekkel lévén párosodva, szülés-kinoknak neveztetnek. Ezek előkinok vagy fájdalmak, mert velek kezdődik a' szülés, nem tartanak sokáig, gyengék, de kellemetlen feszültséget 's nyomást okoznak. Ha a' terhes ezektől meglepetik, nem mehet helyéből, míg el nem mulnak, 's ekkor a' szenvedő nehány óráig ment marad tőlök. Erre az igazi fájdalmak következnek; ezek mindég tartósbak, hamarabb jőnek vissza 's mindég hevesbek lesznek. A' magtartó összehuzódásai azon renddel történnek, mellyel kiterjeszkedése történt, mivel annak felső része vagy feneke huzódik

először összve, mig alsó része 's nyilása vagy az ugy nevezett méhszáj terjeszkedik 's tágul. Innen a' magzat, a' magtartó köze szükülvén, a' nyilás felé tolatik; a' magzat boritékában zárt folyóság, mint leginkább ellenálló rész, előrenyomatik 's hólyagot képez, melly a' méhszáj lassankénti tágulására sokat tesz. Innen ártalmas, ha szeles és tudatlan bábák csipkedés által a' hólyag elpukkanását siettetik. Megujulván 's erősödvén a' fájdalmak, szétszakadozik a' hólyag, kiömöl a' folyóság 's azonnal kibukkan a' gyermek feje. Mivel a' koponyacsontok még nem egészen kemények, hanem csak erős hártyákkal vannak összvekötve 's egymáshoz közlebb szorittathatnak, sőt kevésé egymáshoz is taszittathatnak, innen nyomás által a' fő nagyságából veszthet 's kevésé hoszukás formába nyomathatik összve, minél fogva a' magtartó és méh nyilásán könyebben kicsuszhat, mire az egész test maga is kijő. Ha a' szülés e' módon történ, természetesnek neveztetik. Erre megkivántatik, hogy az anya méhe jól alkotva legyen 's nyilása az érett magzatnak szabad áltmenetet adhasson; hogy a' magzat kiképződése 's nagysága a" méhhez alkalmazott, 's kiváltképpen fejének természettől kiszabott és a' méh áltmérőjéhez alkalmazott nagysága legyen; a' magzat helyesen feküdjék, t. i. a' fő hátulja az anyának eleje 's a' magtartó nyilása felé, ugy, hogy szüléskor először a' fő hátulja kezdjen kibujni; végre, hogy a' szülés külső tagjai természet elleni tulajdonságokkal ne birjanak. Könnyü szülés az, melly felettébbi erőködések és fájdalmak nélkül, rendes időben történ. Nehéz szülés az, melly igen nagy erőködésekbe 's fájdalmakba és sok (6—8 óránál több) időbe kerül. Okai ennek az anya korossága, a' gyermek nagy feje 'st. Természet elleni (tulajdonképpen csak rendetlen) szülésnek azt hivjuk, mellyben az emlitett feltételek közül egy vagy több nincs meg a' természetes szülésre. Mesterséges szülés az, melly mesterség segitségével, eszközökkel vagy szülésségitők hozájárultával történ. Korán szülés az, melly nehány héttel előbb esik, a' közönséges időnél, t. i. 7-dik hónap után és a' 9-dik vége előtt. Noha a' magzatnak természettől 40 hét van kiszabva érettségre, mégis megtörtén néha, hogy nehány héttel előbb eljut az érettség azon lépcsőjére, hogy anyjától elválva, némelly esetekben, életét fentarthatja. Hogy mindazáltal illy gyermek nem tökélyesen érett, különbféle jelekből esmerhető. E' t. i. nem kiált, mint más érett gyermekek, hanem csak siket hangot ad, mindég alszik, szünetlenül kell melengetni, különben kezei 's lábai meghidegszenek. Ezenkivül éretlen gyermeknél — nagyobb vagy kisebb mértékben, ahoz képest, mint több vagy kevesebb hibázik a' teljes érettségből — a' test bőre általánosan veres, sőt gyakran kék, a' haj lágy, hosszu, gyapjas, a' koponyacsontok könnyen mozoghatók, az arcz öreges, ránczos, a' szemek többnyire bezárvák, a' körmök rövidek, gyengék és lágyak, alig hosszabbak egy vonalnál, a' gyermek sulya 6, sőt néha 5 fonton alól van. Idétlen szülés az, ha a' magzat 7 hónap előtt elvál anyjától és igy nem képes élni. Okozzák főleg ingerlékeny vagy telvérü terhes asszonyoknál, heves gerjedelmek, p. o. ütés, esés, táncz, görcs, szenvedélyek 'st. Késő szülés az, melly 40-dik hét után történ. Mivel ez a' számolás a' terhesség kezdetétől szülésig nagyobbára 's csupán az anyák mondásán alapul, innen ebből sok csalódás és csalás következik, bár ez igen fontos dolog az orvosi törvényekben, mivel gyakran sok függ attól, ha atyja holta 's a' 40-dik hét után született gyermek törvényesnek tartathassék e' vagy nem? Ezen vizsgálódás fontossága 's a' megmutatásokbani határozattlanság különbféle véleményekre adott okot az orvosi iróknál. L. ezt *Medicina forensis, vagy orvosi törvénytudomány, a' Táblabiró, Biró, Ügyvédő, Törvénytudó, Törvénytanuló, Orvos, Tanulóorvos Uraknak számokra*, Kováts Mihálytól (Pesten 1828.)

SZÜLÉSSEGITSÉG, az a' mesterség, melly mechanicai és dynamicai, physiologiai és pathologiai esmereteken alapult munkálódásnál fogva a' szülést könnyiti 's a' szülésnek mind előtte, mind alatta, mind utána gondoskodik a' terhes, szülő 's gyermekét világra hozott személy életének 's egészségének fentartásáról; innen a' bábaság csak része a' szülésségitségnek. Ama t. i. csak a' természetes és könnyü szülésben segiti az anyát 's gyermeket. Áz Izraelitáknak már voltak bábáik. A' szélesebb értelemben vett 's férjfiak által gyakorlott szülésségitségnek nyomát először a' Görögöknél találjuk, Hippocrates idejében (K. e. 357), midőn a' bábaság magasabb ponton állott, mint a' mult században, Europa legtöbb tartományaiban. A' Romaiaknál kevésből állott a' szülésségitség 's legfeljebb Junonak, Lucinának 's más szülők istenségeinek áldoztak. Csak később voltak a' romai asszonyoknak bábáik 's hivattak nehéz szülés esetében orvosok, kik vagy született Görögök voltak (a' romai császárok uralkodása alatt Romában élvén), vagy görög kutfőkből meritették tudományokat. Ez időszakból valók főképpen Soranus (K. u. 100) és Moschion, ki irta az első előttünk esmeretes bábakönyvet. A' középkorban a' tudományos szülésségitség igen elmellőztetett; ugy látszik csak a' gyermekeknek a' meghólt anyákból kivágatására volt korlátolva. Azáltal, hogy a' pápák szerzetesekre bizták az ujonnan alapitott oskolákban a' tanitást és orvoslást, ellenben a' világiaknak tilalmaztatott (1215) a' sebészség 's boncztudomány, a' bábaság is csak belső és babonás szerekre korlátoltatott 's végre, csupán asszonyok, szerzetesek, pásztorok 's t. i. kontárkodtak, kik ha csekély tudományokból kifogytak, szentek hivattak segitőknek 's a' szenvedő körül képek és ereklyék rakattak. Illy elhagyatott állapotban maradt a' szülésségitség a' 16 századig, midőn könyvnyomtatás által a' Görögök és Arabok munkái terjesztetvén, a' vizsgálódó lélek felébresztetett. A' szülésségitség mindazáltal ekkor még kirekesztőleg asszonyok kezében volt, a' férjfiakra nézve ellenben olly gyalázatosnak tartatott, hogy 1521 bizonyos D. Veites a' miatt tüzhalálra itéltetett Hamburgban. Itt amott mindazáltal gondoskodtak a' bábák oktatásáról könyvek által; első volt Eucharius Röszliné Wormsban *Der schwangern Frauen und Hebammen Rosengarten* (1513). A' feléledt boncztudomány 's a' szülésmesterség javittatása is sokat tett arra, mellyben leginkább kitetszett Vesalius Paduában (1543). Rousset Ferencz, parisi sebész, először mutatta meg 1581 annak lehető szerencsés következését, ha az élőknél az anyaméh felmetszetik. E' munka megjelenvén, több próbák tétettek Franciaországban 's kivüle, akkor is, ha nem volt éppen mulhatlanul szükséges. Accoucheur nevet először különös megtiszteltetés jeléül Clement, parisi hires sebész, kapott, XIV Lajos kedvesének, la Valliérenek, segitvén szülésekor, melly név annyira megtetszett, hogy azután lassanként a' többiek is felvették azt. Deventeri Henrik volt első, ki (1701) először kezdte a' szülésségitség tudományát tudományosan alapitni. Franciaországban, hol e' feljebb hágott, mint más tartományokban, a' Hotel-Dieuben tanító intézet állittatott fel 1745 bábák számára. A' szülésségitségben olly felette fontos eszköznek, a' fogónak, feltalálttatása és eredete homályban van. Először 1660—70 közt Chamberlaine, londoni sebész, használt illyes eszközt, de ő ezt, mint azok is, kiknek eladta Amsterdamban, hova ment vala későbben, titokban tartotta, innen Palfyn, genti hires bonczoló és sebész tartathatik feltalálójának, mert ő készittette (1723) azon 2 aczél kalánból álló eszközt, mellyek egymással szemben állván, a' gyermek fejére tétetnek 's velek a' gyermek, mint két vaskézzel, kihuzatik. Ezt a' fogó azután Levret (1747) Parisban, Plevier (1750) Amsterdamban és Smellie (1752) Londonban tökéletesiték, mint a' szülésségitséget is irományaikkal 's tanitásokkal. Ugyanezt tették a'

Németeknél: Kaltschmidt Jenában (1750); Janke Leipzigban; Mohr Giengenben; Meckel Berlinben, a' németországi első bábaoskolának igazgatója (1751); Röderer Göttingenben; Cranz Bécsben (1757), főképpen Levret fogójának terjesztése által; Stein Casselben és Marburgban (1763); Wrisberg Göttingenben (1764) 's m. Ujabb időben gyarapitották a' szülésségitség tudományát: két Stark Jenában, Osiander Göttingenben, Siebold Würzburgban, Wigand, Nägele, Boer, Jörg 's m. A' pesti egyetemben jelenleg Birly Florian tanitja ezen szép nemnek igen fontos tudományt.

SZÜNJEL (pausa), nyugalom, megállás, a' hangok elhalgatása hangászdarabnak vagy beszédnek bizonyos helyein 's az a' jel, melly muzsikában ezen megállást és szünetet jelenti. Célja, a' hangmivészre és halgatókra nézve a' tovább tartó előadásba nyugpontokat hozni, 's megállapodások által a' tételeket egymástól megkülönböztetni. Innen nem kell szünettel élni, a' hol félbenszakadásnak helye nincs. A' legrövidebb tartósságu szünetek sospiráknak neveztetnek, mivel csak lélekzet-és erővevésre valók.

SZUNYOGOK. Reczés szárnyu, visszás horgokkal, 's szarvnemü kinövésekkel megrakott szivó szájjal biró bogarak. Csipések 's ennek kedvetlen viszketegsége miatt legalkalmatlanabb az amerikai mosquito, és a' bánáti mászó szunyog, mellyek kétszer jelenvén meg évenként nagy csoportokban, az állatokat is megölik, mellyekbe bemászván a' test minden nyilásait betöltik. A' közönséges szunyogokból csak a' nők csipnek, mellyek hosszas tojásokat öszvefüzve teszik le a' vizekbe, hol belőlök nehány nap mulva hernyók kelnek ki. Ezek féreg idomuk, fejőken három csipő, hátulsó részeken két farkok van, 's igen sebesen mozognak; nehányszori vetkezés után első részek vastagodik, testek fekete és lapos lesz és a' vizben uszkálnak, semmit sem éve. 8 nap mulva kibúvik belőlök a' tökéletes szunyog, többnyire éjjel igen hamar, mit látni is lehet, ha posványos tóból Jun. pohárba vizet meritünk 's ezt a' napfényen megmelegitjük. —

SZÜRKE MIV, l. CAMAYEU.

SZÜRKÜLT, azon gyenge világosság, mellyet a' nap lemente előtt 's utána kevéssel a' levegőkörben elterjeszt. A' levegőkör t. i. felfogja a' gőzök és felhők segitségével a' nap sugárait, megtöri, 's a' föld világitatlan részeire veti. Tartóssága különböző. Az aequator alatti tartományokban éjnapegyenlőség idején 1 ór. 12 min. 's annál hoszabb lesz, mennél messzebb távozik a' nap az aequatortól. A' földsarkoknál, hol 6 hónapnyi a' nappal, 6 hón. az éj, a' szürkület csaknem 2 hónapig tart, ugy, hogy a' félévi éjnek nagy része világos. Felette jótékony reánk nézve, mert megröviditi az éjt, 's a' világosság és setétség hirtelen változásának szemünkrei káros befolyását akadályozza. Vö. Bode *Anleitung zur allgem. Kenntnisz der Erdkugel* (Berl. 1803).

SZÜKÜLETKÖR, a' természettudományban azon kör, melly a' szürkület kiterjedésének határát kijelöli.

T.

T az abc egyik betűje, 's a' lágy d—től éles kiejtés által különböz.

Tabellák, egyes és az emlékező tehetség 's megítélő erő számára helyes rendel összerakott esmeretek hirteleni áttnézésére készitett lajstromok. Tudományos tekintetben használtatnak a' statisticában; historiában a' synchronistica táblák, mellyek az egy időszakban élt népek sorsát hasábokra osztott közökben adván elő, egy tekintettel fel lehet fogni a' nevezetesebb történeteket; 's a' genealogiában, hol mulhatlanul szükségesek. A' historiában legjelesebb Las Casesé vagy Lesageé (Paris 1824—27,ném. Karlsruheban). Ajánlható Krusétól *Atlas z. Übersicht der Gesch. aller europ. Länder und Staaten* (4 kiad. Halle 1828) 's Petrovicstól *Magyarország történetei időszaki táblákban világositva a' világnak egykoru történeteivel és a' magyar királyi háznak nemzetségi lajstromival* (Pesten 1830).

Tabernaculum, l. Sátor.

Táblabiró (assessor) czimmel diszeskednek hazánkban olly többnyire törvénytudó személyek, kik az országnak alsóbb vagy főbb rendü itélőszékeinél, az igazságszolgáltatásba kitünő befolyással birnak 's annak pontos teljesitésére hittel is köteleztetnek. A' táblabirók a' törvényszékek különbfélesége szerint hétszemélyesiekre, (a' hét személyes táblánál lévőkre), királyiakra (a' királyi táblánál lévőkre), kerületiekre és vármegyeiekre vagy is törvényszékiekre osztatnak. — Az első három rendbelieket, a' király nevezi ki országnagyokból és nemesekből; az utóbbiakat pedig a' főispány vagy annak helyettese. A' vármegyei táblabirók száma határozatlan, kik ennélfogva már annyira elszaporodtak, hogy gyakoriságok által, hajdani tekintetük csökkenni kezd 's nevek puszta czimzetté válik. Közülök némelly vármegyében fizetéssel is vannak rendelve, mások ellenben csupa honszeretetből 's személyes önindultokból felelnek meg hivatalok méltóságának. Munkálkodásoknak tágas mező áll nyitva a' gyüléseken és törvényszékeken; ennélfogva soha eléggé nem méltathatik az olly táblabiró érdeme, ki egyiránti erővel és akarattal él hivatalának.

Tableau, eleven ábrázolatok; igy nevezik azon eleven személyekből álló képábrázolatokat, mellyek korunkban részint mint mivészi gyakorlatok, részint mint elmés és kecses innepi játékok kedveltetnek. Ezek első nyomát a' régiek pantomimai tánczaiban kell keresnünk, noha azok inkább csak különféle állások sorából állottak 's ezekből is csak azok képezhetének tableaut, mellyek egész perczekig kitartattak. Ujabb időkben Lady Hamilton (l. el) volt ez ábrázolatok valódi feltalálója. Sokfélék lehetnek az' illy tableau-k, de általában mind igen érdekesek és meglepők; minek legmélyebb oka ott lehet, hogy rendesen minden eleven anyagból alkotott mestermiv az idő körébe tartozik 's lassanként haladva fejlik ki, ugy hogy csak az elme foghatja az egészet fel, nem az érzékek, illyenek a' hangászat, szinészet, szónokság, tánez 'st. Ugy látszik, hogy a' tér nem szenvedi meg az időnek eme légképeit, 's csak akkor engedend nekik maradandó helyet, ha az élettől megválnak, 's holt jelek betü által tartatnak fenn. Ellenben mindent barátságosan fogad be a' tér, mit a' mivészség holt szerből képez 's szellemi élettel elevenit meg; soha nem hervadó ifjuságban daczol ez az idő duló befolyásának. E' két nemü mivészképek közepette áll az eleven ábrázolat. És épen ezt gáncsolják sokan benne, de igazságtalanul; mert helytelen

nézet az illy ábrázolatok nyugvását erőtetett ál halálnak nevezni, vagy szinte viasz alakok tetszetős életéhez hasonlitani. Nem halál, hanem megelevenités van itt, a' mozgó élet hullámait mivészileg elrendelt szépségben mintegy varázserő tartja fenn, 's mint a' csillagok legtisztábban tükrözik magokat az egészen csendes viz szinén, ugy világol az indulat legbelsőbb kifejezése ama varázs nyugváson által. Ez az illy nemü mivészi teremtményeknek legszebb középpontja. Egy előbb merevenyen tartott alaknak a' szem és vonások ébredő kifejezése által megelevenitése 's az előbb eleven alakoknak megmerevülése pedig két vég pontjai ezen ábrázolatoknak. Ezeket több pillantatok által iparkodának egyesiteni, mellyekbe az alakok adott jelek szerint áltváltoznak. Böttiger azt veti (*Abendzeit.* 1819 126 l.) ez ábrázolatok ellen, hogy eleven alakok összeállitása által némi természet elleni összekeverése támad a' plasticának és képirásnak, melly mesterséges világitás által szines felemelt mivekké lehet ugyan, de soha sem festeményekké. Honnan azt következteti, hogy szoros mübirálat csak egyszinü vagy vereses sárga, agyaghoz vagy égetett földhez hasonlitó alakokból enged illy ábrázolatokat összeállitatni, nem pedig többféle szinükből. Annyi bizonyos, hogy gondolkodó mivésznek semmi sem lehet tanuságosabb, mint olly gyakori képösszeállitások, mellyeknél előbb minden gondolatját eleven alakokkal próbálta képezni, mint rajzolta volna. Mert azonkivül, hogy igy a' mivészlelkében mindig ujabb ötletek ébredhetnek, a' természet is minden kificzamitás, valótlanság és tulság elkerülésére testvérileg inté a' mivészséget. Miket balletteknél 's általában játékszinekben néma ábrázolatoknak neveznek, nem kell a' most emlitettekkel elcserélni, mert ezeknél igen ritkán van ügyelet igazán mivészi világitásra 's elrendezésre, más részről a' tánczosok állásiban is mindig valami szegletest és tulságost lel a' képző mivész szeme. Furcsa ötlet az, hogy ujabb időben az illy ábrázolatokat talányokkal köték össze, 's még érdekesebbekké tevék, p. o. Weimarban, hol előbb egyes szótagokat képezének általok, 's végül öszves csoportozat által egész szót fejezének ki.

TÁBORMÉRÉS, a' tábor helyes elrendelésének mestersége, melly szerint a' tábor egyes részei czélirányosan helyeztetvén 's osztatván el, ha hirtelen kell felkerekedni, az egésznek mindenik része könnyen megtalálja álláspontját.

TÁBORSZEM, lovas őr a' táborban, később a' gyalogság őrei is, mellyek képzik az előőrök láncát. Ezek a' tábor bátorságára ügyelnek, mellyen kivül 's gyakran kettőztetve állanak 's mindég ugy állittatnak, hogy látáskörök egymást érje, mivel igy semmi se kerülheti ki figyelmeket.

TABULATURA müszó, melly különösen ezelőtt a' gyakorló hangászatban használtatott, 's minden musikai jelek öszveségét jelentette. Hajdan a' musikai jelek betükből, számokból 's octávákat mutató huzásokból állottak. A' kótairás 11 században kezdődött. Ma csak a' régi, azaz, betük általi kótairást nevezik tabulaturának. Ebből származnak némelly még most is szokésban lévő nevek és jelek, mellyek által az octávák meghatároztatnak. Hajdan t. i. octavákra oszták a' hangokat, mindenikét c-től h-ig felfelé számlálva, 's elkülönzék 1) a' legalsó vagy nagy octávát, mellynek hangjai nagy betükkel jeleltetnek, C, D, E, 'st. 2) az ezt felfelé követő octávát, mellynek hangjai kis betükkel iratnak, c, d, e, 'st. 3) ismét az ez után következőt, mellynek hangjai egyszer megvont betükkel jeleltetnek, igy: c, d, e, 'st. 4) a' kétvonásost, igy c, d, e, 'st.; igy menének tovább a' még magasb octaváknál, mellyeket három — négyvonásuknak neveznek, különösen fortepianóknál, mellyek hang-

jai igen magasra terjednek. — A' nagy octáván alul menő hangok contrahangoknak hivatnak. — Képirásnál is szokásban vala a' tabulatura nevezet, 'a szönyeg-és falfesteményt értének alatta.

TACHYGRAPHIA vagy TACHEOGRAPHIA, l. STENOGRAPHIA.

TACHYPYRION l. TÜZSZERSZÁM.

TACITUS (Cajus Cornelius), szül. Terniben, hajdani Interamnaban (Latiumban) K. u. 57, Nero országlása alatt, a' Corneliusok hires nemzetségének plebejus mellékágából. Ifjabb koráról 's szüléiről semmit se tudunk. Hivatalt, ugy látszik, először Vespasianus alatt viselt, ki, idősb Plinius tudósitása szerint, belgica Galliába küldte őtet procuratornak. Visszajövén, Titus császártól igen kegyesen fogadtatott 's quaestorrá tétetett, mit maga T. is emlit, bár nem egészen világos kifejezésekben. Domitianus alatt, K. u. 88, praetor lett, 's az áldozásra ügyelő 15 férjfiak collegiumába lépett. Nem szenvedhetvén azon nyomást, melly ezen szörnyeteg alatt a' romai népet terhelte, közönségesen tisztelt ipának, AGRICOLÁnak (l. e.), holta után Rómából egy időre eltávozott, 's csak a' meggyilkolt fenevadat felváltott Nerva országlása alatt tért vissza, midőn minden kebel szabadabban lélekzett. Nerva T. érdemeit consulsággal jutalmazta K. u. 97. Ifjabb Pliniussal legszorosabb barátságban élt 's mindketten századjok fényének 's diszének tartattak. T. mint ügyvédő, a' legfontosabb ügyeket vitte, mint romai leghiresebb szónokok egyike. Házi életében is igen szerencsés volt. Felesége, Jul. Agricolának leánya, Romának legerényesebb nőjei közé tartozott, 's hihető Tacitus császár e' nagy történetirónak maradéka volt. Mikor halt meg? bizonytalan; hihető Hadrian uralkodása előtt. Négy különböző historiai munkái maradtak ránk: 1) *Annales* (évkönyvek), mellyek az Augustus halálától Nero maga-megöléséig (54 évi időköz) lefolyt történeteket adja elő; fájdalom a' 37—47 évi történetek leirása (a' 6—10 könyvek) elvesztek. A' munka vége sincs meg, mert a' 16-dik könyv a' 66-dik évvel végződik és igy 2 év hijja. Az első 5 könyv ezelőtt 300 évvel találtatott meg Angelo Arcomboldo, X Leo pápa kincstárnokja által a' korveyi klastromban. 2) Az ennél korábban irt *Historiarum Libri V*, mellyekben az életében történt 's maga által tapasztalt dolgokat irta le, 's éppen ezért nevezte azokat historiának. De ebből is csak 4 van meg egészen 's az 5-dik hijános. Ez a' munka K. u. 69 évvel kezdődik, ott, hol még Galba uralkodott 's 71-el végződik, midőn Vespasianus ült a' császári székbe, tehát 2 évet foglal magában. Maga idejebeli történeteket adván elő, legtöbb hitelt érdemel. 3) Megbecsülhetlen statisticai-historiai munkája *De situ, moribus et populis Germaniae.* 4) *De vita et moribus Cn. Jul. Agricolae liber*, mellyben ipának éltét irja le. Corn. Nepos Atticusa után ez a' második tökéletes életleirás, mellyhez hasonlitható több nincs. — Tacitus a' történetirásban méltán tükörül szolgálhat; mert characterét igazmondóság, éles látás, a' politicának, mellynek mind e' mai napig legjobb mestere, mély esmerése, ritka életbölcseség, nagy tapasztalás, az emberi természet és indulatok helyes esmerése, rövidség, szóbeli erő, eleven festés és helyesen itélés teszik. Megbiráltatását l. *Abhandlungen der berlin. Akad. d. Wissen. a. d. J.* 1822—23. Kiadták: Jac. Gronovius (Amsterd. 1685, 2 köt. és Utrecht 1724, 4 k.); Brotier (Par. 1771); Ernesti (Leipz. 1801). Ném. forditották: Bahrdt 1787; Woltmann Berlin 1811; Strombeck; báró Hacke (1825); Ricklefs (Oldenburg 1825). A' franczia forditók közt becsesek: Dureau de la Malle és Burnouf (6 köt. Paris 1827); 's Letellier *Tableaux historiq. extraits de Tacite, et réunis par des sommaires et des appendices; traduct. nouv. av. le texte en regard et des notes crit. et littér.* (Paris 1825, 2 köt.).

TACTICA, l. HADITUDOMÁNY.

TACTUS I) hangászatban jelenti a) azon mértéket, melly szerint egy sor hang, egyenlő részekre osztatik, b) magát ezen felosztást c) a' felosztás nemét, tactusnem; d) azon egyes választékokat, mellyek az egymásra következő hangoknak egyarányos felosztásából származnak; úgy azon egyarányos viszonyt, mellyet azok ekkép egymás iránt nyernek; egy tactus kótáit, sőt néha magát az egész kótát is; II) teszen általában minden egyarányos mozgást, például járásban vagy tánczban. A' hangok magasság- és mélységbeli különségét a' tactus olly kevéssé határozza, hogy tactus ezek nélkül is lehet, de nem ám idő mérték és ék (accentus) különsége nélkül. (L. RHYTHMUS). Oka ott van, mert ezek nélkül egy sor mozgást vagy hangot nem volnánk képesek felfogni. Hogy ezt tehessük, megkivántatik, hogy az egymást felváltó hangok, mint egyformán visszatérő szakaszok részei jelenjenek meg, mert épen ezen egyforma visszatérésben ismerjük meg az idő folyamában lévő változások egységét, azaz, a' rhythmust; miért a' tactus az a' mozgásra és hangokra nézve, mi a' symmetria 's ennek viszonyai a' téralakokra nézve. A' tactus által tagokra osztjuk a' rhythmust, 's a' mozgások és hangok folyamában egyenlő részeket veszünk észre, mert ama' felosztások nemcsak általában egyforma időkig tartanak, hanem egy másnak időtagjaikra nézve is megfelelnek. A' tactus tehát egymásra következő időrészek egyenmértéke. Ezen egyenmérték kellemesen hat a' fülre, mint a' test összeillő arányos viszonyai a' szemre — 's tagjainak különféleségéhez képest különböző jelentést kap; innen a' tactusnemek. Mert különböző lesz a' tactus mind tagjainak száma, mind az ez által meghatározott accentus szerint, melly az időrészekre esik. Ennél fogva van először egyenes tactus, mellynek tagjai egyenes számot képeznek, és egyenetlen, mellynek tagjai egyenetlen számból állanak. Egyszerü amaz, ha 2, ez pedig ha 3 fő időből áll. Egyszerü egyenes tactus a' $\frac{2}{4}$ és $\frac{2}{8}$; összetett a' $\frac{4}{4}$ vagy C, és $\frac{8}{8}$. Az egyenes tactusnem legfelebb 8 egyenlő részt foghat fel, mert többet nem lehetne számlálva észrevenni, 's mind azon tactusnemek, mellyekben több foglaltatik, ujabb felosztás által egyszerübbekké tétethetnek. Az egyenetlen tactus a' háromnegyedrészre vitethetik vissza; a' három egyenlő időrészek megrövidítése által származik a' $\frac{3}{8}$, hosszabbitása által pedig a' $\frac{3}{2}$ tactus; a' hármas szám sokszorozása által továbbá lesz a' nehéz $\frac{6}{4}$ és $\frac{6}{2}$, ugy a' könnyü $\frac{6}{8}$, $\frac{9}{4}$, $\frac{9}{8}$, és $\frac{12}{8}$ tactus. Tizenkettőnél több időt már nem lehetne könnyen megszámlálni 's azért az olly tactus csak fárasztó lenne. Más egyenetlen számok, mint 5 és 7 nem képeznek önálló tactusnemeket, mert Apel szerint nem tiszták, hanem egyenlőkből 's egyenetlenekből tétettek össze. Végre olly tactus, melly csak egy időből állna, lehetetlen, mert minden időt többre lehet felosztani. Ezekből az is következik, hogy a' tactusnemek korántsem önkényes találmányok, mint Rousseau gondolá. Egyébiránt az egyenetlen tactusoknak több élénkséget 's indulatkifejezést tulajdonitnak, mint az egyeneseknek. Mi a' tactus részeit illeti, ezek az ék (accentus) által különböző értéket nyernek. E' szerint van jó és rosz tactusrész (nota buona és nota cattiva, thesis és arsis, leütés és felütés). Jó rész az, mellyen az ék fekszik. Ez az énekeknél hosszu szótagot kiván, a' rosz pedig rövidet. Jó rész egyenes tactusoknál az első rész (thesis), mellynek általában legnagyobb fontossága van, mivel a' tactus kezdetét határozza meg. Ha az egész az az $\frac{4}{4}$ tactus, négy fertályos kótára osztatik, az első és harmadik fertály kap éket, de ez utóbbi, gyengébbet; még gyengébbet a' harmadik és hatodik nyolczados, ha a' fertályosak nyolczadosakra osztatnak. L. Kirnberger *Kunst des reinen Satzes*; Koch *Vers. einer Anleit. zur Composition*; Weber Gfr. *Théorie der Tonsetzkunst*. Az ujabb tactus feltalálója-

nak kölni Francot tartják. A' Görögök karénekeikhez előbb fa, utóbb vasczipővel, a' Romaiak pedig ugynevezett scamillum-vagy scabillummal ütének tactust. Ujabb időkben ezek helyét tactuspálcza vagy egy kótatekercs pótolja. Tactusvonal azon függőleges húzás, melly által a' rhythmusnak tactus által képzett választékai kijeleltetnek.

Tactusmérő musikai időmérő (chronometer, metrometer). Valami hangdarab musikai előadására nézve felette fontos a' helyes időmozgás eltalálása, mellyben se igen lassan se igen sebesen, hanem charakteréhez illőleg mozogjon; mivel az andante, adagio, allegro, presto 'st. jelszók nem határozhatják e' mozgást olly pontossággal meg, hogy a' szerző gondolatját szerintök akárki tüstént eltalálja. Sok ideig gondolkodának Londonban és Parisban olly miveszközön, melly szerint a' szerző, a' mozgást, mellyben darabját játszatni kivánja, pontosan meghatározhassa; sikerült is az ipar, 's a' parisi mivészacademia némelly találmányt jutalommal tisztelt meg. Németországon nem régiben burgi kántor Stöckel talált egy illy tactusmérőt, hasonlit ez egy közép nagyságu órához, mellyben egy függöny 's egy sulyttartó zsinór van; czifralapjára számok irattak, ezekre igazittatik aztán a' mutató ahoz képest, mint a' szerző kisebb vagy nagyobb sebességet kiván. Ezt Mälzl bécsi műszerész legnagyobb tökélyre vitte. Most már orchesträknál is használtatik 's Beethoven és más hires mesterek is e' szerint határozták meg szerzeményeik időértékét. Weber Gottfr. (*Leipz. mus. Zeitung* 1813, 1814, 1815) valamelly darab tactusa sebességének meghatározására, ezen módot ajánlja: „Legegyszerübb 's legbiztosabb időmérő egy egyszerü függöny, az az egy fonal, mellynek végére ón golyó van akasztva. Tudva van, hogy a' függöny annál sebesebben jár, minél rövidebb, annál lassabban minél hosszabb. Igy tehát csak a' függöny hosszát kell a' darab elején kitenni, 's ennek ütései a' tactusrészek sebességének megfelelnek, p. o. Allegro 8'' $\frac{2}{4}$; az az: ezen allegróban a' tactusrészeket (itt fertályokat) olly sebesen kell venni, mint egy 8 hüvelyknyi függönynek mozgásai. Ha tehát egy illy megjelelt darabot játszani akarunk, csak a' függöny fonalát kell 8 hüvelyknyire venni, 's golyóját egyszer kétszer ide oda hintáztatni, mozgásai legott kijelelik a' szerző által kivánt sebesség fokát, 's pedig sokkal pontosabban, mint az ingadozó értelmü allegro, molto vagy poco allegro. E' mód azért is ajánlható, mivel minden erőmiv nélkül, 's mindenütt lehet használni, hol egy szál czérna 's egy puskagolyó találtatik.

Tadmor, l. Palmyra.

Tadolini (Adám), természet oktatta mivész, szül. Bolognában 1789, hol atyja kender-és lenkereskedéshez állitá 's azért csak titkon képezgete. Ercolani herczegnek köszönheté, hogy utóbb a' bolognai mivész iskolát járhatta, hol 3 év alatt kétszer nyert jutalmat. Venus és Aeneas félmagaslatu mivét is a' szobrászi nagy jutalom koronázá, mire a' 22 éves iffju Barbieri helyébe müboncz tanitóvá tétetek, utóbb pedig kormány költségén Romába küldetek. Itt egy Canova által feltett jutalomra 4 hét alatt elkészité a' haldokló Ajax mintáját. Almélkodva e' nagynemü szerzeményen, magához vevé Canova a' fiatal mivészt; e' nagy mester műhelyében kitanulva, több uj miveket készite, jelesen Ercolani herczeg számára Venus és Amor csoportozatát; egy sast itató Ganymedet Eszterházy herczegnek; Lante cardinal sirkövét Bologna városának; ezeken kivül igen sok, ritka tökélyü szobrot, 'sa't. Nője is jeles mivésznő, 's egyszinü festeményit igen keresik a' mükedvelők.

Taffia az antilli szigeteken éppen az a' Francziáknak, mit az Angolok rumnak neveznek, azaz czukorpálinka; a' czukornedvnek azon

részéből főzetik, melly nem foly. Izére és szagára nézve kevésbé kellemetes, mint a' rum.

TAGANROG, Troizkaja Krepostna Taganroka (a' h. 56° 18' 45'' 's a' sz. 47° 12' 40''), I Pétertől 1699 alkatott 's Pétervárától 266 ném. mf-re eső kikötőváros, az azovi tenger földnyelvén, a' Donnak, Doneznek és Volgának főpiacza, a' jekaterinoslavi kormányságban, Odessa után legvirágzóbb kereskedő város déli Oroszországban, 1600 jól épült ház. 's (1823) 14000 többnyire görög lak., vesztegintézettel, hajóépitő műhelyel, börzével, 180 kő rakházzal, kereskedőtörvényszékkel 's kereskedőgymnasiummal. T. kikötőjébe az azovi tenger csekélysége miatt csak középszerü hajók evezhetnek be, mellyeknek Feodosiában vagy Kertsben le kell terhekből rakniok. 1810—20 a' bevitel 47,650,000, 's a' kivitel 67,434,000 rub. tett. Taganrognak, mint déli Oroszország más két fő kereskedő városának, tulajdon főparancsnoka van, ki közvetlenül a' császár alatt van. Az égalj a' tengeri szelek által mindég mérséklett, a' levegő szelid és egészséges, a' föld jó gyümölcsöt 's főzeléket bőven terem; bora igen jó; 's a' buza trágyázatlan uj földjében 20—30-szorta többet ad, mint mennyi elvettetett; eperfa is igen jól tenyészik; fája ellenben nincs. Egészséges levegőjéért Erzsébet császárné Sept. 1825, beteges lévén, ide utazott. Sándor császár követte nőjét. 25 Sept. 1825 megérkezvén, szokott szemességgel megnézegette az egész tartomány intézeteit, beutazta Krimet, de betegen tért vissza Taganrogba, hol forró epehideglelésbe esett 's 1 Dec. 1825 a' császárné karjai közt elhunyt. Ez a' fejedelem éltének 50-dik éve után ezen tájékon akart maga 's felesége számára falusi birtokot venni és félrevonulva élni. 1830 részint a' taganrogi polgárok, részint a' császári ház költségén ércz szobor emeltetett Sándor emlékezetére.

TÁGASSÁG, l. AMPLITUDO.

TAGLALÁS l. ANÁLYSIS és ANATOMIA.

TÁJÉKFESTÉS, l. KÉPIRÁS.

TAJO (spanyol, Tejo portugali nyelven), a' pyrenaei félsziget nagyobb folyóinak egyike, melly csaknem Spanyolország közepén, Aragoniában, az Albaraccin Sierrán (hegyen) ered. Más források által nagyobbittatván, Cuenza tartományba foly, mellyet Soria és Guadalaxara tartományoktól elválaszt. Toledo tartományt áltfutván, az aranjuezi kerteket öntözi, Toledo falait megkerüli, azután áltmegy Talavera városon, keresztülfoly Estremadurán, hol az almarazi szorosan régi romai, 's Alcantarában 670 l. hosszu pompás híd visz által rajta. Spanyolországot 80 mf-re hasitván, Portugalba foly be, mellyet 32 mf-re mos. Salvaterránál, Santaremen alól, uj Tejora 's Mar del Pedrora oszlik, de Villafrancanál egyesül, 2 mf. széles és Lissabonon alól az atlasi tengerbe ömlik. A' Tajo éjsz-kel-ről délnyug-nak tart. Spanyolországban sok kősziklái 's zátonyai miatt nem hajózható, de 1829 munkába vétetett hajózhatóvá tétetése. Portugalban Abrantesen felyülig lehet rajta evezni 's Santaremig tengerdagadása 's apadása van. Vize rendszerint zavaros 's évenként (főképen Portugalban) kiárad. Jelesebb mellékfolyói: éjszaki oldalán a' Xamara (a' Henaressel, Manzanaressel és Tajunával), Guadarrama, Albreche, Tintar, Alagon, Erxas, Ponzul, Laca és Cecere, 's a' délin a' Guadiela, Algodor, Torcon, Sedana, Pusa, Alija, Ibor, Magasca, Salor, Sever, Alpiarza, Zatas és Almansor.

TAJTÉK, talkföld neme, melly csak ujabb időkben lett esmeretesebb. Kovaföld és keserü sóföld alkotó részei. Spongyiás tulajdonságától kapta nevét, mivel elébb, ezt tekintvén, tenger megkeményedett tajtékának lenni vélték. Görögországban Thiva vagy Stives (régen Thebae) tájékán ásatik; Niebuhr szerint Kisázsiában is, nem messze Coguietól vagy Conitól (Iconium). Találtatik Madridnál is

Spanyol-'s Montmartrenál Franczíaországban. A' kiásott tajtékföld fejér, 's csaknem viaszhoz hasonló, hanem levegőn megkeményedik 's pipákat faragnak belőle. Mindazáltal akkor is csinálnak pipákat tajtékból, midőn még lágy, bizonyos formákba, mellyekbe különbféle figurák vannak metszve, nyomatván 's igy szárittatván meg. Nehány nap mulva, mikor kemény sárgás bőrrel vonatnak be a' pipák, meleg sütő kemenczébe tétetnek, hol teljes meghülésekig hagyatnak. Erre egy óráig tejben főzetnek, azután surlófüvel 's végre lágy földdel megdörgöltetnek 's kitisztittatnak. A' Törököktől kevésre becsültetvén, görög kereskedőktől Moldvába, Oláhországba, Erdélybe, Magyarországba, Brodyba és Tarnopolba 's Németországba szállittatnak. A' tengeren küldött pipák főrakhelye Triest. Faragatlan tajték is hozatik, mellyből pipák készittetnek, t. k. Pesten. Az igazi tajtékot a' hamistól azáltal lehet megkülönböztetni, ha ezüst pénz rajta plajbászvonalt nem csinál, mint a' hamis tajtékon.

Taksások. Igy neveztetnek azon nemtelen és szabad személyek, kik földes uraiknak jószágán laknak. Ezekről általában meg lehet jegyzeni, hogy urokkal valamelly kötésre léptek, az határozza meg kötelezéseiket 's jogaikat; ha pedig olliyas egyezésök nincs, föl lehet tenni, hogy a' többi lakosokhoz hasonló kötelezések alatt telepedtek meg azon jószágokon. Ezek ugyan azon vármegyében szabadon költözködnek egyik helyről a' másikra, de ha helytelenül hagyják el urokat, mind ez, mind pedig a' közhatalom által, visszakivántathatnak. Végre mig urok jószágán laknak, tartoznak annak törvényhatóságát mind javaikra, mind személyekre nézve megesmerni. —*no*—

Taksony, Zoltán fia, Magyarok fejedelme 947—972. Szül. 931; feleségül vett 947 egy kun leányt; és ugyan ekkor általadta neki az uralkodást is az apja, ki 3 évvel később mult ki. Taksony mindjárt 947 kicsapott az olasz földre, 's tetemes zsákmánnyal tért vissza. A' köv. években is gyakorta meglátogaták a' Magyarok ragadozólag mind a' byzánti birodalmat, mind az olasz és német földet; de legnevesebb a' 958-ki kicsapás, mellynek gyászos kimenete lett a' magyar nemzetre nézve. Ludolf sváb herczegtől t. i. I Otto császár ellen segitségül hivatva, a' németföld nyugoti széléig törtek által 954 a' Magyarok és onnan a' franczia 's olasz földön által tértek meg honjokba temérdek ragadománnyal. Ez a' foganat ingerül szolgált Taksonynak, hogy 955 nagyobb számu hadnéppel ránduina ki a' szomszédságba. Két csapatja a' Magyaroknak Ágostát (Augsburg) szálotta körül Lél és Bulcs vezérlete alatt; a' harmadik, Botond alatt, külön válva, Fulda felé vette útját. Mellyiknél volt maga Taksony, nem bizonyos. De már ekkor megbékült Otto császár pártütő fiával, Ludolf herczeggel, és ennek társaival és az egész birodalmi haderővel jelent meg Ágosta felmentésére. Sz. Lőrincz napján csatára kelt a' dolog a' Lech folyam terén, hol olly tetemes vereséget szenvedtek a' Magyarok, hogy monda szerént, csak heten tértek közülök vissza honjokba, kik a' győztesek kezébe kerülve, levágatott fülekkel bocsáttattak haza, hirt mondani. Lél és Bulcs, hasonlóképen elfogatva, a' császár parancsára felakasztattak. Botond, e' csapásról tudósíttatva, a' fekete erdőben vonta meg magát, és innen kicsapván a' szét oszlott német hadsereg néhány honjok felé haladó csapatjaira, nagy vérontást tett közöttök, és dicsőséggel tért vissza Magyarországra. Néhány évi veszteglés után a' görög birodalmat kezdették ujra háborgatni a' Magyarok; de Taksony személyesen részt nem vett e' hadmenetekben, mellyekben kétszer Konstantinopolig nyomultak elő a' Magyarok, és a' mellyekből néha győztesen, néha veretve tértek vissza; 972 pedig megholt Taksony és Csepel szigettel általellenben, a' Duna bal partján, temettetett el, hol most az ő tőle neveztetett Taksony helység fekszik. Taksony ural-

kodása elején, 949, megkeresztelkedve tértek vissza Konstántinopolból, hol mint béke kezesei 5 évet töltöttek vala, idősebbik Gyula, Erdély fejedelme, 's Bulcs hadvezér; sőt egy Hierotheus (mások szerént Nikétás) nevü görög szerzetest is hoztak magokkal, kit a' végre adott vala melléjek a' görög császár, Konstántin, hogy a' Magyarok megtéritésében munkálódnék. De nem sok foganatja lett Hierotheus munkálkodásának, főképen talán azért, mivel magyarul nem tudott és mivel a' későbbi ellenségeskedések a' Magyarok és Byzántiak közt akadályozák több vallástanítók bejövetét. Gyula megmaradott ugyan a' kereszténységben, és rokonságát is e' hitvallásra vitte; de Bulcs visszaszegődött a' pogánysághoz. Taksony alatt egy muhamed vallásu bolgár csapat költözött a' Volga partjáról a' magyar földre Billa 's Bocsa vezérek alatt. E' jövevényeket, kik nálunk Ismaelitáknak és Böszörményeknek neveztettek, ide 's tova helyezte el Taksony fejedelem az országban, vezérjeiknek pedig Pest várat adta örökségül. Ezek után a' Besenyek közül is megkivánták némellyek a' magyar földön lakást és földet kértek Taksonytól, ki a' Tisza mellett az abádi rév körül telepitette meg őket. *Fábri Pál.*

TALÁLMÁNY az emberi ész munkásságának azon neme, melly által sajátságos módon ollyat állit elő, mi még addig nem volt. Mutatkozik tudományban, 's bővebb értelmü mesterségben; különbözik a' felfedezéstől, azaz annak, mi ugyan megvolt, de rejlett, fellelésétől, mert ez inkább történet, mint szemlélet munkája. Azonban nem fáradságosak azon okoskodások, mellyeken a' találmány épül, hanem csak egyszerre támadnak az észben, mert ki is tehetné fel előre magában, hogy ekkor vagy akkor valamit találni akar? A' találmány csiráját ugyan időt vártatva lassanként fejtheti ki; de ez egészen más; a' sajátképi találmány ekkor már kész. E' két percz összezavarása okozhatta azok tévedését, kik azt állitják, hogy a' tudományos találó a' szépizlési (aestheticus) találótól lényegesen különbözik. Azt mondják ezek: a' tudományos találó teljesen eszmél gondolkodásának folyamára, leirhatja az egész módot, mellyel az okozatra jutott; de a' költőnek csupán geniusa, fáradság nélkül mint egy szerencsés pillanat ajándékát adja az ötletek világát, 's a' költő nem képes megmondani, miként jutott hozzájok. Ez utósó minden esetre igaz; de máskép van-e a' tudományos találóval? Nem villám sebességgel kel-e lelkéből a' gondolat, mellyben mint a' magban egész erdő, végtelen következmények sora fekszik? Ez sem mondhatná meg, miként jött rá, mert a' hatalmas lélek röptében 's percz alatt czélnál volt. Igaz, megmutathatja az utat azon pontig, hol benne a' gondolat támadt, megmutathatja, mit és mint fejtett ki belőle: de ezt a' mivész is teheti, vagy soha sem lenne képes számot adni mivéről, mit pedig a' legnagyobb mivészek tettek. De azt mondják: tudományok mezején lehet találást tanitni is, sőt saját találásmódszer is van, a' HEVRISTICA (l. e.), millyen a' mivészekre nézve nincs 's nem is lehet. Ha a' mivészeket 's theoreticusokat e' tárgyban kérdezzük, nem egészen egyeznek meg. Némellyek, kik a' találó szellemet a' csupa utánazó szellemmel ellentételesen fogták fel, azt mondák, hogy az aestheticai feltalálás valója a' tárgy ujságában áll; mások ellenben azt állitják, hogy a' találmány korán sem a' tárgy kigondolásában, hanem azon tehetségben áll, melly szerint azt képzelő erőnkben mivészi ábrázolásra czélirányosan elrendeljük. Ez utóbbi nézet főleg a' képző mivészetekre nézve áll, mellyeket találásuk perczében legkorlátoztabbaknak tartanak, mivel tárgyaikat többnyire költészetből, történetirásból 's mondákból kölcsönözik. Midőn tehát egyik fél magát az ábrázolandó tárgyat veszi fel, másik annak ábrázolása módjából indul ki. Ha azonban ez utóbbiak, mint gyakran megtörtént, magát a' találmányt elrendezéssel, szerkezéssel 'st. össze nem zavar-

ják, ugy az ellenkezés, melly általán fogva nagyobbnak latszik, mint mennyi, könnyen megfejthető. A' találmány fogalmában fekszik már, hogy valami fellelés által állittassék elő, 's ez még nem zárja ki azon esetet, hol az uj szülemény alkotó részei előre már egyenként megvoltak, de természetesen megkivánja, hogy uj összeállitás és kidolgozás által egy még eddig nem volt tárgy keletkezzék. E' szerint a' találmányt két tekintetben kell venni: 1) szerére, 2) alakjára nézve. Ha csupán a' találmány uj szerét akarnók tekinteni, ugy Homert, Sophoclest, Shakspearet, Göthét 's minden nemzetek első rendü költőit az eredeti teremtő költészek sorából ki kellene töröinünk, mert a' szer mindnyájoknál már legtöbb esetben előre készen volt; ellenben olly neveket kellene helyökbe állitanunk, mellyeket mellettök nevezni méltán tartózkodnánk. Azonban nem lehet tagadni, hogy uj szerek találóinak is van érdemök, mert termékeny képzelő erő nélkül ez sem eshetik meg. De a' nagyobb érdem mindig azé marad, ki az anyagnak szépizlési kifejlést ad, hol épen a' találmány másik neme, t. i. a' formáé, lép elő. Mit a' találmány poesiséről mondanak, (melly a' poesisbeli találmánytól egészen különbözik, 's minden mivészetben lehet), az épen itt mutatkozik, 's nem lehet észre nem venni, hogy a' mivész a' találmány ezen neménél, melly tervét meghatározza, nem eszmélet nélkül munkál, ha bár mindig sajátságos módon, tulajdon szellemi önállósággal, 's nem a' másoló vagy utánazó módjára férczelgetve teremt is. Minthogy amaz aestheticai kifejtés csak akkor valódi, ha minden egyes rész összehangzásban van az egésszel, látszik innét, hogy helyezhette Mengs a' találmányt a' mivész eredeti gondolatja kivitelének egységében. Ez értelemben magasztalta Rafaelt, hogy az alakoknak bizonyos tárgyhoz illő számát olly helyesen meghatározta és elosztotta, hogy henyélve 's hasztalan egy sem maradt.

TALÁLMÁNYOK 'S FELFEDEZETEK levének a' középkor vége olta az Europaiak világhatalmának alapja. Németek 's Olaszok állnak az emberi lélek történeteinek e' részében legfelsőbb ponton. Veranzio Olasz a' 15 száz. végén leirta a' függő és lánczhidakat, vas malmokat 's más erőmiveket, mellyek csak 300 év mulva jöttek életre utána. (L. ennek *Machinae novae*-jét). Legujabb időben Angolok, Francziák és Ejszakamerikaiak felyülmulták a' Németeket és Olaszokat. A' tudományokban és mivészetben tett találmányak történeteit abc rendben Donndorf irta le. L. még Busch *Handbuch der Erfindungen* (12 köt.), ugyanennek *Almanach der Fortschritte neuesten Entdeckungen und Erfindungen etc.*, mellyet Leng *Jahrbücher der neuesten und wichtigsten Erfindungen und Entdeckungen* (Ilmenau 1824) cz. a. folytatott. Parisban kijött *Dictionnaire des découvertes, inventions, innovations etc.* 17 köt. (1822—24). Vö. Baumgärtner *Magazin der neuesten Erfindungen, Entdeckungen und Verbesserungen* (a' 3-dik köt. 9 füz. Leipz. 1829, rézm.)

TALÁNY bizonyos tárgynak körülirás által ábrázolása, mellynek czélja az, hogy bennünket kitalálásra ingereljen. Itt tehát nem csak a' tárgy maga nem neveztetik, sőt még közönséges viszonya is elmellőztetik. Ez elménczség játéka annál tökélyesb, mennél élesebben, 's szokatlanabban van a' tárgy rajzolva 's egyszersmind gondolkodásnak mennél több hagyva. A' talánynak csupán a' felvett 's gondolt tárgyra kell illeni, 's ennyiben meghatározott, de még is homályos legyen. Ide tartozik, hogy a' tárgy tulajdonságiból annyi hordassék fel, mennyi annak megjelelésére kizárólag kivántatik; de épen is csak ennyi és ne több, hogy még kitalálásra is mindig maradjon valami. A' talány nemei a' charade vagy szótagtalány, és a' logogriph, vagy szó- és betütalány. A' talány már hajdan divatoza kele-

ten, mint Salamon rejtélyes mondatiból megtetszik. Költészi forma nagyon emeli a' talány hatását.

TALAPOINÁK, Fo papjai (l. Fo.)

TÁLÁR, hosszu, sarkig érő, köpenyegnemü innepi öltözet, mint fejedelmek 's papok szoktak innepek alkalmával viselni.

TALENTUM (*Talanton*), részint számoló pénz, melly szerint számoltattak nagy summák, Atheneben 60 minát (1 mina = 10 drachmával), azaz, mintegy 1000 tall. tett, részint nagy sulymérték, közönségesen 53 fontjával, 27 lat. 's 2 köntingjével.

TALISMAN (arabul: kép, rajzolat), olly érczből öntött vagy kőbe metszett kép, melly bizonyos csillagok feltünésekor különös órákban, bizonyos planeták összejöttekor (constellatiokor, honnan constellatio-gyürünek is neveztetik) babonás formalitásokra ügyeléssel készittetik, 's ezáltal olly erőt kap, hogy azoknál, kik azt magokkal hordják, rendkivüli munkálatokat szül, főleg betegségekben. Szélesb értelemben talisman olly természet- vagy mesterségmivet jelent, melly közelléte által képes a' daemonok befolyásait akadályozni és igy azon kárt, mellyet okozhatnának, eltávoztatni. Hasonló jelentésü az AMULETUM (l. e.). A' talisman nagyobb, szélesben terjedt munkálatával különböz az amuletumtól 's Göthe szerint (*West-östl. Divan*, I, 2) azzal, hogy a' jelek vagy szavak a' talismannál drága küvekre, az amuletumnál papirosra iratnak. Mivel mind ketten a' legnagyobb testi hajok, u. m. betegségek eltávoztatására használtattak, tehát historiája gyakran bevág a' gyógytudomány historiájába és pedig hajdantól fogva mostanig 's csaknem minden népnél, csak hogy a' talismanok különbféle természetüek voltak; p. o. az Egyiptomiaknál istenek és szent állatok (mint Ibis és szarvasbogár) képei; a' Görögöknél az ephesusi mondatok irattak táblácskákra; a' Romaiaknál némelly bálványképek hordattak lánczon nyakban; az Araboknál és Töröknél a' korán mondatai; később végre nyugaton csillagzatokkal 's bübájos characterekkel vagy jelekkel bélyegzett érez pénzek; a' középkorban ereklyék, szentelt gyertyák 's füzfavesszők, olvasók 'st e'felék. De kövek, füvek, állatok részei 'st. is szolgálnak még most is, mint amuletumok és talismanok némelly nyavalyák ellen, sőt következhetők ellen is. A' középkorban e' talismanok és amuletumok esmerete egy részét tette a' tudományos gyógytudománynak; most ugyan ezen esmeret a' népkuruzsolás közé vonult vissza, a' magnetizálók mindazáltal uj talismanokat hoztak létre, mivel az általok magnetizált viznek, vaspálczáknak, órákrak, ruhadaraboknak 'st. gyógyitó erőt tulajdonitanak. Vö. e' ritka 's szorgalommal dolgozott munkácskát: *Petr. Frid. Arpe de prodigiosis naturae et artis operibus talismanes et amuleta dictis cum recensione scriptorum hujus argumenti liber singularis* (Hamb. 1717); továbbá: *Geschichte der talismanischen Kunst* (Germanien 1792); a' mosleminek amuletumaira 's talismanaira nézve Reinaud *Monumens du cabinet de Mr. le Duc de Blacas* (Paris 1828); a' mosleminek talismani ingeit leirta Hammer a' *Wiener Jahrbüch.* (1829) 45 köt.

TALK, zöldesfejér szinü, zsiros nemü, gyöngycsigaház fényü és egy irányban részekre oszlható ásvány. Vékony 6 oldalu táblákban találtatik; hajtható, siros és lágy. Legtöbbet az Alpesek különbféle tájékai adnak. Mivel a' talk a' piros szint könnyen felfogja, a' bőrt nem sérti 's csinositja, innen rendszerint alaprésze az arczpirositónak.

TALKFÖLD. A' mult század elején Romában fejér por árultatott Magnesia alba névvel, melly minden betegség ellen hasznos szernek mondatott. 10 évvel később ugy találtatott, hogy ezt a' port, melly mészföldnek tartatott, ángol sóból készitik 's 1755 tulajdon földnemnek megesmertetett. Most magnesiának, majd keserü földnek,

majd talkföldnek neveztetik, utóbbinak, mivel a' talknak egyik alapréssze. Nem jó ugyan olly gyakran elő, mint a' mészföld, de azért mind a' három természetvilágban találtatik.

TALKKŐ, SZALONAKŐVEL (l. e.) közel rokon, kövér és ha tapintatik, sikos ásvány.

TALLARD (Camille d' Hostun, gróf), szül. 1652, 14 Febr. XIV Lajos legjelesebb hadvezéreinek egyike. Eredetét régi 's a' 14 száz-ig felmenő nemzetségből vette. 16 éves korában lépett hadi szolgálatba 's már 1674 fontos álláspontot bizhatott reá Turenne Mühlhausennél, mint Türkheimnál is. Miután 1697 Angolországban a' spanyol örökség elosztásában hozott végzetet bevégzette, az e' felett kitört had alkalmával franczia sereget vezérlett a' Rajnához 1702. Csak hamar elfoglalá Óbreisachot 's Landaut vivá. Itt a' császári seregtől megtámadtatott, de ezt ugy megverte 14 Nov. 1703, hogy marsalpálczát érdemlett 's nem igen lehet nagyitást vetni szemére, midőn igy irt XIV Lajoshoz: *A' Franczia sereg az ütközetben több zászlót vett el, mint embert vesztett.* Már 1703 azt a' tervet tette Villars, hogy a' Francziák, a' bajor választóval kezet fogván, Austriába becsapjanak; e' végre Lajos badeni választóval meg kellett ütközni a' Francziáknak, HÖCHSTAEDT-nél (l. e.), de megverettek. Erre 1704 Tallard kapá azt a' parancsot, hogy Villars tervét végre hajtsa; hanem hasonlóul a' höchstaedti tábortan megtámadtatott Eugenius herczeg császári és Marlborough ángol vezérektől, 's nem csak megveretett, hanem el is fogatott. Hét évig ült angol fogságban, mindazáltal XIV Lajos kegyelmét legkisebb részben se vesztette el. Marlboroughon azzal állott boszut, hogy az ellene keletkezett udvari pártot ellenségének megbuktatásában nyomosan segitette. 1712 vissza tért Francziaországba, hol herczeggé neveztetett 's ezentul literaturával foglalatoskodott. Mh. 1728 's egy fijat hagyott maga után, mert a' másik Höchstaedtnél elesett.

TALLÉR, l. JOACHIMTALLÉR.

TALLEYRAND-PÉRIGORD (Charles Maurice de) beneventi herczeg (Napoleon letétetése olta herczeg Talleyrandnak nevezi magát) Francziaország pairje 1814 olta, arany gyapjas vitéz, Sz. István, Leopold-, Elefánt-, Sz András-, Ruta-, fekete Sas-, Naprendek 'st. vitéze, a' becsületlegio nagytisztje, az academia tagja 'sat. Ezen hires franczia statusférjfi Parisban szül. 1754, olly nemzetségből, melly a' középkorban Quercy tartományt (most Lot depart.) birta, mint uralkodó ház 's a' legfőbb nemességhez tartozik Francziaországban. Három testvére közt legidősb volt. Gyermeki korában elesvén, egyenesen nem nőhetett, innen szülei az első szülöttséget második fijokra, Archambauldra, vitték által 's őtet az egyháznak szánták. Anyai nagyannya Ursin herczegné volt, ki V Filep spanyol király udvarában kitetszó szerepet játszott. Ezen hires asszony, mint tudva van, lebukott a' szerencse 's hatalom polczáról, bár az okosságnak 's nagyravágyásnak minden eszközeivel tudott élni 's a' szerencsének ezen változósága intő például szolgált Talleyrandnak. Lelke, ügyessége 's észtehetségei által ura lett T. sorsának 's nem egyszer volt kezében a' statusoké is. A' st. sulpicei seminariumban tanult. Finom tréfa, elmés guny, vonzó viselet, mélyen ható belátás, könnyen munkálódás 's az embereket és gyengeségeiket egyszerre általtáto szeme, csak hamar kitetszővé tették de Perigord abbét. Alig érte el 26 évét, 1780 a' clerus főügyvédjévé neveztetett. Itt nem csak kormányra alkalmatos nagy eszét mutatta ki, hanem ama mesterséget is kitüntette, melly nagy és fontos dolgokban hirtelen fel tudja fogni a' titkos fonalakat 's már Mirabeau kora legfinomabb 's legügyesebb férjfiai egyikének nevezé őtet berlini titkos levelezésében. Ezt ő a' politicai pályába fellépvén, mindjárt megbizonyitotta. A' lázadás kitörte-

kor autuni püspök 's celleri és st. denisi apát volt. Mint az autuni papság követe, az 1789-ki országgyülésen a' harmadik renddel tartott és siettette az emberi indulatok közönséges irányát, mivel 19 Jun. a' papi rendnek a' harmadikkal nemzeti gyülésséi egyesülésére szavazott. 7 Jul. azt terjeszté elő, hogy azon meghatalmazások, mellyek bizonyos szabályokat foglalnak magokban, semmisittessenek 's a' gyülés végzeteinek közönséges siker és erő tulajdonittassék. Mint az alkotmányi biztosság tagja, maga javalá az egyházi birtokok eladását, mellyet éppen olly igazságosnak nevezett, mint hasznosnak; azt is kivitte, hogy a' papságnak fizettetni szokott tized töröltessék el. A' papság 's egyházi megyéje ellenmondására nem hajtván, mindég szemei előtt tartotta T. a' kor szellemét 's a' történetek folyójának irányát, mellyeket okos ügyességgel tudott gyakran jótékony változásokra használni. 16 Febr. 1790 elölülőjévé nevezé a' nemzeti gyülés. Ő javalá legelőször az egyenlő mértékrendszert. A' szövetség innepén (14 Jul. 1790) ő vitte az egyházi szolgálatot hazája oltáránál. Kiváltképpen elhiresitette őtet, igazán philosophiai nézetek szerint kidolgozott nemzeti nevelést tárgyazó terve. Ő vette legelőször munkába a' tudományok és müvészség intézetének alapittatását is, melly öt év mulva, más országlás alatt, valósult is. — 29 Dec. 1790 a' papsághoz irt nyilatkozásában igazolta azon lépését, hogy a' constitutionalis esküt letette 's meghivta azt, hogy példáját kövesse. 14 Jan. 1791 a' parisi depart. tagja lett; Mart. és Nov. Sieyessel védte az esküdni nem akaró papokat. Ő volt az, ki az első constitutionalis püspököket felszentelte, miniatt VI Pius 17 Apr. 1791 költ levelében nyilván kijelentette elégedetlenségét 's Talleyrandot egyházi átok alá vetette. T. ekkor autuni püspökségéről lemondott. Az ülések végével T. és Chauvelin 1792 első havaiban titkosan Angolországba küldettek, hogy a' had kiütését akadályozzák 's a' két nemzet közt béke- és kereskedési egyezést eszközöljenek. De 10 Aug. a' Jacobinusok a' Tuilleriákra rohanván, midőn a' democratia győzedelme teljes lett, a' britanniai cabinet nem esmerte meg a' követek diplomaticai characterét 's nem ereszkedett velek alkudozásba. Chauvelin visszatért Francziaországba; T. ellenben, kit a' francziaországi Jacobinusok, mint a' kir. udvar agensét, bepanaszoltak, az Angolországban volt kivándorlottak pedig, mint a' Jacobinusok kémjét, gyanussá tettek, Angolországban maradt, mig a' lázadás előmente 1793 Angol- és Francziaországok közt hadat nem szültek, midőn az angol ministerium Talleyrandot kiparancsolta Angolországból. Tudván, hogy 10 Aug. 1792 a' Tuilleriákban olly irományok találtattak, mellyekért ő feleletre vonathatnék, az éjszakamerikai egyesült státusoknak vette utját, hol kereskedéssel foglalatoskodott. 9 Thermidor után visszajött Európába. M. J. Chénier tudósitására 's Staël asszony nyomos közbenjárására, Sept. 1795, a' nemzeti gyülés semmisitette az ellene inditott panaszt 's T. Hamburgon keresztül, hol Grandt asszonnyal megesmerkedett, haza jött Parisba. 1797 segitett a' constitutionalis egyesületet alapitni a' Salm palotában, hol 2 értekezést olvasott fel, mellyek tartalmokkal 's iratás-módjokkal figyelmet ébresztettek; u. m. *Az áfrikai éjsz. partokon telepitendő gyarmat hasznairól, melly az itt lévő török rabló statusokat megkódolitsa, és az egyesült statusokkali kereskedésről.* Majd olly magasra emelkedett T. befolyása, hogy 18 Fructidor után külső minister lett. 'S itt kezdődik ezen hires statusférfi nyilvános pályájának legfontosabb szaka 1808-ig, mellyhez csatlódik a' későbbi 1814 és 1815-ki. Már 1797 hevesen üldöztetett repülő iratokban 's epigrammákban T. minden pártoktól, mellyek jelentététől tartottak 's titkos hatalmát esmerték. T. ezekre esmeretes *Eclaircissemens donnés à mes concitoyens*-ében felelt 's hivatalát letette; mindazáltal 1799 az ötszázak tanácsában Briottól és

Bonaparte Luciantól nyilván megtámadtatott, 's Charles Lacroix előbbi minister és Quatremère-Disjonval szünetlenül háborgatták repülő irományaikkal, mig Bonaparte vezér Egyiptomból vissza nem jött, ki, 18 Brumaire előtti tervei-Talleyrandban titkos hatalmas pártolót találván, őtet hivatalába visszatette. Erre előlülőséget viselt a' lünevillei és amiensi békét megelőzött alkudozások alkalmával. Jun 1802, a' kath. cultus Francziaországban helyreállván, első consul Bonaparte VII Piusnál brevet eszközölt ki, melly Talleyrandot papi köteleztetései alól feloldozá, 's Grandt asszonnyali házasulását megerősité. Mint főkamarás (grand chambellan de l' Empire), 1805 Napoleont elkisérte Mailandba, koronázásra; ez év végén Bécsbe, 's Posonyba ment és aláirta az Austriával kötött békét. 5 Jun. 1806 Napoleon őtet beneventi országló fejedelemmé tette, miután Mart. Foxal a' béke felett értekezett volna. A' Jenánáli ütközet után Berlinbe ment Napoleonnal, Posenben Szászországgal 's 9 Jul. 1807 Oroszországgal és Poroszországgal a' tilsiti békét köté. Erre 9 Aug. 1807 Napoleon őtet birodalmi alnagyválasztó-urrá nevezé; ministeri hivatalát pedig Champagny kapá, mivel, mint hiszik, T. Napoleon Spanyolországra nézvei tervében nem egyezett meg. Mindazáltal útitársa volt a' császárnak Bayonneba 's később Erfurtba. Ez idő tájban igyekezett őtet Fouché Napoleon előtt gyanussá tenni. E' két egymás ellen fenekedőnek csatázása, az uj országlás alatti hatalom kirekesztő birása felett, sokáig folyt alattomban 's igen hevesen. Azonban T. kegyelemveszte (1808—14) alatt igen munkás volt. Nyomosan segitette az europai statusok sorsának ujabb fordulatát. — A' szövetségesek Parisba nyomultakor 1 Apr. 1814, mint az ideigi országlás előlülője, ő intézett minden tanácskozásokat, mellyeknek következése Napoleon letétetése lett, 's ő döntötte el főképpen a' Bourbonok visszaállittatását. (Sándor császár ekkor éppen T. palotájában lakott). XVIII Lajos 12 Maj. 1814 külső ministerré 's 14 Jun. Francziaország pairjévé nevezte. Mint illyen, igen nyomosan mozditotta elő herczeg T. (igy nevezte ezután magát) a' bécsi congreszen a' Bourbon ház javát 's legbuzgóbb és legügyesebb vitatója volt a' fejedelmek jogainak; innen tüzesen ellenzé a' szász királyság teljes szétbontatását, 's hevesen pártolta IV Ferdinandnak Nápolyhozi jusát, mondván t. k. *A' revolutionak mind addig nincs vége, mig a' jog elvének elég nincs téve 's mig egy fejedelmi ház lesz, melly régi jogaiba vissza nem helyeztetett.* Ezért kötött 3 Jan. 1815 Angolországgal és Austriával titkos szövetséget Oroszország ellen. Napoleon 1815 hijában iparkodott őtet magának megnyerni. 8 Jul. 1815 a' külső dolgok intézése reá bizatott a' ministeriumbani előlüléssel együtt; de mivel a' Francziaországra nézve olly káros, parisi békét (20 Nov. 1815) aláirni nem akarta, lemondott hivataláról. Flassan szerint T. lemondása eszközlé a' békekötést; mert Sándor császár, Talleyrandot az emlitett titkos szövetség miatt, a' ministeriumban nem szivelhetvén, kinyilatkoztatta, hogy ha T. abból elmozdittatik, a' hadi adónak 100 mil. frankal leendő alább szállittatását eszközlendi. Lajos király ezt közlé Talleyrandal, ki tüstént letevé hivatalát, melly herczeg Richelieunek adatott. De mivel XVIII Lajos őtet főkamarásává nevezte, T. ő' szerint mégis megtartá az udvarhozi szabad bemenetelét; egyszersmind a' kir. titkos tanácsnak is tagja maradt. Ellenben Napoleon sz. ilonai közölményeiben legalacsonyitóbban ir róla. XVIII Lajos udvarában is hatalmas párt szövetkezett őszve ellene. Végre azon váddal akarák megbuktatni, hogy Enghien herczeg meggyilkoltatásában részes. Savary nyilván bűnösnek vallá Talleyrandot, ki a' vádra megvető halgatással felelt, mindazáltal erre nézve Parisban esmeretessé lett, de nyomtatás alá nem bocsátott mentő irományt készitett, melly XVIII Lajoshoz volt intézve. A' könnyelmü vádolónak az udvar el-

tiltatott. — T. herczeg diplomaticai pályáját még nemi titok boritja. Bármelly nagy észtehetséggel birjon is ezen statusférjfi, mégis azon emberek közé tartozik, kiket az élet, némelly változó törekvések által, végre felettébbi önszeretetre tántoritott. A' szabadság igazi érzete, mellytől T. ifjabb korában lelkesedett, nem volt elég erős, hogy a' történeteknek ellenálljon, 's utoljára egyetlen rugója személyes haszon volt, innen utóbb éppen olly hü szolgájok lett a' Bourbonoknak, mint a' millyen fáradhatatlanul szolgált Napoleonnak. Mennél inkább érezte korábban a' szegénység sulyát, annál elhatározottabban vezérlé most a' pénzkivánás cselekvését. Társalkodásban kitünteti, hogy valaha pap volt; zártság, mély komolyság, lelkes és társaságos könnyüség nélkül, fő vonásai, mint közönségesen minden olly embernél, kinek belső nagy tulajdonságai 's személyes külső fellépte különböznek egymástól. Mint diplomaticus, kevés beszédü, jól találó csipős szavakkal gazdag 's igazi véleményének védésében kimerithetlen. A' 20 Nov. 1815 kötött egyezést nyilván gyalázta. Barátinak nyiltszivü barátja. Irókat 's tudósokat minden környülállás közt magának megnyerni iparkodott. Lelkének messzire ható, nyugalmas tekintete, nézeteinek helyessége 's a' status foglalatosságainak szövevényes pályájábani jártassága, Talleyrandot az utóbbi időkben nevezetesebb személyé tették volna, ha elzártsága, tettetett hidegvérüsége 's fortélyossága, a' hon barátinak bizodalmától 's becsülésétől őtet meg nem fosztották, 's előbbi élete magok a' Bourbonok előtt is, kik neki egyébiránt sokat köszönhetnek, gyanussá nem tette volna. Keveset dolgozik, 's nem örömest és legnagyobb észtehetsége abban áll, hogy másokat okosan dolgoztat 's e' czélra még nevezetes embereket is meg tud nyerni. Mindazáltal jobban érti a' részére munkálódó, mint a' vele szembenálló embereket használni. Mint hideg szemlélő, éles itéletében, semmi által se hagyja magát tévedésbe hozatni és semmi szenvedély se zavarja meg őtet, nem különben gyülölség, boszuállás, melly előtte általánosan idegen és semmi tulajdonság se hat reá. Csak két gyenge oldalt esmernek benne: a' tárgy fegyverreli eldöntetésétől való irtódzást 's a' pénz erásti nagy szeretetet.— A' pair kamarában, több fontos vitatások alkalmával, az oppositionak feje volt. Nyomtatott 's a' nemzettől tetszéssel fogadtatott beszédei közt kitetszők: a' Robert 19 Aug. öszveesküvésbeni ártatlansága mellett; 26. Dec. 1820 a' pairkamarának a' felségsértési ügyekbeni törvényhatóságáról; 24 Jul. 1821 a' könyvvizsgálat visszahozatala ellen; 13 Nov 1821 grof Bourlier evreuxi püspök halálakor; a' 26 Febr. 1822 a' sajtóvétkek tárgyában hozott törvény ellen mondottak; továbbá *Opinion sur le projet d' adresse en réponse au discours du roi lors de l' ouverture de la session*, mellyet a' herczeg Febr. 1823 a' spanyol cortesekkeli had ellen tartott a' pairkamarában. T. soha se ragaszkodott bizonyos párthoz, legkevésbé az ultrákhoz; hanem elménczsége 's jól találó észrevételei, a' miniſteriumnak nem kevés nyugtalanságot okoznak. 1828 vagyona, egy nagy parisi kereskedő ház buktával, csökkent. Még birja Valencay uradalmat, hol Napoleon parancsára kastélyát az asturiai herczegnek és spanyol koronaörökösnek kellett lakhelyül engednie. 1816 háladatosságból I Ferdinand két Sicilia királya a' Nápolyban fekvő dinoi herczegséget ajándékozá neki. — Mint statusférjfi és minister, T. se Sullyval, se Richelieuvel, se más hires statusférjfival nem hasonlitathatik öszve. Egyetlen ő a' maga erejében, mint módjában. Napoleon a' győzés, T. a' status kormányzás nagy tehetségével birt; ketten egyesülve zabolázák és semmisiték a' revolutiot. T. ugyan kibocsátá a' külső hatalmat kezéből; de nála maradt az arany és ész kettős nagyobb hatalma; innen olly nagy rendülések közepette, érinthetlenül mint a' sors, lebegett ő azon történetek felett, mellyeket vagy előállitott, vagy vezérlett. Ezen

ritka fő, melly okosságával mindenen tudott uralkodni, finomul, élesen és ravaszul hat be a' viszonyok legmélyebb alapjába; rövid leverő szavakkal 's legfinomabb hangon előadott éles észrevételekkel gazdag lévén, világosan 's alaposan fejti ki a' legszövevényesebbet 's homályost; mindazáltal arczán soha se láthatni, mit akar. A' mostaniak csudálják lelkét, az utóvilág ítélje meg characterét. *) L. *Vie politique de Charles-Maurice, Prince de Talleyrand, par Alexandre Sallé*, 1834, 's ugyanezt németül e' cz. a. *Politisches Leben des Fürsten Karl Moricz von Talleyrand von Alexander Sallé*, J. Sporschiltől, Leipz. 1834.

A' herczeg nagybátyja, cardinalis Talleyrand-Périgord, parisi érsek, mint Francziaország nagyalamizsnása hm. 85 éves korában, 20 Oct. 1821, Parisban. — Bezon, gróf Talleyrand-Périgord, a' herczeg testvére, vezérhadnagy és St. Germain-en-Layeban kormányozó; ennek testvére, Archambauld, 1817 olta Talleyrand-Périgord herczeg, vezérhadnagy; ennek fia, Edmund gróf Talleyrand-Périgord dinoi herczeg, Napoleon zászlója alatt szolgált, marechal de camp lett, a' spanyolországi táborozásban 1823 részt vett, 's most vezérhadnagy. E' T. herczegnek örököse a' pairméltóságban. Fia, Périgord Lajos, T. herczeg nagyunokaöccse, 25 Febr. 1829 Montmorency herczeg leányával lépe házasságra. — Báró Talleyrandnak, a' herczeg nagybátyjának, két fia van: Auguszt, gróf Talleyrand, Napoleon kamarása 's követe Schweizban, most Francziaország pairje. Öccse, báró Talleyrand Sándor, Nápolyban neveltetett, hol atyja 1789 követ volt, 1802-ig a' nápolyi seregben szolgált, ekkor Francziaországba visszatért, a' királyság visszaállta után Loiret depart. praefectusa lett, 1815 a' királyt Gentbe kisérte, Bécsbe küldetett, azután a' királytól statustanácsnokká tétetett, 1815—16 a' loireti depart-tól kamarai követté választatott, 's 1820 az Aisne, végre 1823 az Allier depart. praefectusává neveztetett. Most szolgálaton kivül él. A' kormányzása alatt volt departementektől igen szerettetett, mert sok jót tett azokban. Az Aisne depart. statisticai jeles leiratja 1822 adatott ki.

Talleien (Jean Lambert) fia egy ajtónállónak de Bercy marquisnál, ki megkedvelte 's gondosan neveltette. Utóbb ennek udvarmestere, majd egy ügyvéd irásza, végre a' *Moniteur* redactiójának factora lőn. 1791 *L'ami des citoyens* czimü hirlapot indita meg, de ennek nem volt kelete. Nagyobb szerepet kezde játszani 1792, mint a' Commune titoknoka, 's különösen egyik eszköze volt a' septemberi kegyetlenségeknek, mellyeket még a' törvényhozó test sorompói előtt is védeni vakmerőködött. Később mint Seine és Oise megyék követe XVI Lajos perének siettetése végett gyakran felállott a' szónokszékre 's a' király halálára szavalt. Mindenütt a' lázadási rendszabások buzgó részvevőjének mutatkozék, 's főkép Bordeaux vala dühének nézőpiacza. Itt esmerkedék meg Fontenay asszonyal (l. Chimai) Francziaország egyik legszebb hölgyével, kit épen fogházba parancsola vitetni, de ez szerelemre gyulasztván, lágyabb bánásmódra birá. E' miatt a' jólléti választottságtól dorgáltatva, boszusan jött vissza Parisba 's ettől fogva Robespierrenek esküdt ellensége lőn. Saját bátorságán való aggodalma készteté megtámadni egy olly hatalmat, melly rontására fegyverkezett, 's Thermidor 9-ke, mellynek hősei közé tartozott, azzal, hogy ellenségén diadalmaskodtatá, egyszersmind a' polgári tekintet fő polczára emelé. Hasztalan dolgozott

*) Lady Morgan ezt mondja T-ról: *Arcza olly nyugalmas és csendes volt, mint az alvó gyermeké, ránczolt és behunyt szemei nem azon helyhez valóknak látszottak, mellyen ült.* Cependant c' est Mr. Talleyrand, mais jamais visage ne fut moins Barométre.

ellene a' hegypárt; egymás után elnök, jólléti választottság tagja, 's a' vissza állitott Jacobinusok fő igazgatója lett 's igy valódi felső uraságot nyert; szava vezérlé a' gyülést 's mivel az ellene tett vádakat merészen visszatorlotta, Vendemiaiere 13-ig határtalan hatalom birtokában maradt. Ez alatt elvevé Fontenay asszonyt, ki most fényes szerepet kezde játszani a' parisi körökben, 's többek közt divatba hozta az ó szabásu viseletet. Midőn utóbb az ötszázak tanácsába lépett, szoros rendszabásokat kivánt a' kivándorlottak rokoni ellen, vádolá a' királyi pártiakat 's angol ügyvivőket, lefesté a' köztársaságot 's ennek védőit fenyegető veszélyeket, de siker nélkül hangzának el szónoklatai 's 1797 azon vád ellen, hogy Lavilleheurnois királypárti lázadásában részt vett 's hogy 1792 septemberező Jacobinus volt, igazolni kelle magát. 1798 kilépett a' tanácsból, 's mindenektől megvettetve Egyiptomba utazott, ott a' Droit d' enregistrement és a' kairói nemzeti uradalmak főtisztje lett, utóbb több tábornoktól rosz bánást szenvedett, végre Menou olly vád mellett küldé vissza, melly miatt bizonyosan bezáratik, ha csak a' hajót el nem fogják. Londonban az ellenpárt fényes elfogadással vigasztalá fogságát. Miután kiszabadult, visszatért Francziaországba, 1806 alicantei consul lett 's ezentul homályban élt. Visszajöttekor nem fogadá el nője 's egybeköttetésüket felbomlottnak nyilatkoztatva, Caraman grófhoz ment. Mivel utóbb Napoleon pótló alkotmánylevelét 1815 aláirta, az 1816 Jan. 12-én kelt kir. parancs által számkivettetett, darabig ugyan halasztást nyert 's végre Nov. 1820 Parisban hosszas szenvedések után 54 évében nagy szegénységben halt meg. Neve, mint *Ami des citoyens*, *Décade égyptienne* 'st. kiadójának, literaturában is előfordul. Bár vétkei számosak, nem lehet eltitkolni, hogy fontos hivatalai mellett sem szerzett gazdagságot 's egyike volt azoknak, kiknek Franczia ország Robespierre tigriskörmei közül megszabadultát köszönheté. XVI Lajos kivégzésére adott szaváért sok évi fájdalmakkal 's keserü bánattal lakolt.

Tállya, Breczenheim herczeg uradalmához tartozó mváros, Zemplin vármegyében, 736 ház., 3351 kath., 1641 prot., 416 zsidó, összesen 5408 lak. A' Sátorhegy alatt, mellynek oldalán lévő szőlei igen jó bort teremnek, gyönyörü fekvése van. Bora a' hegyaljiak közt az elsőbbekhez tartozik. Postahivatala 's vásárai vannak. Sok uri ház diszesiti.

Talma (François Joseph) a' Franczia egyik leghiresb tragicus szinmivésze, a' parisi Théâtre français tagja (szül. ugyanott Jan. 15, 1763), szüleitől (atyja fogorvos volt) jeles nevelést nyert. Sebésznek vala szánva: ifjusága első részét Angliában tölté 's 15 évében téve vissza Parisba. Itt a' dramai mestermüvek 's a' Théâtre français hires mivészei kedvet gerjesztének benne szinészetre. Tanulása végeztével ismét Londonba ment, hol nehány fiatal Franczia némelly dramai darabok előadása végett egyesült vele. Ez előadásoknál kifejtett rendkivüli észtehetségiért arra igyekezének birni nevezetes baráti, hogy magát egészen a' londoni szinháznak szentelné; de nemzetségi körülmények Parisba idézék 's itt az épen akkor felállitott kir. szaváló iskolában Orestes szerepében *Iphigenia Taurisban* lépett fel. Köz bámulást ébreszte itt 's már 1787 Voltaire *Mahometjében*, mint Seide a' Théâtre français-ban állott ki. Tetszett, 's e' pillanattól fogva mivészi képzését szinte olly belátással 's buzgó állhatatossággal, mint szerencsés foganattal folytatá. Hires tudósok, képirók, szobrászok 's régiségbuvárok társaságát kereste, tanulta a' történeteket, hogy a' nemzetek erkölcseit 's szokásait, nevezetes személyek characterét megesmerhesse; ó mivekben az alakok állásait, ruhák redőzeteit, szenvedelmek kifejezéseit 's különféle öltözeteket visgálta. Ez utóbbiban még nagyon hátra volt a' francz. játékszin, 's T. lőn a'

legtetemesb ujitások teremtője. A' lázadás kiütésekor Chénier *IX Károly, vagy Bertalan éjje* szomorjátékát ada ki. T. IX Károly charakterét 's tetteit történet könyvekből, külsejét pedig festményekből és emlékpénzekből megtanulva, olly elevenen ábrázolta e' királyt, hogy ettől fogva hire, mint első trag. francz. szinjátszóé megalapult. Nem különös, de rendesen alkotott termet, teljes és kedves zengzetü hang, ó formákhoz közelitő arczvonások, tiszta észszel, mély érzéssel, forró képzelődéssel 's nagy ingerlékenységgel összhangzólag párosulának nála. Inainak mozgékonysága már ifjontan szembetünőleg mutatkozék. Egykor tanuló társaival egy szomorjátékot ada elő, mellyben egy atyjától halálra itélt jó barát végső pillanatit kelle ábrázolnia. E' helyzet olly hevesen megkapá, hogy könyei záporát csak nehány óra mulva állithatná el. Ingerlékenységét nagyon nevelé egy inláz is, melly utóbb meglepé 's buskomolyá tevé. E' tulajdonságoknak köszönheté azon könnyüséget, mellyel az ábrázolandó személy charakterét, szenvedelmeit 's indulatinak legbelsőbb mozgását minden lépcsőzeteiben olly tökéletesen magáévá tevé, hogy a' természetet legnagyobb csalatásig utánazhatta. Kora szelleme is hatalmasan munkált mivészetére. A' lázadás alatt szeme előtt látá kelekedni a' történeteket. Egy nagy dráma fejlék ki előtte, mellyben magának is munkálódnia kelle. Hosszu és meglepő esetekkel gazdag szomorjáték vala ez. Minden szenvedelmek ingerelve valának 's szabad, erőszakos tettekre unszolának. Lelkesült szónokok rémülést 's pusztitást dörgének le székeikből az életbe. Hősök állának fel a' szónokszékeken, kormányon és harczmezőn 's messze harsogó robajjal zuhantak le. A' legalacsonyabb vétkek förtelmei mellett a' classicus előidő nagy rényei tündöklének. Láthatólag 's ellenállhatlanul vándorlott a' fatum az emberek között. A' valóságnak ezen igazi tragicus charakterét fogá fel Talma 's elmés élénkséggel vivé ált ábrázolatiba. Valamint eltér a' franczia szomorjáték az angoltól és némettől, ugy eltér előadásában is. T. a' lázadás tanulása 's az angol játékszin korábbi ismerete által vezettetvé, játékában szerencsés áltmenetelt mutatott az elsőről az utóbbira. Ő soha sem játszott tréfás szerepeket 's igy törekvése tisztán tragicus volt, mi lényében is teljes méltósággal nyilvánult. Mély belátását a' szinmivészség természetébe, bizonyitja Lekain feletti szép és tanuságos értekezése. E' mellett társalkodása szemérmes, tetszö és kellemes volt. A' lázadás alatt megoszlának a' Théâtre français szinészei 's T. vitte az uj társaság (*de la rue de Richelieu*) igazgatását, mig a' Directorium alatt ismét egyesültek. T. nagy kedvességben állott Napoleonnál, ki mint tábornok, consul és császár mindig megkülönbözteté 's gyakor volt vele. Elkisérte Erfurtba is, hol az orosz császár 's a' weimari herczeg különös becsületre méltaták. Hasonló figyelemmel fogadtaték ez utóbbi fejdelem udvarában, valamint 1813 Dresdában is. Neve egész Europában esmeretes volt. Mh. mindenkitől tisztelttetve Oct. 19, 1826, 's végakaratja szerint cath. egyházi szertartások nélkül temettetett el, sőt gyermekeit is prot. vallásban nevelteté, mivel nem akara olly egyházhoz tartozni, melly polgári állását kárhoztatá. Seide, Arsaces, Orestes, Ninyas, Vendôme, Hamlet, Manlius, Augustus, Joab, Nicomedes, Agamemnon, Marius, Capelko, Regulus, az ifju Marigny, a' Templariusok nagymestere, Sylla (vagy inkább Napoleon, Jouytól), IX Károly valának fő szerepei. Kiadá Lekain emlékét; *Reflexions sur l' art théatral.* (Par. 1825) czimü munkája igen jeles. Vö. Moreau *Mém. hist. et litt. sur F. J. Talma* (Par. 1826.) Nője Karolina, ki először mint Mlle. Vanhove, utóbb mint Mad. Petit-Vanhove 's végre mint Talma hitvese diszlett, kora legnagyobb szinmivésznéi egyikének tartaték, de a' szinpadról még 1810 lelépett.

TALMUD, kereszteny időszámlálás után készitett zsidó munka, melly zsidó törvényeket 's ezeknek magyarázatait foglalja magában. Neve tudományt, utmutatást jelent, a' Lamad (tanult) zsidó szótól. A' talmud két fő osztályból áll, mellyek misna és gemara. A' misna zsidó rabbik (törvénytanitók) szabályainak K. u. 2 száz. összeszedett gyüjteménye. Ugyanis, a' Zsidók egész polgári szerkezete 's gondolkozásmódja lassanként, Kristus időkora felé, tulajdonképpi, e' nemzet korábbi szerkezetétől 's gondolkozásmódjától több tekintetben különböző alakot vettek fel. Jól látták azt magok a' Zsidók is, hogy a' Mózses könyveiben foglalt polgári szabályok nem felelhetnek meg többé az ujabb idő szükségeinek és viszonyainak. A' dolgok uj politicai helyzete, némelly tulajdonképpi vallásos nézetekkel, mellyeket későbbi Zsidók hittudományokba bevettek, párosodván, nem ritkán adtak okot illy kérdésekre, mit kell tenni, 's nem tenni? nem találván sinórmértéket Mózses könyveiben. Mózses törvényének magyarázói, a' rabbik, tehát ezen hijányon ugy akartak segiteni, hogy részint magyarázatokat ragasztottak Mózses törvényeihez, mellyek azok által uj viszonyokra, uj kérdésekre 's vizsgálódásokra alkalmazhatókká tétettek 's részint (gyakran önkényes szerint) uj szabályokat hoztak le a' régiekből, mellyek csaknem olly tekintetben állottak, mint Mózses törvényei. Ezen hozátételek 's magyarázatok összeszedésében legtöbb érdemet szerzett Juda (szent melléknévvel) rabbi K. u. 150, 's munkája misna, azaz, második törvény nevet kapott. Mind akkori, mind későbbi rabbik igen szorgalmatosan kezdtek most ezen misna további magyarázgatásával 's világositgatásával foglalatoskodni 's különös tekintetet nyert köztök K. u. 230 Jochanan rabbi gemarája (chaldaeai kifejezés, a' gamra, — bevégzés, tökéletesités, mások szerint tudomány, oktatás, — szótól.) A' misna és gemara tették együtt a' jerusalemi talmudot, melly legközlebb a' palaestinai Zsidókat érdeklette. Miután a' Zsidók kiváltképpen Babylon felé fordultak, 's a' palaestinai zsinagógák lassanként csaknem egészen eltünték, a' babyloniai rabbik uj magyarázatokat irtak a' misnára, mellyek idő folytával mindég messzebb terjedtek 's K. u. 500 végeztettek el, most már babyloni talmud is volt. A' talmud, targumin és midrasim esmeretére M. J. Landau, a' prágai zsidó-német főoskola főügyelője *Rabbinisch aramäisch-deutsches Wörterbuch*-ot adott ki. (Prag 1819—24, 5 k.)

TALOS, (mythol.) Taurus névvel is, Cretának ércz nemzetségből származott védője, melly naponként 3-szor bekóborolta a' szigetet, hogy ezt ellenség beütései ellen oltalmazza. A' kikötni akarókat azáltal rettentette vissza, hogy tűzbe ugrott 's azokat tüzes karjaival ragadta meg. Csak egy ere volt, melly nyakától sarkáig ment 's vas szeggel záratott be. Végre Medea rászedte, midőn az argonautákkal Cretában kikötött, mert ezt a' szeget kihuzta 's T. vére elfolyt. T. hihetőleg nagy ércz szobor volt, mellyet a' Phoeniciaiak állitottak fel Creta partján őrtoronynak. Hephaestos, mondják, ajándékozta Minosnak. — Ezenkivül még egy Talos emlittetik a' historiában, melly Daedalus hugának fia volt, kinél szobrászságat tanult, fürészt 's más hasznos szerszámokat talált fel, miért titkon meggyilkoltatott Daedalustól.

TALPPÁRKÁNYOZAT, annyi mint oszlopláb, l. OSZLOP.

TAMÁSKERESZTÉNYEK, Malabar partján (Keletindiában) lakó elszakadt keresztény felekezet, melly azt hiszi, hogy Tamás apostol ezen tájékokra hozta legelőször az evangyeliomot. A' közép és kel. Azsiában volt keresztények egyesületéhez tartoznak, melly syriai vagy chaldaeai egyház névvel 490 állott elő 's mint ez, ők is Nestorianusok (Vö. SYRIAI KERESZTÉNYEK.) Mint a' legrégibb keresztények, még most is inneplik ők a' szerelemvendégségeket, a' menyasszonyo-

kat egyház jövedelméből házasitják ki 's gondoskodnak szegényeikről. Urvacsoráróli fogalmaik hasonlók a' Protestansokéihoz, csak hogy sós és olajos kenyeret használnak. Kereszteléskor a' gyermekek testét olajjal megkenik. Ezen kettőn 's a' papszentelésen kivül több sacramentumot nem esmernek. Papjaik, kiknek fejek megberetváltatik, feleségesek 's a' 16 századig a' babyloni, most mosuli nestorianus patriarcha alatt voltak, kitől kaptak püspököket. Templomaikban kereszten kivül semmi symbolumot és képet se láthatni. Liturgiájok hasonló a' syriaihoz, mellyben a' nyelv is syriai. Midőn a' Portugaliak keletindiát elfoglalták, a' kath. papság iparkodott a' Tamáskeresztényeket pápai felsőség alá hajtani. A' goai érsek az udiampori (1599) zsinaton hatalma 's megyéje alá is hajtá őket. A' nestoriani hitről lemondaniok, nehány kath. szertartásokat elfogadniok 's egy jesuitának, ki püspökjek lett, engedelmeskedniek kellett; hanem midőn a' Portugaliakat Malabar partjairól a' Hollandiak elkergették, a' Tamáskeresztények Katholikusokkali öszveköttetése is megszünt 's minden visszatért régi állapotjába. Most egyházi kénszerittetés nélkül britanniai felsőség alatt vannak, 's tulajdon püspökjek alatt különös egyházi köztársaságot alkotnak, mellyet papok 's vének igazgatnak és egyházbóli kirekesztetés főbüntetés. Polgári jogaikra nézve a' Nairikhez vagy második osztálybeli nemességhez tartoznak, elefántokon ülhetnek 's a' legalsóbb osztályoktól üzetni szokott keresetmódok helyett, kereskedhetnek 's földet mivelhetnek. A' velek megesmerkedett utazók jó erkölcsüeknek, de igen tudatlanoknak irják őket.

Tambroni (Clotilde), T. Józsefnek legidősebb nénje, szül. Bolognában 1758, 's már korán kimutatá tudományokhozi vonzódását. Azon szobában, hol öccse görög nyelvben oktattatott, asszonyi munkával foglalatoskodva, minden szóra figyelmezett, 's nem sokára annyira ment, hogy a' tanitó azon kérdéseire, mellyeket öccse nem tudott, ő megfelelhetett. Illy észtehetség az egyetemben két tanitó figyelmét felébresztette. Ezeknek segitségével olly elómenetelt tett, hogy görög verseket irt, mellyek az Inestricatik társaságában felolvastatván, ennek tagjává nevezteték. Ezen megkülönböztetés meghálálására, a' társaság elöljüje megházasodván, görög epithalamiumot irt. Erre a' romai Arcadiak, a' clementi és hetruriai academia Cortonában magok közé tagnak vevék az uj muzsát. A' bolognai tanács 1794 görög nyelvtanitónak hivá meg egyetemébe. Clotilde mindazáltal elveszté tanitószékét, midőn 1798 nem akart a' királyság elleni gyülölségre megesküdni, mint a' cisalpina köztársaság szerkezete parancsolta. Öreg, gyermeki módon szeretett tanitójának, pater Apontenek, kiséretében Cl. Spanyolországba utazott. Innen visszatérvén, Bonaparte, nem gondolván politicai véleményeivel, ismét beiktatta őtet a' bolognai egyetem tanitóinak sorába. Midőn a' görög nyelvtanitó szék Bolognában eltöröltetett, magányba vonult. Görög nyelven kivül tudta a' latin, franczia, ángol és spanyol nyelveket is és az olasz 's külföldi tudósokkal levelezett. D' Anse de Villoison azt mondá róla: Europában csak három férfi tudott ugy irni, mint ő, 's volt képes őtet érteni. Tudománnyával mindazáltal büszke nem volt, 's számos irományai közül kevés ment sajtó alá. Életét legtisztább erkölcsiség diszesiti; szive minden nagy és szép érzetnek nyitva volt. Elfelejthetetlenek voltak előtte, kiknek tudományos miveltségét köszönhette; pater Apontet holtáig nem hagyta el, 's midőn meghalt, a' bolognai klastromban emléket emelt neki. Cl. mh. 4 Jun. 1817. Irományai öccsének kezébe kerültek. Kinyomattak: *Versi greci per le nozze Ghisilieri, con la traduzione* (1792); *Ode saffica greca, con la traduzione toscana* (1794.)

Tambroni (József), archaeologus, szül. Bolognában 1774, hol tanult 's 1796 Majlandba ment, hogy azon történetekben részt vegyen, mellyeket a' franczia sereg beütése szült. Midőn az orosz-austriai sereg előhaladása (1799) bátorságát fenyegették, Chamberybe szaladt, hol megházasodott. A' marengoi csata után gróf Marescalchit Parisba kisérte 's itt hivatalt kapott a' külső ministeriumban, de Olaszországba visszakivánkozása igen kivánatossá tette a' livornoi consuli hivatalt. Innen Romába tetetvén által, régi emlékek felébresztek benne a' régiségnyomozást. A' régiségek és S. Luca (Romában), a' bécsi szép mesterségek academiáinak 's a' franczia institutumnak tagja lett. Munkái közül említhetők 1) *Compendio delle storie di Polonia* (2 köt.); *Descriz. de' dipinti a fresco eseguiti nel palazzo del duca di Bracciano*; 3) *Lettere sulle urne cinerarie degl' antichi*; 4) *Trattato della pittura di Cennino Cennini*; 5) *Elogio di Canova* (Majland 1823.) Mh. Romában 16 Jan. 1824.

Tamerlan, l. Timur.

Tanács, l. Senatus.

Tanais, vagy Don. Ez a' folyó, melly hajdan Azsia és Europa közt határt vont, Tulánál ered, felveszi a' Donezt 's más folyókat, 300—1200 l. széles és 142 ném. mf. futása után az asovi tengerbe ömlik. A' Don alsó melyékén fekszik a' doni Kozákok egy orosz kormánysághoz se tartozó tartománya (3600 nsz. mf. 370,000 lak.), a' doni sivatagsággal.

Tancred, Odo vagy Ottobonus márkgróf fia, szül. 1078, bouilloni Gottfrieddel az első keresztes hadnak lelke, ki nélkül Jerusalem nem vetetett, 's a' foglalmány nem tartatott volna meg. T. attya ugyan korán halt meg, 's a' történettudomány azt se tudja nekünk megmondani, hol feküdt ezen márkgróf birtoka?; de a' hősnek annya, Emma, ama hires normann fejedelemnek, Apuliát és Calabriát biró Robert Guiscardnak, huga volt. T. nagybáttyának és igy annyának is nemzetsége régolta egy volt a' legnevezetesebbek közt Alsónormandiában. Hautevillei Tancred 3 fiai alapitották a' Normannok uraságát Olaszországban 's Robert Guiscard végzé azt be. Magát Siciliát is hatalma alá hajtá ez 's öccsének, Rogernek, engedé. Konstantinápoly reszketett előtte, 's csak Roger halála, ki a' hajóseregén kitört döghalál áldozatja leve, menté meg a' várost. Robert legidősebb fia, Boemund, Tancred leghivebb barátja 's bajnoktársa leve. Innen midőn 1095 az első keresztes had előálla, mindketten fegyvert fogának a' kereszt ügyében. T. örökségrészét öccsének engedte 's minden vagyontalan lovagot segitett, ki vele keletre menni kész volt. 1096 mindkét hős Epirusban hajóra ült és Macedoniába ment. T. vezette az elő- és utóőrizetet, ahoz képest, mint amott vagy itt volt veszedelem, 's több izben megmentette a' sereget végveszedelemtől, a' Görögök leselkedései alkalmával. Mivel a' görög császár Boemund, Robert fia eránt, kitől a' császári méltóságot féltette, bizodalmatlan volt, ezért az emlitett leselkedések nem igen lehetnek botránkoztatók, 's nem szüntek meg előbb, miut Boemund a' hüséghitet letette. Azonban e' Tancredot annyira felházitá, hogy Boemundtól elszakadt 's csak élelmi szükség 's Boemund rábeszélései birták engedékenységre. Chalcedon térségén találkozott serege bouilloni Gottfriedével. Itt esmerkedék meg a' két hős, 's köté ama szövetséget, mellyet Tasso *Megszabaditott Jerusalemében* olly szépen énekle. Nicaea vivatásakor, 1097, lépe fel először T. a' hősök közt, kik vezeték a' történetek menetelét. Dorylaeumnál megmenté végveszedelemtől a' 200,000 Seldsuckból bekeritett keresztes sereget, de fájlalva látá öccsét elesni. Nicaeától Jerusalem felé a' Taurus hegyén, 200 mf. puszta és esmeretlen tartományokon keresztül, Gottfried testvére Balduin és T. nyomultak elő, az ut kinyomozására. T. nyo-

mult által először a' hegy torkain 's egyezéssel megvette Tarsust. Balduin követte, ki elég hivtelen volt a' várost báttya részére csak névvel, valósággal pedig maga számára birtokába venni. T. e' miatti felboszankodása csak egy pillanatig tartott. Enyimek vérével fertéztessem be, monda nemesen, fegyveremet? 's Memistra város alá ment, mellyet rohanással megvett. Ezt is kezére akarta keritni Balduin, kit T. párviadalra hivott ki, de ez uttal is megengesztelődött eránta. Erre Antiochia elibe nyomult. Döghalál, élelmi szükség, katonai fenyiték hanyatlása 7 hónapig huzták a' város megvételét. Tancrednak csaknem naponként volt alkalma szabaditásra és segitésre. A' hátrahagyott keresztény őrsereg a' Persáktól bekerittetett; de T. fentartotta a' bátorságot 's egy kirohanásakor megverte az ellenséget. Husvét után 1099 kerekedtek fel a' keresztények Jerusalem vivására. T. bevette Bethlehemet. Nyugtalanul várta, hogy a' szent falakat lássa 's első kivánt lenni; alig is pillantá meg azokat, tüstént reárohant egy külső épületre, melly maig is Tancred tornyának hivatik. A' Jerusalem megvétetésekor történt borzasztó jelenetek alkalmával (19 Jul. 1099) egyedül T. viselte magát emberi módon. Ezereket mentett meg az ellenség közül, tulajdon élte veszedelmével. Ezért mint papok és vallás ellensége vádoltatott. Csak hamar megjelent Jerusalem falai előtt az egyiptomi sultan, hogy a' várost az ellenségtől visszavegye. T. az előcsapatot megverte 's az askaloni nagy ütközetben 12 Aug. az egész ellenséges tábort elfoglalta. Erre megvette Tiberiast a' Genezareth tavánál, vivta Jaffát 's Gottfried holta után azon iparkodott, hogy Boemund legyen Jerusalem királya. De az érdemes Boemund kéntelenittetett a' királyszéket Balduinnak engedni 's T. az alatt, mig a' damascusi emir ellen táborozott, mint lázadó a' gonosz lelkü Balduin elibe idéztetett. Hanem T. ekkor galilaeai fejedelem, alattvalóitól szerettetve 's tiszteltetve, megvetette Balduin rosz lelküségét 's Antiochiába nyomult, mellynek fejedelme, Boemund, a' Törököktől elfogatott. Törökök 's Görögök egyaránt fenyegették e' statust; de T. vitézsége 's okossága végre kieszközlé Boemund szabadságát 's nemes lélekkel visszaadá fejedelemségét. Midőn Boemund uj bajnokokért Európába jött, T. volt Antiochia védője, melly Aleppotól 's a' görög vezérektől egyformán fenyegettetett. Sőt edessai gróf Balduinnal és courtenayi Joscelin lovaggal is több sulyos csatája volt. Óhajtva várta Boemund visszajöttét, kinek serege már Görögországba ért. Ekkor meghalt barátja Salernoban. Boemund seregének némelly része e' szerencsétlenség következésében részint haza jött, részint a' császár szolgálatjába állott (1108.) Mindazáltal a' rettenthetlen T. az Euphratesen tul nyomta Mauduhd sultánt egy főütközetben. Ez utolsó hős tette volt Tancrednak, ki meggyőzetlenül halt meg 1112, éltének 35 évében. A' lovagságnak virága 's tükre volt. Raoul de Caen félig prozában, félig versekben *Les gestes de Tancrede* rajzolta nagy tetteit; Tasso őtet 's Clorindát halhatlanitotta.

TÁNCZMIVÉSZSÉG. A' táncz az emberi testnek lábak általi szoros rhythmusos mozgása. A' legmiveltelenebb ember is tesz illy mozgást, mihelyt az öröm 's szabadság hatalmas érzete rendes állapotján felül emeli. De a' miveltnek tökéletes állapotja illendőleg, összehangzólag 's rendes mértékü mozgásban nyilatkozik. Azért találunk tánczokat a' vadaknál, innepélyes tánczokat innepi alkalmaknál, hadi-béke, -, menyegzői tánczokat 'st. A' test mozgása mindenütt egy belső állapot nyilatkozásához van kapcsolva, 's ebben áll a' tánczmivészség alapja. Ha már egy részről a' lábak mozgásához 's a' többi tagok ezt követő jártatásához a' leglehetőbb kiképzés 's ennél fogva legnagyobb sokféleség, ügyesség és hajlékonyság 's a' mozgás folyamában mennél kellemesb mérték (Eurhythmia) adatik, más rész-

ről pedig azon észtehetség is hozzájárul, melly szerint a' legkülönfélébb indulati állapotok 's szenvedélyek ama' rhythmusos mozgások által láthatólag és önkénytesen kifejeztetnek, már ekkor a' Tánczmivészség szép mivészség lesz, melly a' tagok jártatására nézve szorosabb határu mimica, a' mozgások folyamára nézve pedig rhythmusos mivészség 's azért hangászattal, melly legtökélyesb rhythmussal bir, legörömestebb párosul. Innen mint rhythmusos mimica a' rhythmus törvényei 's a' mimica és mivészet általános szabályai alá esik. Nem csupa, ha bár mesterséges lábmozgatás tehát, 's a' legnagyobb ugrás- és szökdécselésbeli ügyesség is még korántsem szép tánez. Szinte igy különböz magasb jelentése, sokfélesége 's a' kifejezésen kényszerénti uralkodás által a' köz életben divatozó társas táncztól is. De mivel a' táncznak, mint szép mivészségnek, valami belsőt 's összhangzólag tökélyest kell nyilatkoztatni, 's láthatóvá tenni, kérdés: mellyek azon tárgyok, mellyek e' mivészség körébe tartoznak 's általa ábrázoltathatnak? Legtermészetesb felelet: Csak az lehet ezen mivészség tárgya, mi a' testnek tarkán változó rhythmusos mozgása 's ezt követő tagjártatás által szépizlőileg ábrázoltathatik. Mert a' táncz ugyan lábmozgásból indul ki, de azért nincsen egyedül erre szoritva, hanem egyszersmind az egész test is változó alakokban 's tagjártatásban szemlélhető; miért a' tánczot is meghatározott, egymást követő érzelmek, vonzalmak, 's helyzetek szépizlési egészévé képezhetni, 's a' muzsika, melly a' test rhythmusos mozgásit kiséri, szinte ugy mint a' költői szavak kiséreténél, a' lyrai kifejezés erősitésére szolgál. De, mint érintetett, a' táncz az egész test mozgásaival korlátoltatik, mennyiben t. i. lehetetlen a' tagjártatásnak elly tökélyt és világos kiképzést adni, millyen a' nyugvó vagy kevésbé kimért következetben mozgó 's haladó test állapotjában lehetséges. Ennél fogva az önállólag kimivelt mimica, nevezetesen a' szükebb értelmü PANTOMIMA (l. e.) még tágabb körrel bir, mint a' tánczmivészség, 's az utóbbi még legmagasb nemében, a' balletban is, mindig amattól vár gyámolitást. A' tánczmivészség ugyanis csak állapotok 's ezek összeköttetéseinek ábrázolására szorittatik, mellyeknek a' test szoros rhythmusu mozgása megfelelhet, 's általa érthetőkké lesznek. Ellenben köréből a' csupa mesterkéltség szintugy, mint az érzéki kép és állati bujaság kifejezése, mellyek a' szép szabad mivészség méltóságával általában össze nem férhetnek, ki van zárva. Ennél fogva a' táncz, mint mestermiv nem ábrázolhat egy bevégzett költői cselekvést drámai értelemben, 's legkevésbé tragicus tettet, mellyel már a' test kimért mozgása szembetünőkép ellenkezik, — hanem 1) vagy csak egyes érzelmeket 's vonzalmakat, vagy 2) egy sor érzést 's helyzetet érzéki cselekvéssé füzhet össze. Ez összefüzés segédeszköze a' pantomimai ábrázolás és szinmivészség, melly által a' pantomimai ballet származik. Ez utósó tekintetben a' táncz lyraira 's drámaira, továbbá társaságira és szinészire osztatik. A' társasági táncz t. i. vagy az, mellynek czélja társaságos mulatság, 's mellyet csak mükedvelők (dilettantok) mutatnak, többnyire lyrai nemü; ez csak egyes indulatbeli állapotot, például komoly és illendő, vidám, ugráló, fékteien örömet 'st. fejez ki. De ez ritkán valódilag mivészi, vagy csak a' tánczmivészség alsóbb nemeihez számitható. Ezekhez tartoznak a' nemzeti táncok is, mellyek saját rhythmussal birnak és saját melodiákkal kisértetnek. Ezek mint charakteres táncok különös becsüek. Illyen a' menuetto, mazur, lengyel, magyar, kozák, keringő 'sa't. A' játékszini táncokhoz tartoznak részint a' lyrai táncok, mellyek operákba 's nézőjátékokba szövetnek, részint a' BALLETTEK (l. e.) mellyekben a' tánczmivészség legmagasb kiterjedésében 's hatalmában mutatkozik, t. i. a' dramai táncz, mellynek historiai, mythusi vagy költői tárgya van. Rendesen képzelményes, charakteres és groteszkre osztatnak a' játékszini táncok. Legalkalmasb tár-

gyak a' regényes és pásztorvilágból kölcsönzöttek, mellyekbe tréfa és bohózat könnyen füzhető. Egyes charakterekre, mellyek itt együve munkálva tünnek fel, nincs itt olly szigoru tekintet, mint a' szavaló drámánál vagy daljátéknál, sőt még annyi sem, mint a' sajátképi pantomimában; mégis láthatólag ki kell ezeknek fejezetniök s egy mozgó festeménybe egyesülniök. E' mesterséges mozgások folyamának, mint a' muzsikai darab hangjainak, leirására vagy leképzésére találtatott fel a" Choregraphia (l. e.) Midőn a' hajdani Görögök és Romaiak tánczairól olvassuk, hogy Achilles, Alexander 'st. Mars és Venus szerelmét, a' szabadságot 'sa't. tánczolta, ez alatt inkább valamelly charakter vagy mese pantomimai ábrázolását, mint sajátképi tánczot kell érteni, mert ez a' szó: tánczolni, saltare (l. Pantomima) a' régieknél igen tág értelemben vétetett, 's a' tagjártatás játéka is hozzá számláltatott, a' Görögöknél pedig a' tagjártatás és mozgás mesterségét jelentette 's igy az actiót is magában foglalta. Általában a' tánczmüvészség eleinte a' Görögöknél éppen nem vala elválasztva a' költészettől, 's szinmivészségtől. Sőt a' tánecz, szent énekekkel párositva még minden vallási innepeknél is divatozott, 's a' Görögök, kik e' mivészséget Orchesticának hivák, nagy tökélyre is emelték. A' Rómaiaktól az Olaszok játékszineire ment által a' tánecz. Már 16 században több Olaszok (jelesen Rinaldo Corfo, és Fabrizio Caroso) irtak róla. Az Olaszok és a' Francziák, kik mint Kant nevezi, született tánczmesterek, mivelték ki az ujabb tánczmivészséget, 's azok vitték a' tökélynek ama' magas fokára, melly szerint a' parisi nagy opera balletje sok ideig a' tánczmivészség legfőbb remeke volt 's részben még most is az. XIV Lajos alatt Beauchamp veté meg a' Francziák játékszini tánczának első alapját. De még többet tett e' részben a' hires Noverre, ki mind Arbeau, mind Rameau tánczmivészséget tárgyazó iratait nagyon hatra hagyta. Még ma is két különvált oskolát képeznek az olasz és franczia tánczosok, noha ez utóbbi fontosabb. Gardel, Vestris 'st. első csillagok a' tánczmüvészség egén. Azonban nem lehet tagadni, hogy a' játékszini tánecz nagyon elkorcsosodott, 's kötelen-tánczolók ugrásiból, sulyegyentartásiból 'st. igen sokat vett fel, 's igy a' plastica erőt és fontosságot mind inkább veszti. Mennél veszedelmesebb 's nyaktörőbb valamelly állás, annál nagyobb a' diadal, 's a' Francziák e' tekintetben is pálmát nyertek. L. Bourdelot *Histoire de la danse sacrée et profane, ses progrès et ses révolutions depuis son origine etc.* (Par. 1724); Cahusac *Traité de la danse ancienne et moderne* (Par. 1753); Rambach *Von Orchestik oder Tanzkunst der Griechen;* Bergsträszer *Gedanken von der Orchestik oder über den Tanz der Alten;* Zeltner *De choreis vet. Judaeorum* (Altorf 1726.); Renz *De relig. saltationibus vet. Judaeorum* (Leipz. 1738); Brömel *Von den Festtänzen der ersten Christen* (Jena 1701) 'sat. Oktatólag Noverren kivül kevesen irtak; ezek közt említendő Kattfusz *Taschenb. der Tanzkunst oder Choregraphie etc.* (Leipz. 1800); Seidel *Theor. der höhern Orchestik.* (Magdeb. 1825.); Mad. Elise Voiart *Essai sur la danse antique et moderne* (Par. 1823); Baron *Entretiens sur la danse ancienne, moderne, religieuse, civile et théâtrale* (Par. 1825).

Orvosi tekintetben megjegyzendő, hogy a' tánecz, mint minden más sebesebb mozgás, a' lélekzést és vérforgást nagyon izgatja 's hő izzadást okoz, miből szomjuság 's étvágy származik. Némelly tánczok mint például a' keringő, szédülést 's egyéb ingyengeségeket is okoznak. Ha a' tánecz mérséklett, nem sokáig tartó 's mellette azon szabályokra, mellyek minden sebes mozgásnál megtartandók, ügyelünk, akkor az egészségnek nemcsak nem árt, sőt használ. Azonban némelly emberek vagy soha, vagy csak legnagyobb vigyázattal tánczoljanak, p. o. terhes, vagy szoptatós asszonyok, szédelgők, belső

nyavalyákban, vérhányásban sínlődők 'st. Hosszu és erőtetett tánczok, kivált rendetlen élet mellett, vérfolyást, szélütést 'st. okozhat. Néha pedig mellékes okok is ártalmassá tehetik a' tánczot, p. o. a' nem-álvás, gyomor megterhelése, a' tánczszoba rosz levegője, 'st.

TÁNCZMUSIKA. Ennek sajátsága olly könnyü, és meghatározott rhythmussal ajánlkozó melodiákon nyugszik, mellyek a' mozgásokat emelik és segitik. Fülre hatók legyenek ezek, 's ismétlésnél ne szerezzenek unalmat. Vad népeknél nagyon egyszerü a' muzsikai kiséret; csak kevesen használnak egy hangu dobot és czimbalmot. A' mivészszellemü Görögök enek mellett tánczoltak. Ma a' tánczmuzsika nem egyéb csupa szeres muzsikánál, 's többnyire a' tánczmuzsikákban épen olly kevéssé van charakter, mint a' tánczban, melly majdnem csupa önkényes lábmozgatássá aljasodott. Csak kevés nemzet tánczmótái birnak még kitünő saját charakterrel, melly nehezén utánazható, illyenek a' lengyel és magyar. Azonban gyönyörü nemzeti tánczmótáinkra is szomoruan kell itt megjegyeznünk: hogy valamint az eredeti méltóságos magyar táncz a' felsőbb társalkodási körökből, szeles keringő, ügető 's több illy korcsok által rég számüzetve, csak ritkán, 's legfelebb nagy innepek alkalmával vétetik elő, 's illyenkor is mint rendkivüli mutatvány jelenvén meg, némelly magokat fitogatni kivánók által ballettekből, kozákból 's egyéb idegegenektől kölcsönözött idomtalan, lábficzamitó ugrásokkal elrutittatik, 's ázsiai komoly méltóságából 's vitézi büszkeségéből egészen kivetköztetik, 's igy mind idegen tánczmesterek által elkorcsositott nehézsége, mind társasági mulatságra alkalmatlanná idomitatása miatt főbb rendeink tánczpalotáiból kiszoritatva, csak egyszerü földnépünk rakonczátlan ugrándozásává aljasult: ugy lelket emelő, szivet rázó, búra örömre egyaránt inditó magas szellemü eredeti tánczmótáink is, leginkább csak sötétképü hangászink mivészi oktatást nem nyert kontár ujjaik közt bitangoltatva, mind inkább korcsosodnak; 's valóban méltó köszönetet érdemelnek a' veszprimi magyar nóták kiadói, ugy Bartai, 's mások, kik legalább nemzeti nótáink nehány virágit az örök hervadástól megörzeni dicséretesen iparkodnak. Valameddig nemzeti tánczunk nyilvános farsangi mulatságokban közdivatuvá nem válik, nemzeti nótáinkat is szüntelen korcsosulás, sőt vég romlás veszélye fenyegeti. Örömmel emlithetjük ugyan, hogy ez idei farsangon Budán az ország teremében tartatni szokott bálokat is magyarral nyiták meg, de ezeken senki sem tánczolt; 's noha a' budai színész társaság tánczmesterei, Farkas és Szőllősy magyar táncz tanulásra több izben szólitgaták az ifjuságot, 's Farkas egy négy páros magyar tánczot, mint közdivatba hozandót szinpadon mutatott is, ezt, ámbár a' franczia quadrille helyét disszel pótolhatná, mind eddig nyilvános mulatságban nem láthatók, sőt báli hirdetésekben, a' magyar tánczról emlekezet se tétetvén, helyette *Walzer-Guirlande*, *Mittel gegen den Schlaf*, *Erinnerung an Pesth*, *Juristenball-Tänze* (!) *Isabellen-Walzer*, *Wetteifer* 's több illy idegen hangzatu tánczneveket olvasunk. Talán az előre törekvő nemzeti szellem lassanként e' részben is majd kifejlik. — A' magasb játékszini tánczmuzsika, (balletmuzsika) megkivánja, hogy a' hangszerző a' rhythmus minden nemét kihozni 's ez által charaktert és érzést kifejezni ügyes legyen. E' nemben Benda, Weigl, Winter, Hummel, Gyrowetz, Reichardt, Righini, Clementi, Pleyel, Kauer, Müller, Wranitzky, Spontini, Boyeldieu 'st. legjelesebbek.

TANFANA, a' régi Németek istensége. Elébb azt hitték, hogy temploma a' münsteri egyházi megyében (Vestfalenben) volt; de Hohenhausen *Über die Heerzüge der Römer in Westfalen* cz. iratában megmutatta, hogy az a' hely, hol ezen istenség tiszteltetett, Borholzhausen (városocska a' Bevernél, a' paderborni püspökségben) volt,

melly most is Tanfanne nevet visel, de hogy a' nem templom, hanem, régi német szokás szerint, berek volt. Ez istenségben tűz vagy menydörgés tisztelteletett.

TANGENS, l. ERINTŐ.

TANITÁS, l. OSKOLA.

TANITÁSTUDOMÁNY (didactica), a' paedagogicának vagy neveléstudománynak azon szabályokat előadó része, mellyek szerint oktatásnál fogva az ember szellemi ereje leglehetőbb tökélyre fejtetik ki. Ennek egy ága a' methodica, mellynek tárgya az oktatásnak, mint nevelési eszköznek, alkalmazása 's tulajdonisága, vagy legczélirányosabb bánásmód az oktatásban, a' tanulók 's tanulmányok különbözése szerint. A' paedagogica ezen részeinek gyakorlásábani jártasság neveztetik tanitástudománynak.

TANTALUS, Zeus (más. szer. Tmolus) fia, Sipylus (Phrygiában) királya 's Pluto nympha férje. Régi mythus szerint istenek kedveltje volt, kik hozá gyakran betértek; de büszkeségével eljátszotta ezeknek kegyelmét. Mi gonosz tette által? különbféle a' vélemény. Most Jupitert sértette meg árulás által; majd alattomban nectart 's ambrosiát lopott az istenektől; majd végre tulajdon fiát, Pelopsot, ölte meg, 's tette fel az isteneknek eledelül. Éppen illy különböző büntetése is, mellyet az alvilágban szenvedett. Most egy nagy kő függ feje felett, melly őtet minden pillanatban szétzuzatással fenyegeti 's mellyet még se fordithat el; majd, 's e' legközönségesebb vélemény, melly Homerus Odysseajában is olvasható, nyakig áll vízben, felette függő legszebb gyümölcsök közt; de mind a' víz, mind a' gyümölcsök eltünnek előle, ha égető szomját és kinzó éhségét azokkal enyhitni akarja.

TANU, TANUVALLATÁS. Tanunak azon személy mondatik, ki valamelly ügynek, szavai által leendő bizonyitására használtatik. Benne e' következők kivántatnak meg: tudomány és igazmondás vagyis mint a' törvény mondja: szabadság, kor, hir, mód, letett eskü; azaz: a' tanú ne kinszerittessék; ollyan korbeli legyen, hogy a' történteket tudhassa 's rólok emlékezhessék, jó hire 's becsülete legyen; és állitásainak igaz voltát letett esküjével vagy hitével is megerősitse. A' tanuk különbfélék, u. m. 1) egyáltalán alkalmatlanok, millyenek természeti tehetségektől megfosztattak, törvény által becstelenittettek, hitszegők és interessátusok (érdekletes); 2) résznyire alkalmatlanok, mint: a' cselekvési becstelenek, elvetemedettek, esmeretlenek, gyenge itélő-tehetségüek, tökéletlen idejüek, barátok 'sat. 3) ollyanok, kiket akaratjok ellen bizonyságtételre rendszerint nem lehet kinszeritni, mint: a' rokonokat egymás ellen, a' nőt férje ellen 's viszont, a' gyámot vagy gondviselőt a' vigyázatjokra bizottak ellen, 's az alattvalókat és házi cselédeket urok ellen; illyenek végre még: az ügyész, a' meghatalmazott, 's a' biró azon ügyre nézve, mellyben biráskodott; 4) végre: minden kifogáson kivül valók. A' tanuvallatás kétféle t. i. mellékes és hiteles. Mellékes tanuvallatásnak az mondatik, melly az annak végbevitelére törvényhatósággal biró személyek, u. m. a' kir. tábla hites jegyzője, hites irnok, szolgabiró 's egyszersmind esküdtje által vitetnek végbe. Ennek végbevitelekor 'a tanuvallatónak kénytető parancsal (mandatum compulsorium) kell birnia, mert a' nélkül a' nemes nem tartozik hitét letenni, 's ezen felül a' kir. tábla hites jegyzőjének attól, kinek oldala mellé esküdött, kiküldetést kell kérnie 's általa a' kérdő pontokat aláiratnia. Hiteles tanuvallatás az, mellyet a' perben járó bíróság maga visz végbe. Ha pedig a' mellékes tanuvallatásban kihalgattattak, vallásaikra a' törvény szine előtt ujra megeskettetnek, a' tanuvallás meghitelesitettnek mondatik. Ha a' törvényesen felszólitott tanuk bizonyságot tenni nem akarnak, az alispány előtt ellenek per indittatván,

annyiszor a' mennyiszer 16 neh. mark. büntetésben marasztaltatnak, 's minden orvoslatok sikerétlensége mellett, végbe vitetik a' biról foglalás; ugyan ezen büntetéssel fenyittetik meg az, ki másnak tanuvallatását akadályozza, vagy a' jobbágyokat bizonyságtételtől eltiltja; ha pedig a' tiszti kar által megrendelt köztanuvallatást háboritja meg, tettéért 100 f-fal büntettetik. A' tanuk vallásának különbféleségе szerint, változó sikere van; ugyanis a' mellékes inkább csak értesit mint bizonyol, hacsak az ellenfél által el nem fogadtatik. A' hiteles tanuvallás mindenkor bizonyit. Két minden kifogáson kivül lévő, hites tanu, tökéletes bizonylatot tesz; egy ellenben, bár minemü rangu legyen az, csak féltökéletesen bizonyit. A' gyanus személyeknek tanuvallásait, nyomósan megvizsgálja az okos biró. Ha a' tanuvallások egymás ellen homlokkal állanak, 's különben egy nyomosságuak, egymást kölcsönösen össze rontják; ha pedig csak különbözők, vagy változatosok (diversificativae) akkor maga részéről mindenik féléi bizonylat gyanánt tekintetnek, 's az egymást kölcsönösen segitők, tökéletes bizonylatul szolgálhatnak. *Kunoss.*

Tanulevél valamelly viselt dolog igazságát bizonyitó irat, innen latin neve is, documentum. Honi törvényink szerint a' tanulevelek lehetnek a) nyilvánosak 's azért közhitelüek, mellyeket a' nádor, országbirája, cancellaria, káptalanok 'st. kiadnak; vagy magánosak, mellyek magános személyektől kerülnek. b) eredetiek és nem eredetiek; ez utóbbiak ismét vagy hiteles másolatok, mellyeket köz hitelü személyek vagy helyek adnak ki, vagy csak párok. Különség van c) az első vagy közvetlen másolat és másolat másolatja közt. d) a' pár továbbá vagy látomozott, mellynek eredetijével egyezését hiteles személy aláirása erősiti, vagy csak puszta pár, melly illy bizonyitás hijjával van. e) A' tanulevél vagy használás által erőt nyert vagy nem, ahoz képest, mint a' benne foglalt dolog, tartalma szerint igazán végre hajtatott, vagy nem. f.) Egyes személyek közti tanulevelek soktélék lehetnek, millyenek a' szerződések, kötelező levelek, nyugtatványok 'st. Tanuleveleken épülvén minden szabadságink, kiváltságaink, birtokink 'st. önként következik, hogy ezek felette nagy fontosságuak; ugyan azért törvényeink mind azon tulajdonságokat, mellyek általában minden tanulevélben, mind pedig azokat, mellyek különösen a' nagyobb és kisebb cancellaria, ország rendes birái, káptalanok és conventek, vármegyék, vagy magánosak által kiadattakban, valamint a' másolatokban is mulhatlanul megkivántatnak, világosan kiszabták, 's bizonyitó erejük körét meghatározták.

Tanulók (német), az idők befolyásához 's az egyetemek különböző szerkezetéhez képest felettébb különbözőleg fejlettek ki a' tanulók szelleme, szokásai és társas viszonyai. Az első német főiskolák alapitásakor minden tanulók a' párisi egyetem mustrája szerint bursákra (bursae, közös szobákra) osztattak. Ezek különvált társaságok valának, mellyeknek mindenikét egy szabad mivészségek mestere igazgatá, az alá rendeltek tanulási tervét elkészité, azok szorgalmára, viseletére és erkölcsére ügyelt. A' tanulóknak (bursarii, bursales, innen a' német Burschen) e' kemény megszoritása által sem lett azonban elérve a' kivánt czél, t. i. a' rend és csendesség, mert sok magister nem tarta szoros fenyitéket, sőt hogy mennél több tanitványt kapjon, szabad kényökre hagyá őket; sok még maga tanitá gonoszságokra. Innen e' bursák dorbézolások, kicsapongások, czivakodások, párviadalok tanyái lőnek. Ekkor kezdődék a' homályos férjfiak kora, melly teljes erőből harczolt a' Hutten, Reuchlin, Erasmus és tanitványik által gerjesztett világosság és jobb szellem ellen; Luther ereje és lelkesültsége, melly a' népeket villámsugárként megvilágitá, istenség szavával serkenté e' szellemet. E' küzdés alatt általláták a' két felekezetre hasonlott tanulók, hogy dolguk sem

maradhat tovább a' régiben, elhagyák romlott 's rontó mestereiket és magok közül választának előljárókat. Földiek összetartának 's igy földi név alatt egyes szövetkezések kelekedtek, mellyeknek sajat rendszabályaik, tisztségeik 's pénztáraik voltak. De kevés idő mulva ezek közt is kiszökések történtek, az előljárók 's öregebbek uralkodni akarának 's az ifjabbakkal és ujonczokkal méltatlanul bántak. Tanulói korukhoz képest 2 osztály támada köztök, t. i. Schoristák (felügyelők, praeceptorok) és Pennalisok (alrendüek, tanitványok). Ez ugy nevezett Pennalismus vagy nationalismus majd egy századig daczolt a' törvényeknek és kormányoknak, mig végre a' 18 század elején megszüntetett. Általában eltiltattak minden szövetkezések, de épen ezért titkos társaságok támadtak *rend* név alatt. Ezekben is sok maradt még a' hajdani pennalismusból, csak hogy tetszőbb alakban 's jobb móddal. A' schoristák seniorokká, a' pennalisok rókákká (Füsche), a' határozatlan szabályok állló törvénnyé lettek, melly egyedül a' becsületre, ennek sérelmére, elvesztésére és visszanyerésére terjedt. De mivel e' rendekben is számtalan rendetlenség, kevélység, kicsapongás, durvaság 'st. uralkodott, ismét ezek ellen is uj szövetkezések állának fel, 's őket elnyomták; noha ezek sem valának jobbak, sőt köztök a' pártosság dühe még nagyobb lábra kapott. Mert mint akkor az annyifelé szakadt német hazában mindenütt meghasonlás volt, ezt a' külön nemzetbeli tanulók is utánazák a' főiskolákban 's egymás ellen szinte háborut folytattak. E' társaságok alaptörvényei körül belül ezek voltak: 1) Minden tanuló, ki a' fő iskola közös dolgaiban részt venni 's voksal birni kiván, néptörzsökök szerint különvált szövetkezésekbe áll, mellyeknek mindenike külön szerkezettel birhat. Más tanulónak köz ügyekhez szava nem lehet. 2) Az egyetemnél tartózkodás idejéhez képest minden tanulónak különös joga van. 3) Minden társaságnak, akár millyen számos volna is, csak egy szava van a' képviselő vagy senioralis conventben. 4) Csak a' seniorok conventje adhat valamennyi tanulót illető törvényeket. Ez rendel innepeket, ez hozhat kitiltó 's becsületfosztó itéleteket. 5) Ha a' senatusnak vagy bejegyzéskor adott becsületszónak megszegése meggyalázó e? kinekkinek becsületérzésére bizatik. (!) 6) *Boland* és hasonló becsületsértő szavak elkerülhetlen kihivást vonnak magok után: ki ezt elmulatja teljes academiai becstelenségbe esik. E' szövetkezések, mellyeknek alapjai képzelt becsületre épültek, elvei a' fenálló törvényekbe ütköztek, 's mellyek ellen az összegyült birodalmi rendek Regensburgban Jun. 14 1793 kikeltek, nem igen tetszhetének a' szabaditó hadakból a' tudományok kebelébe visszatért honvédőknek. Megtanulák ezek, hogy a' nemzet boldogsága csak egységben 's egyességben állhat, hogy törvényesség 's rend első 's fő elve minden jó polgárnak; 's igy nem nézheték tovább e' nemzeti felekezeteket. Természetesen ismét surlódások 's tusakodások következtek. Azok, kik egyességre törekedtek, hogy a' pártoskodók ellen közös erővel annál jobban boldoguljanak, szabadon és nyilván állottak össze. Igy támadt a' pajtásság, Burschenschaft, melly a' tanulók összeséget a' régi Bursche névvel egy törvény alatt egyesitni akará. Jena volt első, hol mind annyi felekezetek egybe olvadának. Ezen Burschenschaft legtöbb egyetemeknél megerősitést kivána a' kormányoktól, -e ezek azon tekintetből, hogy a' tanulóknak nem mivészetre és tudományra czélzó szövetkezése, mint status a' statusban, meg nem szenvedhető, nem adák meg a' kért engedelmet. Ha ez alaptétel megtartása a' német tanulókra nézve hasznos és czélirányos-e? vitatni nem ide tartozik; itt csak annyi jegyeztetik meg: hogy a' német Burschenschaftok nyilván kihirdetett czéljai: az előbbi pártos szellem és fonák becsületi elvek eltörlésével, hazaszeretet, egyesség, rend, nyilvánosság, és törvényes

szabadság ébresztése 's egy ehez képest alkotott forma által fentartása. Illy formán módosult a' német egyetemi tanulók dolga mindig a' korszellemhez képest.

TANYÁZNI, l. a' Canton czikben CANTONIROZNI.

TAPASZTALÁS, általában olly ismeretek summáját jelenti, mellyeket előbb érzékink által szereztünk, értelmünk által bizonyosokká tettünk 's próbák által összeszedtünk. Érzékek nyujtanak tárgyat a' tapasztaláshoz, de az értelemnek kell egyes szemléleteket bizonyos szempontból elrendelni, belőlök fogalmakat képezni, következéseket huzni, 's igy több egyes szemléleteket vizsgálódásokká tenni, csak több ugyan azon dolog feletti vizsgálódások neveztethetnek tapasztalásnak. Ennek különösen orvosi tudományban van helye, hol azon kellő vizsgálódások és próbák által szerzett ügyességet jelenti, melly szerint az orvos a' betegséget megismeri 's meggyógyitja; ehez a' tárgy történeti esmerete, éles érző eszközök, élénk felfogó tehetség, vizsgálódó szellem, 's az értelemnek öngondolkodásban gyakorlása kivántatik: melly tulajdonokkal nem mindenik dicsekhetik, ki magát tapasztaltnak tartja. Van e' valódi, de ritka tapasztaláson kivül még másik is, t. i. a' hamis vagy fonák tapasztalás, melly legtöbbek tulajdona. Ez egy oldalu, tökéletlen vizsgálatokból 's ezekből vont fonák következtetésekből áll. Ki nem tudja mire nézzen, hogy nézzen, 's a' látott felől hogy gondolkozzék, láthatott ezer beteget 's még sem ismeri meg a' nyavalyát. Pedig többnyire a' sok beteget látott orvost tapasztaltnak tartják: de valljon a' látottak felett gondolkodott 's elég előkészületekkel birte? senkinek nem jut eszébe. Már legrégibb korban mingyárt Hippocrates iskolája után kelekedett egy uj iskola, empiricusok neve alatt, kik egyszerü értelemmel csupán a' természetet vizsgálták 's ahoz ragaszkodtak. Főbbek valának köztök Herophylus, Serapion, és Philinus (K. e. mintegy 250). Később az empiricusok ismét a' régi dogmaticusokhoz hajlának, mivel bevették az epilogismust, melly szerint a' már ismeretlen tapasztalásokból az ismeretlenekre következést huztak. Az ujabb empiricusok e' nevet tudatlanságuk, 's azon merészségük által, mellyel betegségekre, a' nélkül, hogy azokat kellőleg ismernék, gyógyszereket rendeltek, igen rosz hirbe hozták. Most közönségesen olly kuruzsolót értenek alatta, ki a' tisztes orvos nevet méltatlanul magára ruházza, 's theoreticai ismeretek nélkül, csupán a' betegség neve vagy egyes jelenségei után, gondolomra olly gyógyszereket rendel, mellyeket a' köz hiedelem 's ál tapasztalás amaz állapotokban üdveseknek tart, de azt, ha a' beteg sajátságos tulajdonságával 's nyavalyája charakterével megegyezik-e? megitélni nem képes.

TAPASZTALATI PHYSICA, l. PHYSICA.

TAPINTÁS, l. ÉRZÉK.

TÁPLÁLÁS, a' tápláló anyagok kivülről bevétele, 's azoknak életmüszeri tömeggéi általváltozása, melly az életmüszeres test elvesztett részeinek kipótlására alkalmatos. Ezen életmunkálódás minden életmüszeres lénynek tulajdona; legnyilvánabban pedig az élő állati testeknél láthatni azt, mellyek az életmüszeresség magasabb pontján állanak. Az állati testnél a' tápláló foglalatosságnak 3 munkálódását kell megkülönböztetni. Első, az emésztés, már a' szájban elkezdődik, mivel az eledelek szétrágatván és nyállal öszveelegyedvén, a' szétoszlás első lépcsőjére jutnak. Gyomorban az eledel sajátságos életereje 's a' nyál, hasonló gyomornedv által, a' tápláló anyagok legfinomabb részeikre szétbontatnak 's pépforma tömeggé oldoztatnak fel, melly chymusnak neveztetik. Ekkor az emésztéserő által a' tápláló eszközök saját természete meggyőzetvén, a' chymus a' gyomorvéghurkába megy a' gyomorból, 's ott az odafolyó epe és pancreasi

folyóságok által tulajdonképpi tápláló anyagai különválasztatnak a' durvább 's hasznavehetlen részektől, mellyek a' testből kitakarodnak. A' finom tápláló nedv, melly fejér higság (tejnedv, chylus) alakjában különválasztatik a' durvább részektől, a' beleken keresztülmentében számtalan erecskéktől beszivatik, mellyek végre egyetlen 's a' hátgerinczen keresztülmenő törzsökbe egyesülnek, mint a' beszivott chylus edényébe. Második munkássága a' táplálásnak a' chylus piros vérré általváltozása. (L. Assimilatio). A' harmadik munkásság szorosb értelemben vett táplálás. A' vér ugyanis fris tápláló anyagot kapván, 's az éltető savitóval a' tüdőben öszveköttetvén, eloszlik a' testben a' számtalan irányokban elágazó ereknél fogva 's a' testnek minden részeibe fris élettáplálmányt viszen. Az élő testben szakadatlan változás és testi anyagok szünteleni egymást felváltogatása létez. Az élet és munkálódása által elhasznált anyagok külön választatván, különféle utakon kitakarodnak a' testből, mellyeket azután a' vér szokott, a' tápláló eledelekből kiválasztott hasznos részekkel kipótolni, hogy a' test fogyatkozást ne szenvedjen.

Tappe (August Wilhelm), Dr. 's professor a' szász kir. erdőacademiában Tharantban, 9 Dec. 1778 szül. Hanoverben. 1802 Göttingából Oroszországba hivatott. A' dorpati egyetemben tartott először leczkéket Horatius felett. 1804 olta philologiát és vallást tanitott a' viburgi kormánysági gymnasiumban (a' finnlandi nagyhercz.). Itt, mint oskolakormányzó, kezdé 28 éves korában az orosz nyelvet tanulni. 1810 Pétervárába hivatott, a' St. Petri német főintézetbe, mint erkölcstudomány, historia és anthropologia tanitó. Itt irta orosz tanitó könyveit és historiáját, nevezetesen *Theoretisch-praktische russische Sprachlehre*-jét (5 kiad. 1819); *Elementar-Lesebuch*-ját (6 kiad. 1823); és *Tableau abrégé de l' histoire de Russie de Mr. de Karamsin* (2 kiad. 1825). 1819 visszatért Németországba, ranggal és vitézrendekkel megajándékozva. Ez idő olta, mint nyelvtudományok, erkölcstudomány és természethistoria tanitója, a' tharanti erdőacademiában él. Itt adta ki (Dresda 1824) a' 13 Jan. 1830 mh. herczeg Putiatin *Worte aus dem Buche der Bücher, oder über Welt und Menschenleben*-jét. Karamsin orosz historiájának kiadásában (1 rész 1362-ig, Dresda 1828) 1830 történt halála megakadályozta.

Taprobrana, a' régieknél Ceylon szigetének neve.

Tara vagy Thara (spanyolból) kereskedésben 1) a' portékák nehézségéből való lehuzást jelenti. Százban vagy száztól vétetik. 2) Levonó számolást tesz, ha t. i. a' hordók 'ste. mellyekbe rakatnak a' portékák, nehézsége leszámoltatik, hogy csak a' portékák becse határoztassék meg. Taráról csak olly portékákról lehet szó, mellyek font 's mázsa szerint adatnak el.

Tarand, l. Irámszarvas.

Tarantula, Tarentula, régi mondák által elhiresedett póknem, mellynek csipése bizonyos őrülést 's vidatánczot (azaz, midőn a' beteg akaratja ellen addig ugrál, forog 's kereng, mig bádjadtságtól le nem rogy) szokott volna okozni, mellyeknek legjobb orvosságok bizonyos, főképpen Apuliában honos és tarantella nevü 's muzsikán eljátszott melodia; de értelmes orvosok 's természetvizsgálók ugy találták, hogy az egész csak költemény 's némelly ravasz pénzkeresőktől megtanitott csalárdoknak tettetése volt. Egyébiránt a' bizonyos, hogy csipése főképpen aratás tájban a' földmivelőknek 's munkásoknak terhekre van 's melegebb tartományokban, mint akármelly más sérelem is, ártalmas és veszedelmes lehet. A' tarantula nagyobb valamivel az idevaló keresztes póknál, Olaszországban terem, földalatti lyukakban lakik, hamuszinü és sárgásszürke vagy

verhenyes teste, fekete csikos hasa 's vastag lába van. — Tarantellának nevezik az Olaszok a' trivialis (klingklang) muzsikát is.

Tarczal, kamarai mváros, Zemplin vármegyében, 421 ház., 1428 kath., 1481 prot., 218 zsidó, mindössze 3127 lak., 's vásárokkal. Tokajhoz közel, a' tokaji hegy nyugoti oldalán fekszik. Bora hires, kiváltképpen a' Szarvashegyen, 's legédesebb a' Hegyalján. Már Azsiából kijött eleink boroztak itt, mint Anonymus cap. 22 irja *Et singulis fere diebus inebriati.* Innen hihető, hogy már a' 9 száz. termesztett Tarczal bort. 1100 Kálmán király országgyülést tartott itt.

Tardieu (Sándor), szül. 2 Mart. 1756, azon dicsőségnek, mellyet már nagybátyja és nagyanyjának bátyja, mint rézmetszők, szereztek, örököse 's hires J. J. Willenek tanitványa. Nanteuil és Edelink módjában, nagy mesterek festményei szerint, sok rézmetszetet készitett. Gróf Arundelnek általa készitett képe, Vandyk után, remek; hasonlóul jelesek Sz. Mihálya és Sz. Hieronymusa, Rafael és Domenichino után. 1791 T. nyerte el a' rézmetszés legjobban eltalált szüleményére tett nagy jutalmat. Ő Desnoyer tanitója 's egyetlen most élő mivész, a' régi oskolából. Legjobban elsüit mivei: Voltaire két képe, Largilliére és Houdon után; IV Henrik két képe; Louise porosz királyné, Lebrun asszony után; Montesquieu 's a' hollandi követ, David után; Psyche és Ney marsall, Gérard után; Napoleon teljes nagyságábani képe, Isabey után; végre Judit és Holofernes, Allori után. 1825 végzé el Ruthot és Boast Hersent után. T. a' becsületrend lovagja, a' franczia institutum 's majlandi academia tagja.

Tardieu (Jean Baptiste Pierre), az előbbinek testvére, jeles geographiai rézmetsző, szül. 1746 Parisban, mh. 1816. T. egy volt azok közt, kik a' mivészségnek ezen ágát izléssel gazdag tökélletességnek magas pontjára emelték. Maria Therezia császárné számára 53 lapban lemetszette Németalföldet. XVI Lajos ügyelése alatt készitette a' vadászkör abroszát. Tőle van Sonnini Görög- és Törökországokbani utazásának abrosza. Ő metszette Szász-Altenburgnak Thümmel ministertől rendelt jeles topographiai abroszát is 25 lap.

Tarentum, régi görög gyarmatváros Olaszországban, melly a' Lacedaemonból kivándorlott Partheniusok által alapittatott K. e. 700. Nagygörögország legvirágzóbb 's leghatalmasabb városainak egyike volt és sokáig fentartotta Rómától függetlenségét. Egyszersmind legbujább és legfényüzőbb is volt; még is sok követőre talált benne Pythagoras, 's a' mivészség igen előment. Egy a' leghiresebb Tarentumiak közt Archytas, Pythagoras oskolájabeli hires mathematicus. K. e. 272 a' város a' Romaiak által elfoglaltatott. Mai Tarantónak, hasonló nevü öböl mellett, elfövenyesedett kikötője, nemi kereskedése és 18,000 lak. van, egy érsekkel. Róla neveztetett Macdonald franczia vezér tarentumi herczegnek.

Targyjog (jus rerum), a' jogtárgyak tudományos szerkezetében a' személyjog ellenében áll, 's mind azon jogi határozatok foglalatját teszi, mellyeknek tárgyai nem személyes sajátságok, hanem külső dolgok. Ez ismét két nemü, mivel vagy a) dolog áll személyel illy jogi összeköttetésben, mi szerint abból minden másokra azon köteleztetés háromol, hogy ama dolog vagy tárgy használásától általánosan óvják magokat 's urának joga van azt akárkitől visszakivánni (jus in re), vagy b) csak bizonyos személy köteleztetik valamelly dolog előállitására vagy adására (jus ad rem, in personam, követelés, köteleztetés). A' dologhozi jogviszony tehát közönséges és a' jogos minden mással ellenkező viszonyban áll, ki őtet annak birásában meggátolja 's ez ellen panaszt tehet; a' követelési viszony ellenben különös, mivel a' jogos csak azzal áll ellenkező viszony-

ban, ki eránta le van kötelezve. A' dologhozi jogok 4 fő czikre huzatnak összve: 1) a' tulajdonhozi, 2) az örökséghezi, 3) a' haszonvételhezi (ha t. i. más sajátjának használásához van valakinek joga, servitus, szolgaság), és 4) záloghozi jog, mellyeknek ismét számos alosztályai vannak a' tartományok különbféleségéhez képest.

TÁRGYÜVEG-nek azon üveg neveztetik messzelátó csőben vagy perspectivában, melly a' tárgyak felé fordittatik, ellentétben a' szemüveggel, melly a' cső szem felé álló végére helyeztetik.

TARIFFA, bizonyos portékák árrának lajstroma; továbbá annak jegyzéke, mi a' be- és kimenő portékákért vám vagy harminczad névvel fizettetik.

TARNOW (Fanny) szül. Dec. 17. 1782 Güstrowban, Mecklenburg-Schwerin negyherczegségben. 4 eszt. korában egy második emeletbeli ablakból az utczára bukott. Külsérülést nem kapott, de belső részei megérzék, darab ideig mankón járt inai elgyengültsége miatt, 's félesztendőnél tovább süket volt. E' miatt minden gyermeki játéktól, sőt még testvéritől is elválasztva, csak egy öreg szolgálóval lakott egy kis szobácskában. Olvasásban lelke éleményt és örömet. Egy kölcsönző könyvtárból mindent szabadon olvasott, a' nélkül, hogy valaki vele gondolt volna. 7 éves korában nagynénje Lefort Wilhelmine báróné magával falura vivé. Most nemes pártfogóját kisérgeté a' betegek ágyaihoz, kiket ápolt és orvosolt, hetenként látogatá vele az általa alapitott iskolát. 2 év telte után a' báróné férjhez ment 's Fanny visszatért az atyai házhoz. Itt megint magára hagyatva, csak képzelődése bel világában élt. Románokat olvasott, naponként játékszinbe járt. Ez már gyermekkorában amaz ártalmas határvonalra vezette, hol a' költészi élet a' valóságtól, mellyel egyesülve kell maradnia, elvál. Azonban élete erkölcsi irányt vőn; vallásosság, busongas, vágyakodás valának szivének alaphangjai. 11 éves korától nehány szép nyarat egy kies fekvő mezei jószágon tölte. Itt irá első költeményét, egy beszélgetést közte 's a' halálangyal közt. Majd nagy atyjánál Holstein tanácsosnál egészen függetlenül éle; ezt is elveszté 17 éves korában, szüleit pedig szerencsétlenségek minden vagyonukból kipusztiták. Fanny vitte most atyja zár alá vetett birtokinak számadását, sőt némelly nemes férjfiak barátsága által annak olly hivatalt is szerzett, mellyből családjával élhete. Utóbb Rügenbe ment nevelőnek, 1804 visszatért Mecklenburgba 's ugyan ott élt 1816-ig. Karolina mecklenburgi herczegasszony hópénzt rendele neki és ezzel és irási jövedelmével könnyite szülei sorsán. Még atyja hivatalos dolgait is nagy részben maga vivé. 1813—15 mély elvonultságban csak anyjának élt, ki egy rémitő betegségben lassanként hervadt el karjai közt. Erre két hét mulva fenséges jótevője is meghala; bánat epeszté most éltét. Az orvos utazást tanácsolt, az örökös herczeg segédet ada, Petersburgba mene egy ifjui barátnéjához, de az itteni éghajlat nem vala kedvező egészségének; visszatért 's 1819-től fogva leginkább Dresdában tartózkodott. Igy egy komoly, mélyen megilletődött élet adá ez elmés nőirónak ama fenlengő indulatot, 's nemes gondolkodást, melly elbeszélésit 's ábrázolatit különösen erkölcsi miveltségre gerjesztő eszközöknek teszi. Első elbeszélései: *Allwina von Rosen* és *Natalia* név nélkül jelentek meg. Jelesbjei: *Thekla oder Erinnerungen aus Graf Gustavs Jugendleben* és *Kleopatra* (Berl. 1815) mellyekből fiatal tüz, szerelem és lelkesültség csillámlik. T. F. szoros értelemben nem költész, melly szerint a' mestermivben objectiv valódiságnak és szépségnek kell kitünni. Iratiban minden subjectiv: sejdités, vélemény, tudat, hitirány. Mivel azonban mindent maga 's gyakran nehezen szerzett, eredeti is. Munkájiban az emberi szivet 's annak fájdalmit az élet legfontosabb viszonyiban fejti ki; előadása nincs erő nélkül, mint p. o. *Thorilde* romanja (Leipz. 1816) bizo-

nyitja. Hogy az emberi élet magasb, sőt legmagasb állapotit is kellőleg festeni érti, *Lilien* románjából (1821) megtetszik. Charaktereket nagy gonddal rajzolt, stylje hibátlan, nyelve igen mivelt. Legujabb mivei közt említendő *Reseda* (Leipz. 1827. 2 r.)

TAROKJÁTÉK, talán legérdekesb, de legnehezebb 's legbonyolódottabb kártyajáték, mellyet 78 kártyával játszanak. 22 tronfja vagy tarokja közt leghatalmasb a' Skűs (excuse francz. szótól). Azt állitják, hogy arab találmány, 's ezektől jött volna Spanyolországba, a' keresztes hadak által pedig Olaszhonba.

TARPEJA, Spurius Tarpejus Romainak, kire bizatott, midőn Romulus a' Sabinokkal csatázott, egy a' capitolinus hegy déli oldalán lévő erősségnek oltalmazása, leánya volt. Tarpeja Tatiustól, a' Sabinok vezérétől, meg hagyván magát vesztegettetni, ennek egy titkos kaput felnyitott 's monda szerint innen kapta a' hegynek amaz oldala a' Tarpejus mons nevet. Mint tudva van a' romai történetekből, a' gonosztevők a' tarpeja kősziklárol (saxum tarpejum, rupes tarpeja) vettettek le. Gyakran fenyegették ezen büntetéssel a' nép szószólói az első ranguakat, melly büntetés még Horatius idejében se volt eltörölve. Tiberius igy büntette meg még Sextus Mariust.

TARQUINIUS (Lucius), idősebb (Priscus), Romának 5dik királya, Demaratus corinthusi kereskedőnek fia, Ancus Martius után királyszékbe ülvén, R. E. 138-tól 175-ig uralkodott. Megszaporitotta a' senatorok és lovagok számát 's szakadatlan hadakozása által a' Latinokkal, Sabinokkal és Etruskokkal, öregbitette a' romai hatalmat. Az ezen népektől elvett kincsekkel szépitette Roma városát, fallal vétette körül, alapitotta a' Capitoliumot, bevitte a' diadali pompát 's a' fényüzés más tárgyait, 's letette Jupiter, Juno és Minerva templomaik talpkövét. Leányát Servius Tulliushoz adta feleségül, azon szándékkal, hogy a' királyi méltóságot erre hagyja örökségül; hanem Ancus Martius fiai nagy lázadást támasztottak e' miatt, mellyben Tarquinius éltének 80, 's országlásának 39-dik évében megöletett; a' pártütők mindazáltal czéljokat nem érték el, mert a' királyné, Tanaquil, férje halálát egy ideig el tudta titkolni 's oda vitte a' dolgot, hogy veje, Servius Tullius, kit a' nép igen kedvelt, választatott királyá.

TARQUINIUS SUPERBUS, idősebb TARQUINIUS (l. e.) unokája, a' régi romai királyok közt 7dik és utolsó, büszkeségével 's kemény uralkodásával (mellyekre mutat melléknéve) magát gyülöletessé tette 's fiával, ki Lucretián erőszakot tett (l. BRUTUS), okot szolgáltatott, hogy Roma köztársasági alkotmányt vegyen fel. Már királyszékre lépése gonosz tettel bélyegeztetett; mert ipát, az előbbi királyt, Servius Tulliust, mint irják, feleségének ösztönözésére, meggyilkolta. Hogy magát, mint önkényes uralkodót bátorságba helyezze, fegyveres testőrt tartott, melly többnyire külföldiekből állott. Szomszédaival folyt több hadakozásában ugyan derék és szerencsés vezér volt; de ez őtet nem védte az általa nyomattak békétlensége ellen, kiknek feje BRUTUS (l. e.) volt. 76 éves korában, 25 évi országlása után, fiával együtt el kellett szaladnia Rómából, 's Cumaeben halt meg 90 éves korában, miután hijában iparkodott fortélyal 's erőszakkal elébbi méltóságát ismét visszaszerezni, elébb Rómában öszveesküvést koholtatván pártosai által 's azután, mivel e' nem sült el, Porsenna etruriai király, később pedig a' Sabinok, Latinok és más szomszéd népek segitségével támadván meg a' Romaikat.

TÁRSALKODÁS (conversatio), személyek közti szorosabb öszveköttetés, kik egymást költsönösen felkeresik, hogy társaságok gyönyörüségeivel éljenek. Közönséges életben akármelly társaságos mulatkozás conversationak neveztetik. Néha csak pallérozottabb társos

mulatságok viselik e' nevet. Illy társaságokban saját neme van a' mulatságnak. Miben álljon ez? könnyen meg lehet találni, ha azt, mi a' társalkodást teszi, megvizsgáljuk. E' legközlebb mulatság; tehát a' társaság mindenik tagjától megkivántatik, hogy részéről a' közös örömöt, gyönyörüséget előmozditsa, főleg beszélgetés közben. De ezen mulatságnak társalkodásinak kell lenni; e' szerint kiki megkivánja, hogy egy tag se mutasson másokat lenéző fontosságot, szünteleni beszédével a' többiek béketürését ne fárassza 's véleményeinek és állitmányainak átalkodott 's heves vitatásával másokat meg ne sértsen, szóval mindent kerüljön, mi boszuságot okozhatna. A' társalkodás szabályiba avatott ember tehát mindent kerül, mi azon tiszteletet megsérthetné, mellyel pallérozott 's jó erkölcsü ember másnak tartozik, mindenre figyelmez, mit illendőség kiván, elnyomja szenvedélyeit, 's azoktól se vonatkozik, kikkel talán feszült viszonyokban áll. A' jó módu társalkodó különös gonddal kerüli a' nagyon szembe-tünő figyelmezést és erőltetett, 's tanult udvariságot, melly a' társaság többi tagjainak alkalmatlanabb 's sulyosabb lehet, mint figyelmetlenség 's hidegség. A' jó módot nem lehet tanulni, kivevén azon szabályokat, mellyek halk megegyezésnél fogva jöttek mintegy létre 's mellyekhez szokattatnak a' gyermekek kis koroktól fogva, hogy a' felsőbb ranguakból álló finomabb 's pallérozottabb körbe valaha diszesen léphessenek fel. Finomság 's pallérozottság tehát a' nemesebb társalkodás alapjai. Miképpen merészelné t. i. az magát pallérozottak közé számiálni, kinek lelke soha se emelkedett felyül érzéki 's testi szükségeken, ki a' világról 's emberekről méltóképpen nem gondolkozott, 's a' természetről és ember rendeltetéséről, az idő történeteiről 's ezeknek okairól magának, lefolyt élte alatt, esmereteket nem szerzett? E' szerint az élet philosophiáját, természet-'s emberesmerés, földleirásban 's történettudományban való jártasság és müvészet szépségei által kipallérozott izlés teszik. Ki illy esmeretek és pallérozottság nélkül jelen meg a' társaságban, e' minden leczke módra tanult viselete mellett is csak figurans, székérben levő ötödik kerek, marad, sőt ha elég vakmerőséggel 's elbizottsággal birván (melly közönségesen tudatlansággal szokott párosudni), üres fecsegő szerepét játsza, meg is utáltatik, 's legfeljebb csak azért szenvedtetik meg, hogy nevetségül szolgáljon. A' társalkodási jó mód tehát nem abban áll, hogy az ember sok üres szavat tudjon mondani; az emberi társaságnak felségesb czélja van. Lealacsonyitja magát az ember, ha ugy beszél, hogy semmit se mond. Innen Rousseau helyesen mondja: *A' jó társalkodási mód se untató lassú menetü, se repkedő, hanem könnyen folyó és természetes, értelmes, de azért nem oktatgató, vig, de nem lármás, csinos, de nem mesterkélt, tréfás kétértelmüség, nyájas lealacsonyodás nélkül. Se értekezéseket, se epigrammákat nem csinál az ember, hanem okosan beszél, oskolás következtetések nélkül; tréfál szóváltás nélkül 's igen ügyesen párosit elménczséget és okosságot, tanuságot 's jó ötleteket, elmés gunyokat, jól alkalmazott hizelkedéseket és szigoru erkölcsiséget; mindenről beszélnek a' társaságban, hogy mindenki mondhasson valamit, de nem ereszkednek vizsgálódásokba, hogy unalmat ne okozzanak; csak mellékesen tesznek kérdéseket 's hamar megfejtik; világosan 's megfoghatólag beszélnek, 's csinosan is; kiki megmondja véleményét 's kevés szóval gyámolitja azt; senki se vitatja a' másikét hevesen; senki se védelmezi a' magáét átalkodottan; vizsgálódnak felvilágositás végett, de e' foglalkozás megszün, mielőtt per törne ki; mindenik mulattat, mindnyájan vigan mennek el egymástól 's még a' bölcs is méltó anyagot vihet magával csendes elmélkedésekre.* A' társalkodásban fődolog a' közönségest kerülni vagy legalább szépen felöltöztetve előadni; de mennyi pallérozottság 's szellem kivántatik arra, hogy az ember mindég valami jót

's finomot mondjon? még ritkább pedig azon mindég élénk készség, hogy az ember a' szavat mindég idejében mondja ki vagy nyomja el. Gyakran hibázik benne a' költői lángész, mert kevésé 's nem alkalmazva szórja az elménczség szikráit; 's a' humor, ha t. i. felettébb 's zabolátlanul fénylik. Az ellenmondás Gratiái, ha nem álarczos Furiák, bájoló természetes Vestalinnák, ha a' szent tüz őrzésén nem ülnek feszesen, kiváltképpen kellemes társalkodónék. A' bor vidám istene világosabb színekkel festi a' társalkodás minden lépcsőit; de ne használja poharának seprejét is színelegyítésre. — Athene, a' művészségek és tudományok hona, volt legfényesb szakában egyszersmind a' régi világnak azon helye, hol a' társalkodás Gratiái egyesültek; időnkben Paris a' pallérozott társalkodás oskolája, honnan terjedt az el Europa más tartományiba is. A' mult század közepe, miczőn nehány szellemmel 's kellemekkel gazdagon felruházott asszonyok, L'Espinasse, Du Deffand, Geoffrin körül, kinek a' társalkodásról igen jeles értekezést köszönünk, legfinomabb 's legpallérozottabb körök gyülekeztek öszve, tartathatik méltán a' franczia társasági tón többé vissza nem került virágzó korának. Bár mennyei ajándék a' társalkodás mestersége 's theoriákból csak egyoldalulag és tökélytelenül lehet megtanulni, mégis jó arra nézve a' társalkodásban jártasak szabályait megolvasni. Lilyen Delille (*La conversation*); Vannoz asszony (*Conseils à une femme, sur les moyens de plaire dans la conversation*); Chazet (*L' art de causer*). Közönségesen Franczia vetetnek a' társasági mulatkozásokban mustraképül, kikről már régolta bebizonyodott e' mondat igazsága: *Les Français seulement savent converser et les autres nations ne savent que disserter et discuter.*

TÁRSASÁGSZIGETEKnek azon szigetcsoport neveztetik Délinduában vagy Australiában, melly 11 főszigetből áll. OTAHITI (l. e.) 16,000 (mások szerint csak 7000) lak. legnagyobb köztök. Igen szelid, kellemes égaljok, bő vizek és kőszikláik vannak. A' növényvilág terményei: czukor-és bambusznád, kenyérgyümölcsfa, bananász, kokosdió, plátán, pizáng, yamsz- és arumgyökér, patát 'st. Állatok közül vannak: sertéseik, kutyáik, tyukjaik, vad kácsáik, papagájaik, jégmadaraik, kócsagjaik, czethalaik, czápáik, krabbjaik, tengeri csigáik 'sa't. Az ásványország ad agyagot, fekete bázáltat, büdöskövet, lávát 'sm. A' lakosok nem szükölködnek minden pallérozottság nélkül, jó indulatuak és vendégszeretők. A' muzsikát igen szeretik, 's földjök igen termékeny lévén, keveset dolgoznak, mivel 3 kenyérgyümölcsfa elégséges egy ember eltartására. Az Angolok missionariusaik által elterjesztették a' keresztény vallást, a' bálványoltárok eltüntek, mint a' borzasztó emberáldozatok és gyermekgyilkolások is. Azon könyvnyomtató intézetben, mellyet a' londoni missiotársaság küldött ide ajándékba, már az evangyéliomnak egy része kinyomatott a' szigetiek anyanyelvén. Az országlásforma feudale systema nemü. A' király (Erihrahie, nagy Erih) alatt vannak az Erihek, ezek alatt a' Mahuhounik vagy feudalisták. Vannak végre Toutouk, azaz, községek, parasztok vagy tulajdonképpi rabszolgák.

TARSUS, Ciliciának hajdani nagy fővárosa, a' Cydnusnál, egy ideig tulajdon, persiai felsőség alatt volt, királyainak lakhelye. A' Seleucidák uralkodása alatt sok görög telepedett itt le, kik philosophiai és philologiai főoskolát alkottak itt, melly a' romai császárok uralkodása alatt igen elhiresedett 's nagy virágzásban állott. Itt született Pál Apostol 's kapta tudományos műveltségét. Most nyomorult falu; de régi falainak kiterjedése bizonyitja hajdani nagyságát.

TARTAGLIA, a' nápolyi népi vigjátéknak álarcza.

TARTALÉKSEREG. A' hadi erőveli helyes gazdálkodás egy a' hadviselés legfontosabb tárgyai közt. Általánosan a' sereg három részre oszol. Az 1) a' csatához készülést intézi el (avantcorps) 's az

ütközést mintegy elkezdő előcsapat; a' 2) mellynek az ellenséggel kell küzdenie 's az ütközet tüzét kiállania, vagy a' megütköző seregosztály (*corps de bataille*): a' harmadiknak végre az a' czélja, hogy a' hol gyengül az ütköző erő, a' hijányt kipótolja, a' fenyegetett pontokat erősitse, az elvesztett sulyegyent visszaállitsa, helyes pillanatban előnyomulván, a' győzedelmet eldöntse vagy szerencsétlenség 's megveretés esetében az egésznek végveszedelmét eltávoztassa. Ezen fontos rendeltetése van a' tartalékseregnek 's innen szükséges, hogy hadi munkálódásaiban minden seregnek jó erős tartalékja legyen, sőt ütközetek alkalmával is a' hadi erő színét tartalékul használja, hogy igy szükség esetében az előadódható veszedelmet elháríthassa a' sereg munkálódó osztályáról. Mikor 's minő esetekben kelljen a' tartalékseregeket használni? csak általános szabályokkal lehetne e' kérdésre felelni, mivel az egyes eseteket, mellyekben a' tartaléksereg nyomos szolgálatokat tehet, felhozni nem lehet 's haszonra fordittatása a' főtábornok 's vezér belátásától és minden alkalomra figyelemmel vigyázó szemességétől függ. Napoleon, bajnoki pályájának legfényesb szakában, csaknem mindég szerencsés következéssel koszoruzott használt tudta annak venni 's példaadása, a' mostani tactica fenmaradásáig mindég követésre méltó lesz. — Általánosan szabályul szolgálhatnak e' következők: hogy tartalékul legpróbáltabb, legvitézebb katonák választassanak, 's olly vezér alá adassanak, kinek főtulajdonai legrendithetlenebb nyugodt elme, szabad nézet, érett tapasztaltság, de egyszersmind az előjövő kedvező alkalmakkal gyors elhatározottság legyenek. Az előcsapat legjobb vezére gyakran legkevésbé alkalmatos a' tartaléksereg vezérének. Továbbá a' tartaléknak mindég ugy kéznél kell lenni, hogy az ellenség hadi munkálódásának soha se legyen tárgyul kitétetve, hanem minden pont felé akadálytalanul 's legrövidebb idő alatt és irányban eljuthasson. Végre, nem szabad szétdarabólni, 's megoszlatni a' tartaléksereget, hanem azon szempillantásra kell azt megkiméln, mellyben kétség kivül használhat, azaz, vagy az ellenség erejének győzhetlen gátot tehet eleibe, vagy mindent leverő hatalmával annak munkásságát semmisitheti, vagy annak teljes megveretését akármelly arron kiviheti. Mit tett legyen Napoleon e' tekintetben derék őrseregével? miként vitte legyen ezt mindég azon szempillantásban ütközetbe, midőn az ellenség már markában tartotta a' győzedelmet? bizonyitja táborozásainak historiája.

TARTALOM, összes fogalma mind annak, mi valamelly igazi vagy képzelt tárgyban együtt van. Ellenébe tétetik a' kerületnek vagy formának p. o. könyv, vagy levél tartalma. Mathematicában tartalom a' viszony fogalma, midőn egyik mennyiség másikkal fejeztetik ki. Igy határoztatik meg a' hosszuság lábbal, öllel; a' terület négyszegekkel; az idő esztendővel, hónapokkal 's a't.

TARTANE, kicsiny, könnyü hajó, melly kiváltképpen a' földközi tengeren, részint halászatra, részint parti kereskedésre használtatik, csak egy árboczfája, 's mint minden kisebb hajóknak ezen a' tengeren, háromszegletü vitorlája van, mellyet az Olaszok vela latinának neveznek.

TARTARUSnak nevezték a' régiek 1) azon büntetés-helyet, mellybe a' Titanok és kárhoztattak zárattak, mellyet a' föld alatt örök setétséggel boritottnak képzeltek, harmas fallal körülvétetve 's Phlegethon tüzfolyótól és az Acherontól határoztatva. Leiratját látható Hesiodus *Theogonia*-jában 's Virgilius *Aeneisé*-nek VI könyv. 577 's köv. verseiben, hol a' büntetéseket is olvashatni. Itt fekszik a' roppant Tityos 9 holdföldén elterülve 's két soha el nem távező keselyüt táplál májjával; Sisyphos roppant követ hengerget; Ixion egy kerekkel forog; Tantalus éhen 's szomjan sanyarog; 's Danaus leányai szünetlenül meritik a' Lethe vizét feneketlen edényekbe. Leg-

régibb előterjesztményekben gyakran ugy jő elő a' Tartarus 2) mint a' holtak egész országa, komor, földalatti hely 's néha általában Pluto országának neve; tulajdonképpen pedig közönségesen a' Titánok 's kárhoztattak lakának tartották a' régiek a' Tartarust 's az alvilág legmélyebb és legsetétebb részének, melly bal felé esik.

TARTÁS, valamelly festeménynek vagy rajzolatnak azon tulajdonsága, melly szerint világ és homály által a' munka minden része olly tetszőleges közelségben vagy távolságban tartatik, mint ugyan azon tárgy természetben látszanék. Egyik tárgy tartja a' másikat közelebb vagy távolabb; képirói tekintetben egyik a' másikhoz legpontosabb arányban van. A' tartás, mellytől főleg a' festemény élete és valódisága függ, világ és homály által épen azt eszközli, mit a' perspectiva körrajz által. Tartás szinmivészetben a' beszéd, szerep, vagy ennek egyes részei előadásának azon arányát bélyegzi, mellynél fogva ezek épen a' felvett egészet képzik és nem mást. Declamationak és mimicának nincs fontosabb kötelessége, mint vonásinak ereje és lágysága által e' tartásra ügyelni. Minden rangnak, charakternek, kornak 'st vannak általában sajátságai, mellyek ismét különböző helyzetekhez képest külön fokokat nyernek, 's testmozgás, arcjáték, hang és egyebek által nyilatkoznak. Ezek felfogására éles elmü szemlélő, de ábrázolásukra langész kell; innen valódi individualis charakteristikát, mellyre comicus charakterek legalkalmasabbak, szinpadon ritkán láthatni.

TARTINI (Giuseppe), 18 század közepe táján a' legnagyobb olasz hegedüsök egyike, szül. Pisanoban 1692. Szülei Paduába küldék, hogy törvényt tanuljon, de ő inkább a' vagdalkozás mesterségét gyakorlá, utóbb szeretőjével titkon egybekelt, 's ennek szülei üldözési elől csak hamar szökni kénytelenült. Szarándokual öltözve bujdoklott Romaba, hol egy atyafiánál nehány esztendeig a' Minoriták klastromában maradt; egész buzgalommal muzsikára adá itt magát, mellyet eddig csak mellékesen gyakorla, 's egészen más életmódot kezde követni. Nője rokoni végre engesztelődvén, visszatért Paduába. Hire hamar elfutott 's VI Károly császár 1723 a' prágai koronázásra hivá meg. 3 év mulva megnyitá Paduában hires hangász iskoláját, mellyből Nardini 's más jeles hangászok kerültek. T. mester volt hangszerzésben és gyakorló hangászatban; ő vala magaszatlt tanitójok mindazoknak, kik akkoriban a' hangászatot alaposan gyakorolni óhajták. Mind theoreticus mind practicus mive számos, de ez utóbbiakkal ma még a' legelső mivész sem nyerhetne tetszést, mert a' mosti izléssel és vonóhordozással épen nem egyeznek. Irati közt leghiresebb az ugy nevezett ördögsonata, mellyet mint hinni látszék, egyenesen az ördög sugott. Ezt, kivált szobában szüntelen előtte tartá, 's ez valóban, mint különös lelkesültség szüleménye, kortársai előtt szembeszökő menetelei, dissonantiái 'st. által nevezetes is lehete. Egyébiránt ő harmoniai rendszere által is, mellyet Rousseau nagyon kedvelt, 's a' harmadik hangnak, melly két tiszta terzből származik, felfedezése által, elhiresült. Elte vége felé metaphysicai — vallásos szemlélődésekkel ábrándozott. Mgh. 1770.

TARTOZÁS alatt általánosan azon kötelezettség értetik, melly szerint valamelly cselekedetnek végbe kell vitetnie, vagy pedig elmulasztatnia. Az emberi életviszonyok különbfélesége szamtalan nemre osztja fel a' tartozásokat; sőt nem ritkán összeütközésbe is hozza egyiket a' másikkal, melly esetben mindenkor el kell egyiket mellőzni vagy halasztani, hogy a' másiknak elégtétethessék. Ezen kölcsönös viszonynál fogva lehet szó a' tökéletes 's tökéletlen tartozásokról, azaz ollyanokról, mellyek semmiféle összeütközési esetben nem szünnek meg, és ollyanokról, mellyek illy alkalommal elenyészhetnek. Azonban alig van olly szigoru tartozás, melly bizonyos körülmények

által ingataggá ne lehetne, sőt teljesen is el ne vesztené kötelező erejét. Igy p. o. kétség kivül egyik legnagyobb tartozásunk: életünket fentartani; de a' honszabaditásnak vagy az igazságvédelemnek esete, mégis megszünteti azt. A' tartozások vagyis kötelezettségek továbbá külsőkre és belsőkre osztatnak, azaz, ollyanokra, mellyek teljesitésének szükséges voltát más személyek szintugy átlátják, mint az, kinek kötelességében áll, és ollyanokra, mellyeket csak az esmer, ki által teljesitendők. Az első rendüek, vagy külsők, jogbeli tartozásoknak, a' másodrendüek pedig erkölcsi tartozásoknak neveztetnek. A' külső tartozások, vagy már magában a' természettörvényben alapulnak 's foglaltatnak, vagy pedig csak a' szabott törvények által tétetnek kötelességgé. Igy p. o. az a' kötelezés, hogy valakinek azon szolgálatot megtegyük, mellyért ő nekünk megfizet, 's mellynek teljesitését mi megigértük, már magában a' természettörvényben alapul; az ellenben, hogy a' külföldre szállitandó termékektől a' határvonalon vám fizettessék, csak a' szabott törvények erejénél fogva mondathatik tartozásnak. Nem kevésbé nyomos felosztása a' tartozásoknak az, melly szerint azok személyes és dologi tartozásokra különöztetnek el. Az elsőkre a' személy mint *egyéni személy* (individualis persona) kötelezteti 's azoknak teljesitését másokra át nem ruházhatja; maga helyébe mást nem állithat. Illyenek p. o. a' házassági és hivatalbeli vagyis tisztviselőségi tartozások. A' másodrendüekre a' személy csak mint viszonyzatos (viszonyban álló) személyes kötelezteti. Ha tehát azon viszony, melly a' tartozás keletkezésére okot szolgáltatott, megszünik, vagy megváltozik: megszünik vagy változik egyszersmind a' kötelezettség is. Minthogy pedig az illy viszonyok mindenkor bizonyos dolog miatt támadnak, a' belőlök származott tartozás dologinak neveztetik. Illy tartozás p. o. melly az adásvevésből, cseréből 's más egyéb szerződésekből ered. Tartozás alatt a' köz életben a' pénzbeli fizetendőségek is értetnek. L. erről ADÓSSÁG.

TARTÓZTATVA, l. RALLENTANDO.

TARTUFFE Moliére leghiresb vigjátéka, mellyet legelőször 1664 XIV Lajos előtt adtak. Némellyek azt állitják, hogy ebben Pater Lachaise, Lajos gyóntatópapjának charakterét utánazta volna. Moliére már előbb is felingerlé maga ellen az orvosokat, féltudósokat 's st. kiket szüntelen korbácsolt, de a' Tartuffe szinte nyilvános hadizenet volt, 's a' papság mindent elkövetett, hogy a' darab köz helyen elő ne adassék. 2 évig iparkodott ezt Moliére az udvarnál, a' pápai követnél 's fő papoknál kieszközleni, de nem boldogult. Egyszer épen akkor tiltaték el, midőn már a' kárpitot kell vala felhuzni, mert mint Moliére nagyon két értelmüleg hirdeté: a' parlament elölülője nem akará hogy játszák. (*Monsieur le Président ne veut pas qu' on le joue;* a' hol *le* névhatározó mind az elölülőre, mind a' darabra értethetik). Csak 1669 érhete Moliére czélt 's a' Tartuffe minden képmutatók és ajtatos nénikék boszujára egymás után 3 hónapig szakadatlanul adatott. — Utóbb ezt a' nevet minden képmutatóra ragaszták.

TASSO (Bernardo) Olaszország egyik legjelesb epicus és lyricus — hős és lantos költője, kinek hirét azonban fia Torquato Tasso homályba boritá, szül. 1493 Bergamoban régi nemes házból. Szülei 's ezek halála után nagybátyja Luigi Tasso, recanatii püspök gondosan neveltették. Görög és latin nyelvekben gyorsan előhaladt, 's az ol. költészetet és szónoklatot is hasonló sikerrel gyakorlá. 27 éves korában Paduába ment 's költészkedésen kivül kormánytudományokkal foglalkozék, mellyek által szerencsét 's nevet akara szerezni. Ekkor már egész Olaszhon ismeré mint költőt, kivált midőn elvesztett szeretője Ginevra Malatesta miatti keservét egy dicső Sonetben kifejezé. Pápai general 's tudományok barátja gróf Guido Rangone, szol-

gálatjába vevé, 's Romában VII Kelemennél és Franciaországban I Ferencznél a' legnehezebb ügyviteleket bizá rá. Ezután Tasso Renata ferrarai herczegnéhez szegődött, de udvarát hamar elhagyá 's Velenczébe ment. Itt kiadá versezetinek gyüjteményét, melly által az akkori legelső költők közt nyere helyet. 1531 salernoi herczeg Ferrante Sanseverino titoknoka lőn, 's midőn ez V Károlyt egy maga kikészitette gályán Tunisba követné, Tasso is a' kisérettel volt. Majd Spanyolhonba mene fejdelme dolgában, honnét visszatérvén 1539 összekelt a' szép, gazdag, mivelt lelkü és erényes de Rossi Porziával; fejdelme engedelmével Sorrentoba vonult, hol 1547-ig boldogul élt, 's itt kezdé irni *Amadis* czimü költeményét. Fejedelmének szerencsétlensége, kit, mivel az inquisitiot Nápolyban felállittatni ellenzette, V Károly jószágitól megfosztott, őt is nagy zavarba hozá. Más menekvő helyet kelle keresnie, ez alatt szeretett nője is meghala, 's igy mindentől megfosztatva 1556 csupán *Amadisával* Ravennába ment. Innen az urbinoi herczeg II Guidobaldo Pesaroba hivá. Most ismét tiszteletben 's gond nélkül élt. Itt végzé el *Amadist*, mellyet Velenczében, hol nagy tiszteletekkel fogadák, 1560 kinyomatott 's apróbb versezetit is bővitvé ujonan kiadá. 1563 mantuai vilmos herczeg első titoknoka lett, ki becsülte 's bizodalmára méltatta. Aggott kora daczára is nem gyengült erővel birt 's szüntelen költészettel foglalkozott. De nem sokára Ostigliába küldetvén kormányozónak, 1569 hirtelen megbetegedett, 's fijának Torquatónak karjai közt halt meg. A' herczeg Mantuában Sz. Egyednél temetteté el, 's szép márványyára ezt tétetté: *Ossa Bernardi Tassi.* Később Torquato Ferraráha viteté atyja hamvait 's Sz. Pálnál takarittatá el. Bernardó kedves és tiszteletre méltó characterrel birt; kevélység, irigység, boszuvágy ismeretlenek valának szabad, vidor indulatjának; sőt inkább szelid, nyilt, barátinak barátja, szerencsétlenségben elszánt és egykedvü volt. Fő mive *Amadis* regényes hösköltemény, mellyben nagy és szép tehetséget fejtett ki. 3 fő meséi csaknem igen mesterségesen vannak egymásba szőve, legtarkább episodok váltogatják egymást, 's szüntelen meglepések tartják fel az érdeket. Szerelmes szenvedélyekben, természetábrázolásokban, csaták 's kalandok élénk rajzolásiban minden ki van meritve, mit a' költészet nyujthat. De e' dicső tulajdonokkal se érte el *Ariosto Orlandóját*. Lantos és egyéb költeményi öt könyvben, a' legkellemesebbek közé tartoznak, mellyekkel Olaszhon dicsekszik. Ezeken kivül van tőle egy értekezés a' költészetről, mellyet a' velenczei academióban tartott, 's három kötet levelek, mellyek az akkori idők politikai 's literaturai történeteire nézve fontosok.

TASSO (Torquato) E' halhatatlan miveiről épen ugy mint azokkal kapcsolatban álló történeteiről hires költő, a fenebb leirt Bernardo fija, szül. Sorrentoban 1544. Idomai rendkivül jókor 's hamar fejlének ki; még mint gyenge gyermek is szüntelen komoly vala, soha sem nevetett, se nem sirt. Philosophia 's költészet lőnek utóbb kedvelt tanulmányi, de üzé a' mathematicát 's minden lovagi gyakorlatokat is. Midőn atyja Velenczében tartózkodék, esztendeig nála maradt, aztán törvényt tanulni Paduába ment. De ellenállhatlanul költészetre vivé vonzalma 's már 17 éves korában *Rinaldo* 12 énekbe foglalt hös költeményével álla elő, mellyet Estei Lodovico cardinálnak ajánla. Egész Olaszhon tetszéssel fogadá e' munkát, 's hosszu ellenkezés után megengedé atyja, hogy a' törvénytanulást hagyja abban. Most kettős szorgalommal szentelé magát a' literaturai 's philosophiai tanulmányokra, 's e' czélból elfogadá Bolognába hivatását. Itt kezde *megszabadított Jerusalemének*, de ebben véletlenül háborgattaték. Őt tarták t. i. egy gunyirat szerzőjének 's tiszti vizsgálat alá veték. E' keserités miatt Bolognát elhagyva Modenába ment,

aztán engedett barátja Gonzaga Scipio kívánságának, ki Paduában academiát állita, 's annak kormányán Tassot óhajtá látni. Szorgalmasan tanulá Aristotelest, 's még inkább Platót, kihez szelleme különösen vonzá. Utóbb a' nevezett cardinal udvari gavallérnak tevé, 's kivánta, hogy testvérének Alfonsónak egy austriai főherczegnével tartandó menyekzőjén Ferrarában jelen legyen. Ide ment hát T- (Oct. 1565) 's jelen volt a' pompakedvelő udvar fényes innepein. A' herczeg hugai Lucretia és Leonora, már ugyan egyik sem fiatal, de szép és kellemes herczegasszonyok, kegyeikre méltaták a' költőt, kivált Leonora, ki Alfonsónál nem sokára bemutatá. A' herczeg, ki tudta, hogy Tasso Jerusalem megszabadítását egy hőskölteménnyel akarja dicsőiteni, felette hizelgőleg fogadá a' költészt, 's olly hathatósan sürgeté vállalata kivitelére, hogy az már 2 év óta félbenszakasztott munkáját nemcsak folytatná, hanem el is végezné, hogy azt a' herczegnek ajánlandja, 's a' herczegi ház dicsőségének szentelendi, melly akkor annyi kegyével halmozta. Csak kevés időre hagyá el Ferrarát, hogy Paduát, Majlandot, Paviát és Mantuát (hol atyjával találkozék) meglátogassa. Egy fiatal dáma, Venadidio Lucretzia lőn ezentul költői ömlengéseinek tárgya. E' miatt a' herczeg titoknoka Pigna vágytársa lett, ki ártalmára lehete. De Leonora, ki a' veszélyt előre látta, elháritá azt tőle. Atyja váratlan halála nagy keserveket okoza mélyen érző szivének; de sem e' gyászos eset, sem mulatság nem tartóztathaták, hogy költeményén naponként dolgozzon, 's abból már 8 éneket végze el, midőn 1571 d' Este cardinállal Francziaországba utazott. Itt IX Károly és az egész udvar megkülönböztetéssel fogadá. Ronsard a' költő, barátja lett, 's miveiket ezentul egymással közölgeték. Azonban meglehet, hogy némelly dolgok felett igen szabadon mondá ki véleményét; miért elveszté a' cardinal kegyét, 's haza kéredzett, Romába tért, 's urbinoi herczegné Estei Lucretia, és Leonora herczegasszony közbenjárására Alfonso herczeg szolgálatjába állott. De alig foga itt munkájához, mellyre már a' világ nyugtalanul várakozott, ismét megzavará a' herczegasszony halála. Erre Alfonso bufelejtés kedvéért Romába utazott, T. pedig az alatt bevégzé *Aminta* czimü mivét, melly mindent, mit Olaszhon a' nemben birt, nagyon felül mult. Elmondhatni, hogy az opera e' dramai játékból vette eredetét. A' herczeget visszatértekor igen kellemesen lepé meg e' dramai költemény 's azt fényesen előadatni parancsolá. Mind inkább emelkedett most a' herczeg kegyében, de szerencséje irigyeket támasztott, kik romlására igyekeztek. Az urbinoi herczegné nem jelenhete meg *Aminta* előadásán, óhajtá pedig ismerni a' költeményt, melly köz csodálat tárgya lett; ez okból T. Pesaroba mene, hol az öreg Guidobaldo herczeg, 's fijai és menye tisztelettel fogadák. Durante kastély falai közt néhány hónapot legmeghittebb barátságban tölte most Lucretziával, ki örömest hallá a' verseket, mellyekben dicsőité. Gazdag ajándékokkal, 's éldelt szerencséje szép érzetével tért vissza Ferrarába, hol ujra eposához fogott. De ismét félbe kelle ezt szakasztania, mivel Velenczébe kiséré a' herczeget, hova ez III Henrik király elébe utazott, ki Lengyelország tronjáról Francziaország koronájára hivaték. Ez utazás forró nyárban esvén, hideglelésbe ejté költészünket, mellyben sokáig sinlett. 1757 felüdülvén, tavasszal bevégzé *Goffredó*-ját, annyi erőködés gyümölcsét 's annyi szerencsétlenségének kutfejét. Mi előtt ezt közre bocsátná, baráti véleményét akará iránta hallani; ez olly különféle volt, hogy őt zavarba 's nyugtalanságba, sőt forró lázba is ejtené. Sok helyen változtatá aztán munkáját. A' herczeg kettőzött figyelmet mutata hozzá. Belriguardoi utjára kelle majd azt kisérnie, Lucretzia pedig, ki férjétől elvált, 's bátyjához haza ment, szüntelen maga körül akará látni

a' költőt. Illy körülmények közt csak nehezen tuda engedelmet szerezni, hogy költeménye ujabb 's alapos megrostálása végett Romába mehessen. Itt mindenek előtt barátja Gonzaga Scipio fogadá. Ez bemutatá Medici Ferdinand cardinálnak az akkori nagyherczeg testvérének 's uralkodásban követőjének, 's mivel az tudta, hogy a' költőnek a' ferrarai lakás többé nem igen tetszik, unszolá, hogy a' nagyherczeg szolgálatjába állna; de ezt azon tekintetből is elmellőzé, mivel előbb hálás kötelességét az estei ház iránt akará teljesiteni. Nem sokára ezután megjelene itt a' szép Sanvitali Leonora grófné, gróf Scandiano hitese, kinek T. legbuzgóbb tisztelője 's dicsőitője lón. Mivel a' bájló hölgy sem marada érzéketlen, de más részről a' herczeg is az Este ház történetirójának tisztét a' költőnek adá, ugy ez még szorosabban kapcsoltaték Ferrarához, de egyszersmind annál inkább fellobbantá ellenségei 's irigyei haragját is. Nagy bánattal tölté majd el azon hir, hogy költeményét Olaszország egyik városában nyomtatják, részint mivel azt még arra, hogy sajtó alá menjen, eléggé késznek nem tartá, részint mivel illy sok évi fáradsága jutalmától magát megfosztatva látá. Ez és egyéb valódi és képzelt keservek elkomoriták; mindenütt ellenséget, árulót, rágalmazót látott. Egykor illy mámorában az urbinoi herczegné egyik szolgája ellen kardott rántott; miért a' herczeg bezáratta; utóbb ugyan szabad lábra tétette, hanem azt kivánta, hogy magát orvos által gyógyittassa. Hamar kezde üdülni, 's a' herczeg Belriguardóba vivé, hogy ott némelly vallásbeli kétségeit is felejtse. De noha e' részben még az Inquisitor is megnyugtatá, foganatlan maradt minden ápolás, lelke nyugalma nem akart helyreállni, 's a' herczeg kénytelen vala a' Franciscanusokhoz Ferrarába haza vitetni. Itt mind inkább nőtt baja, képzelt veszélyektől rettegett, mardosó szemrehányásokkal kinzá magát, 's végre illy rontsolt állapotjában, pusztán, mint volt, még kéziratit 's leveleit is feledve (Jul. 20 1577) megszökött. Hugához Corneliához futa, ki Sorrentoban özvegyen élt. Ennek ápolása alatt csendesülni kezdett, megbánta szökését, könyörgő levéllel folyamodott a' herczeghez 's herczegnékhez előbbi hivatala 's különösen kegyelmök visszanyeréséért. Vissza is tért Ferrarába, de régi nyavalyája ujdon meglátogatá, 's most másodszor szökött meg. Hasztalan keresett Mantuában, Paduában, Velenczében megedékhelyet, csak az urbinoi udvarnál talált méltányos elfogadást. De minden iránta mutatott barátság és gond mellett is vissza jött buskomorsága, mindig azzal tépelődött, hogy nincs bátorságban, 's midőn képzelt veszélyektől futni akart, valódiakba rohant. Végre Turinba ment. Itt történetből egy barátja rá ismert, Estei Filep marchesehez vezette, ki szivesen 's bőkezüleg fogadá. A' turini érsek, Tasso Bernardnak régi barátja, Károly Emanuel herczegnél mutatá be, ki ugyan azon feltételeket ajánlá neki, mellyek mellett Ferrarában volt. Még egyszer neki bátrodott a' szerencsétlen, 's villám eszének dicső szikrái csillámlának keresztül a' komor fellegen, melly lelkét boritá 's csak hamar egészen el is nyomá. Ismét visszavágyott Ferrarába, 's erre a' herczegnek Gonzaga Margittal leendő egybekelését legalkalmasabb időpontnak látá. Oda ment, de keserüen megcsalódott. Mindenütt egykedvüleg, sőt gunynyal és megvetéssel fogadák; a' herczeg és herczegnék nem bocsáták elibök. Most a' türelem, melly különben sem vala erénye, végkép elhagyá, 's nyilván kezdé gyalázni Alfonsót és az udvart. A' herczeg könyörület helyett St. Anna kórházába záratá mint dühöst (Mar. 1579). E' kemény parancs okát még másban is akarák találni, t. i. Tassonak Leonora herczegasszony iránti szerelmében. Azonban valamint ez általában erényes és lovagi szerelmet tagadni nem lehet, ugy azt sem lehet megmutatni, hogy T. a' tisztelet és illendőség határát valaha ál-

hágta volna. De igen is sokat tehetett azon eszelősséghez, melly néha elővevé, 's mellynek szintugy természeti mint erkölcsi okai lehettek. Hogy T. illy bánásmód által ki nem gyógyult, könnyü általlátni. Már azon gondolat is, hogy bolondok házában fogva tartatik, fellázithatá, szinte nehezen viselheté az iránta mutatott keménységet, 's azon megvetést, mellyel kérelmeit a' herczeg és herczegnék fogadák. És még is, illy kétségbe esés közt is talált e' ritka elme csendes pillanatokat, mellyekben igen dicső versezetekben ömledezett. Uj csapás vala rá nézve azon hir, hogy költeményét Velenczében felett megbénnitva adták ki. Hat hónap alatt hat izben adták ki a' *megszabaditott Jerusálemet*, a' kiadók meggazdagultak, mig a' szerencsétlen szerző kemény fogságban betegen 's elhagyatva sinlett. Csak hosszu kérelmek után, 2 év mulva nyere fogháza helyett lakásul több szobát. Most nagyobb lőn szabadsága, baráti és idegenek látogatását elfogadhatá, 's időnként csupán egy személy kisérete mellett társaságokba vagy mulató helyekre ki is mehete. Egykor még a' herczeg is — franczia és olasz nemesek lévén nála, magához hivatá, kegyesen fogadta, 's megigéré, hogy szabadságát nem sokára megkapja. Mind e' mellett is, még ez év lefolyta előtt ismét megfosztaték az eddigi szelidebb bánástól. E' szomoru körülmények közt uj vihar csapott össze feje felett. Több iratok közt a' *megszabaditott Jerusalem* Pellegrino Camillonak egy dialogusára (*Il Carrafa, ovvero della poesia epica* 1584) nyujta alkalmat, mellyben T. Ariostonál felebb magasztaltatik. Ezen heves vita támadott, 's kivált Lionardo Salviati 's Sebastiano de' Rossi kiméletlenül marczongolák a' megszabaditott Jerusalemet *és szerzőjét*, *Orlando* védelmének ürügye alatt. T. bámulandó méltósággal 's mérséklettel felelt a' megtámadásokra, mi akkori lelki és testi betegségében nem kevés érdemére válik. Azonban kiszabadulása nem kevésbé foglalatoskodtatá, mint költeménye védelmezése. Leghatalmasb pártfogók, még maga XIII Gergely pápa, Albano cardinal, a' toscanai nagy herczeg, az urbinoi, mantuai 's több a' Gonzaga házhoz tartozó herczegek is siker nélkül veték magokat érette közbe. Bergamo városa esdeklő követséget külde miatta: a' herczeg igéreteket tett, de nem teljesité. T. állapotja naponként roszabbult, testben, lélekben fel vala dulva, 's szakonként valódi tébolyodtság lepé meg. Végre lágyula a' keményszivü Alfonso, 's hathatós kérelemre a' 7 esztendőnél tovább sanyargatott fogolyt áltengedé sógorának Gonzaga Vincenzo mantuai herczegnek, ki olly megőrzését igéré, hogy Alfonso soha se félhessen tőle (Jul. 1586). Mantuában barátság és tisztelet várá a' szenvedőt, de baja már olly mély gyökeret vert volt, hogy kiirtása lehetlenné lett. Ennek daczára is ujra elővette literatori munkáit, jelesen elvégezte a' még atyjától elkezdett *Floridante*-t, 's a' mantuai herczegnek ajánlva sajtó alá bocsátotta; ujra dolgozta *Torrismondo* szomorjátékát is. Következett évben Bergamot meglátogatá, hol megjelentét az egész város megünneplé. A' mantuai herczeg közbejött halála vissza inté. Ennek fija 's követője hasonló jóvoltát érezteté ugyan vele, de nem melegité barátság és bizalom, 's igy a' mantuai lakás unalmára kezde lenni. Genuába professornak hivák, de ezt elvállalni betegsége gátolá. Romába ment tehát, hol Gonzaga Scipio 's több cardinal és főpap olly kegyesen fogadá, hogy uj reményeket kezdne táplálni. De mind ezek füstbe mentek, 's ő 1588 Nápolyba tért, megpróbálni, ha szüleinek elkobzott jószágit visszanyerhetné. Itt ujra kezdé dolgozni *megszabaditott Jerusalemét*, helyre hozni a' felfedezett hibákat 's elhagyni az Este házra halmozott dicséreteket. Majd ismét Romába ment, de uj kedvetlenségek miatt elfogadá a' florenczi nagyherczeg meghivását. Itt ugyan megelégülten élhete vala: de ő ujra visszavágyott Nápolyba, 's már ősszel tisztelet

's gazdag ajándékok mellett, de betegen utazott Romába. 1592 Conca herczeghez ment lakni, 's *kivivott Jerusalemét* (a' *megszabaditott* ujradolgozását) már majd bevégezé, midőn olly gyanu kelt lelkében, mintha a' herczeg meg akarná fosztani irásaitól. Most barátja Manso, kinek aggodalmát felfedezte, vevé egyik házába, melly a' tenger partján igen kies vidékben állott. Ez jótákony behatással munkált egészségére 's nemcsak befejezé második Jerusalemét, hanem a' marchese anyja kérelmére *a' teremtés 7 napja* czimü költeményét is elkezdé. E' közben VIII Kelemen lépett a' pápai székbe, kinek idvezlésére T. egy gyönyörü canzonet irt, 's a' pápa hivására majd Romába kelle mennie. Különös figyelmet mutata itt hozzá mind a' pápa, mind ennek unokája Cintio Aldobrandini cardinal, kinek T. második Jerusalemét hálából ajánlá. Betegsége azonban ujra Nápolyba kénszeríté. Négy hónapot boldogul tölte most barátí körében. De a' nevezett cardinal kieszközlé a' pápánál, hogy a'költő a' capitoliumban innepileg megkoszoruztassék. Nov. 1594 ismét Romába kelle tehát mennie, melly alkalommal többek közt ezt mondá hozzá a' pápa: *ím neked nyujtom é' babért, hogy tőled annyi diszt kapjon, mint azoknak adott, kik előtted nyerték.* Azonban tavaszig halaszták az innepet, hogy annál nagyobb fénnyel tarthassák: de télen naponként fogya a' költő ereje; a' S. Onofrio klastromba viteté magát, hol épen azon napon, melly megkoszoruzására kitüzve volt, Apr. 25 1595, elhunyt. 52 esztendőre alig terjedt életének egy forró láz vete véget. Cintio cardinál a' klastrom templomában legnagyobb pompával temetteté el, 8 év mulva pedig Bevilacqua cardinal tételé neki azon emléket, melly még ma is megvan. — Életét leirták Manso, Serassi és Zuccala (1819), Serassi kiadta 250 leveleit; Giacomazzi pedig *Dialoghi sopra gli amori, la prigionia ed il genio di Torquato Tasso* (Brescia 1827) czimü munkájában azt akará megmutatni, hogy nem Leonora, hanem Lucretzia, az utóbbi urbinoi herczegné volt legyen a' szerencsétlen költő platói szerelmének tárgya. — L. róla *Geschichte der alten und neuen Literatur* Schlegel Fridrik birálatát, mellyben többek közt azt mondja: Tasso azon költőkhez tartozik, kik csak magokat 's legszebb érzeményiket ábrázolják, mint kik lelkökben egy világot tisztán felfogni, abban magokat elteveszteni 's elfeledni képesek. Költeménye legszebb helyei ollyanok, mellyek egyenként is, vagy mint episódok akármi más munkában szépek volnának, 's lényegesen a' dologra nem tartoznak. Tasso egészen érzelemköltő, 's mint Ariosto egészen festői, ugy Tasso nyelvén és versein muzsikai szépség varázsa áradoz, mi őt az Olaszok annyira kedvelt költőjévé tevé, 's a' köznépnél még Ariosto felett is felemelé, 'sat.

Tassoni (Alessandro) Olaszország egyik hires költője, szül. 1565 Modenában. Tanulmányit Bolognában 's Ferrarában végezve, Romában Ascanio Colonna cardinalnál titoknok lett, ki magával 1600 Spanyolhonba vivé, 's két izben küldé ügyei végett Olaszországba. Egyik utjában irá hires értekezését: *Consideratione sopra il Petrarca.* Romában a' degl' Umoristi academiába felvéteték. A' római társaságok látogatása szülé *Pensieri diversi* czimü munkáját. De mind ez, mind az érintett *Consideratione* ellenségeket ingerlének ellene. Cardinal Colonna 1608 meghalván, darab ideig hivatal nélkül volt; 1613 a' savoyeni herczegnek Károly Emanuelnek szolgálatjába lépett. Itt változó szerencséje után 1623 letette hivatalát, 's három évet tudományok és virágtenyésztéssel töltött. Hihetőleg ez alatt végezte *Compendio del Baronio* munkáját. 1626 Ludovisio cardinalhoz álla, de ennek holta után 1632 tanácsosi czimmel, született herczege I Francesco szolgálatjába lépett. Azonban uj szerencséjét nem soká használhatá, mert már 3 esztendő mulva meghalt. Hirét leginkább

La secchia rapita (1622) tréfás hősi költeményének köszönheté, mellynek tárgya a' Bolognaiak és Modenaiak egymás elleni hadakozása a' 13 század közepéről. E' háboruban egy kut vedrét némelly Bolognába rontott Modenaiak elhurczolták 's mint valamelly győzelmi jelt Modenába vitték, melly még ma is ritka kincs gyanánt tartatik. E' történetet 's a' Bolognaiaknak e' veder visszaszerzését tárgyazó sikeretlen törekvését énekli T. 12 bohóskodó vitézi énekben, mellyek mind Ariosto szeszélyével 's kellemével, mind egyes helyeken epicus nemességgel tündöklenek. Nyelve valódi toscanai charakterü, verselése könnyü és kecses.

Tata (Dotis lat. nyelven) hasonló nevü vár alatt fekvő mváros, Komárom vármegyében, 507 ház., 2746 kath., 10 óhitü, 1713 prot., 400 zsidó, összesen 4869 lak., ferdőkkel, vásárokkal, veres márvánnyal. Először grof Theodatus, ki Sz. Istvánnak keresztatyja volt, birta; most grof Eszterházyé. I Mátyás király gyakran mulatott benne, kinek itt nagy halas tava volt. Capucinusok 's Piaristák, kik az itt lévő gymnásium tanitói, vannak benne. A' gymnasiumban nemes ifjak convictusa van alapitva. Megjegyzést érdemelnek még: katonakórház; fejér edényfábrika; egy nagy serház; bortermesztés; 30 posztószövő; 50 csapó; hires juhtartás.

Tatárok, számos, Europában és Azsiában sokfelé ágazott 's különbféle nevezetek alatt elterjedt nép, mellynek tulajdonképpi neve Turkok vagy Turkomanok volt. Ezen hajdan uralkodó 's hóditásával szomszédjait rettegtető, nem éppen miveletlen (mint maradványok és emlékek még most is bizonyitják) nép, most nagyobbára idegen fejdelmeknek engedelmeskedik. Csak Azsiának némelly tájékain, mellyek a' hóditókat nem igen bájolták, vagy távolságok miatt hozámehetlenek voltak, tartották még meg függetlenségeket, de azért még most is kevésé esmeretesek. Nagy számokkal (mintegy 3 mil.) főrészét teszik Oroszország lakóinak. Legtöbb, Oroszországhoz tartozó, tatár hordák a' birodalom déli tartományaiban tulajdonképpi statuspolgárok, állandó lakhelyekben 's nehány igen tökéletesitett mesterséget üznek; csendes, békeszerető és szorgalmatos emberek, kik jó és munkás földmivelők. Nehány tatár gyarmatok Orenburg kormányságban, Kázánban és Tobolszkban orosz faluk közt vannak elszórva; némelly hordák csak mint független védettek, tartoznak az orosz birodalomhoz. Az orosz birodalom keblében élő tatár népágazatok ezek: a' tulajdonképpi Tatárok, Nogaik, Baskirok, Kirgiszek, Jakutok és Teleutok. A' tulajdonképpi Tatárok ama két nagy hordának maradékai, mellyeket Dsingisz-Khán követői Siberiában és a' Volgánál alkottak. Ezekhez számláltatnak a' kázáni, astrachani és tauriai Tatárok. Ezen törzsökéknél még látható az igazi nemzeti sajátság, külsejekben is. Az igazi Tatár szép termetü, középszerü nagy, karcsu, apró, de élénk és sokat mondó szemü, tojásdad fejü, barna haju, fris és élénk arczszinü, diszes, sőt méltóságos magatartásu és viseletü. E' mellett nyilt, barátságos, részvevő és vendégszerető, békét kedvelő, de bátor, szereti az oktattatást és mivészséget, földmivelést és kézi mesterségeket. Az asszonyi nem se szükölködik kellem és kecs nélkül. Ezen Tatároknak mintegy ötöd része vette be a' keresztény vallást; a' többiek még Muhamed hitvallását követik. Városokban 's falukban élnek, de sátrakban is, részint pásztorkodva. A' Siberiában szerteszét élőlő Tatárok, más népekkel keveredvén öszve, elvesztették tulajdonképpi charactereket. Némellyek köztök megtelepedett parasztok; többnyire pásztorkodva kóborolnak. Vallásokra nézve Muhamedánok vagy pogányok. A' Nogaik, kik a' Kuban és Volga körül, de más tájékokon is tartózkodnak 's szétszórva laknak, Muhamedánok 's nagyobbára pásztorkodnak, mind testi alkatjokra, mind pallérozottságra nézve utánok vannak a' tulaj-

donképpi Tatároknak. Még mélyebben állanak a' Baskirok (l. e.) (Bas-kurt), kik nyáron pásztorkodnak 's télen faluikban és faházaikban laknak, polgári szerkezetek van, melly a' Kozákokéhoz hasonló. Mint ezek, katonai szolgálatot tesznek. Külső alkatjokban sok különbféleség van. Általánosan lapos arczok, nagyobb fülök 's izmosabb husos tagjaik különböztetik őket a' tulajdonképpi Tatároktól. Igen tisztátalanok, durvák, merészek, hadakozók 's hajthatlanok, de ügyesek 's vendégszeretők. A' többieknél sokkal inkább hasonlítnak a' tulajdonképpi Tatárokhoz külső alkatjokra nézve a' Kirgiszek, kik a' nagy orenburgi pusztán laknak, csupán baromtartást üznek, sátrak alatt laknak 's Muhammed követői. A' Jakutok és Teleutok (számokra nézve legcsekélyebb tatár nemzetségek) csaknem minden hasonlóságokat elvesztették a' tulajdonképpi Tatárokhoz, csaknem minden pallérozottság nélkül szükölködnek, bálványimádók és pásztorkodnak. Az Oroszországban szerteszét lakó Bucharok az igazi Tatároknak minden jelességeivel birnak, többnyire városokban 's falukban laknak és szorgalmatos dolgosak. Minden nyomtatásban eddig kijött tatár munkák lajstromát láthatni a' bécsi *Jahrbücher der Litteratur*-ban (11 köt.)

Tatárország, Tatárok földje. Hajdani földleiratokban két Tatárország, kis vagy europai, és nagy vagy ázsiai említtetik. Amahoz számláltattak: Krim, a' nogai Tatárok, butsiaki Tatárok földje vagy Bessarabia 's a' Dniester és Dnepr közt fekvő földnek egy része vagy az otsakovi tartomány. Miután (1784 olta) mind ezen tartományok Oroszország hatalma alá jöttek, az europai Tatárország előbbi nevezete megszünt, 's azolta az I Pál által ugy nevezett Ujoroszországot, most e' három helytartóságot: Tauriát (l. e.) Chersont vagy Nikolajevet (904 nsz. mf. 300,000 lak. 's Cherson, Oczakov és Odessa városokkal) és Jekaterinoslavot, másként Ekaterinoslavot (1510 nsz. mf. 560,000 lak.) foglalja magában. A' Tatárokon kivül laknak még itt különbféle nemzetbeliek is, kiket nagyobbára kereskedés vont ide, mint Oroszok, Görögök, Zsidók, német gyarmatlakók 's mások. — Azsiai Tatárországot, melly kiterjedéséért neveztetik nagynak, határozzák: azsiai Oroszország tartományai, Persia, Tibet 's a' chinai birodalom. Ejszaki részében (Dsagatai) nagy sivatagságok terjednek el; a' lakosok egy része pásztorkodva kóborol. Az ezen részt lakók igen különbözők egymástól; nagyobbára saját fejedelmeik (Khán) alatt élnek; némellyek közülök most orosz védelem alatt vannak. Nagy Tatárország déli része Bucharianak (l. e.) neveztetik. Több kereskedő városai közt Samarkand (l. e.), Timurnak hajdani lakhelye, legnevezetesebb. Kis Bucharia chinai felsőség alatt van.

Tatianisták, l. Gnosis.

Tatoviroz ás, sok indiai népnek azon szokása, melly szerint testek bőrét mindenféle figurákkal kiczifrázzák, mi nagyobb méltóságnak és szépitésnek jele. Azon módból, melly szerint a' test tatoviroztatott 's az igy ékesitett tagok több vagy kevesebb számából lehet a' személyek rangját 's méltóságát megesmerni. Igy a' csekély sorsu Indiai testének csak egy vagy két tagját, mint karját és lábszárát, az előkelő Indiai pedig testének több vagy kevesebb részét tatoviroztatja. Az előre tett rajzolatok pontok 's bemetszések által jeleltetnek ki a' bőrön 's a' sebes helyek mindenféle letörölhetlen színekkel bedörgöltetnek, mire ama helyek, ha ismét beforradnak, örökre szinesek maradnak.

Taubmann, (Friedrich.) Azon két értelmü szerencsében, hogy nevét a' nép mondái emlegessék, e' férjfiu csak characterének nagyon egyoldalu ábrázolása, sőt jó hirének vesztése által lett részes. Ki nem ismeri őt, mint bohóskodót 's gyakran untató elménczkedőt?

(innen azon elnevezés is: *Taubmanniana.*) Pedig semmi sem vala kevésbé, mint ez; sőt valódi tudós volt, kinek tudományos munkássága, korának tévelygési ellen komolysággal, méltósággal 's nyomosan törekedett. Szül. Wonseesben Baireuth mellett Maj. 16 1565; a' wittenbergi egyetemben tanult, hol miután ritka költészi tehetsége által ismeretes lett, iskolai pályáját alig végezve költészet tanitójává tétetett. Egyszersmind udvari költői hivatalt is nyert; mi noha éltében becsületére vált, az utó világ előtt nevének kárt tett. Az akkori idők mélyebb ismeretéből 's minden róla szóló bizonyságoknak részrehajlatlan meghányásából ellenmondhatlanul kitünik, hogy méltóságát soha még legfőbb statustisztek és fejdelmek körében sem felejté el, aljas bohóskodásra vagy alacsony hizelkedésre soha sem vetemült, erkölcs és szemérem határit soha át nem lépte, és egyenes és jámbor characterét soha meg nem hazudtolta. De mint tudós is tiszteletet érdemel ő. A' 16 század vége felé Saxoniát szaggató hittudományi viták mellett mind inkább parlagon maradt a' philologia, sőt Melanchton és Camerarius haláluk után naponként mind inkább süllyedt. Csak kevés világosan látók ismerték meg a' romlást; de Taubmann volt egyedül, ki e' tévedések ellen szóval, példával nyilván harczra kelt. Nemcsak komolyan 's gunnyal gáncsolá kortársinak fonák nézeteit, 's őket az alapos nyelvtanulás valódi elveire emlékezteté (*Dissertatio de lingva latina* (Wittenb. 1614), hanem nyilvános leczkéi 's Plautusnak (Witt. 1621, 4.) és Virgiliusnak (Witt. 1618, 4.) kiadása által is iparkodék az igaz ösvényt kimutatni. E' törekvések közt holt meg Mar. 24 1613. Költészi érdemei csekélyebbek. L. Ebert *Leben und Verdienste F. Taubmann's* (Eisenb. 1814.)

Tauchnicz (Karl Christoph Traugott) könyvnyomtató és könyvkereskedő Leipzigban, 29 Oct. 1761 szül. Groszpardauban Grimmánál, hol attya oskolamester volt. Szüleinek szegénysége által akadályoztatván, hogy magát, vonszódása szerint, tudományokra adja, a' könyvnyomtatás mesterségét tette czéljául. 1777 Sommer leipzigi könyvnyomtatóhoz ment tanulni, ki őtet szorgalmáért csak hamar megszerette 's különös gonddal oktatta. Tanulása idejét elvégezvén, elhagyta tanitójának házát, hogy magát más nagy könyvnyomtató intézetekben tökéletesitse, melly czéljában őtet Unger berlini hires könyvnyomtatónál és fametsző mivésznél volt tartózkodása igen elősegélte. 1792 visszatért Sommer intézetébe, hol 4 évig sáfárkodott. Bár se módja, se reménysége nem volt arra, hogy tulajdon könyvnyomtató műhelyet alapithasson, mégis kevés mellékóráit arra fordította, hogy az egy illy fontos intézetnek igazgatására szükséges esmereteket 's ügyességet megszerezze. Csak 35 éves korában (1796) adta elő magát alkalom, hogy könyvnyomtató intézetet vehessen egy sajtóval. Pontosan, csinosan 's gyorsan készitvén el a' rábizott munkákat, nevekedett foglalatossága 's eleinte még csekély intézete rövid idő mulva a' nagyobbak sorába lépett. 1800 betüöntést alapitott, mellyel a' német könyvnyomtatás-mesterséget igen előmozditotta. Ez idő tájban jött létre könyvkereskedése is. 1803—5 Leipzigban igen szép házat épittetett. 1808 jelentek meg classicus szerzőkből álló gyüjteményének első kötetjei; olly ipar, melly éppen olly uj, mint fontos következésü volt a' maga nemében 's classicus irók munkáinak kedveltetésére 's felélesztésére igen sokat tett, neki pedig szép hasznot hozott. 1816 görög, orosz, arab és syriai betüket öntetett. Ugyanezen évben állitotta fel stereotypus-öntését Stanhope módja szerint, melly foglalatosságot Németországban eddig csak nevéről esmerték. Stereotypusát, számos akadályok ellenére is, classicusaira fordította 's a' szent irást terjesztő társaságok számára a' bibliát több izben kiadta. Több év mulva muzsikamiveket is nyomtatott stereotypusával, mit még sehol se próbáltak. Bizonyitja ezt Schneider clavirkivonatja Mo-

zart Don Juanjából. — Külföldi hires könyvnyomtatók, mint Diderot és Bodoni remekmiveivel megesmerkedvén, iparkodását arra forditotta, hogy a' nyomtatott miveknél az izlés nemesedjék, mint t. k. Cicero kiadatjából láthatni. A' bélyegmetszés mivészsége levén, mint a' könyvnyomtatás alapja, különös figyelmének tárgya, nem kiméltе az ügyes bélyegmetszőktől költségét, csak hogy ezek magokat tökéletesithessék. 1825 olly szép betüket öntetett angol mustrák után, hogy Németországban közönségesen azokat kivánják. A' 70 évet meghaladt öreg most is ifjui tüzzel 's elevenséggel munkálódik intézetének tökéletesitésén.

TAUENZIEN von WITTENBERG (Friedrich Bogislav Emanuel, gróf) kir. porosz vezére a' gyalogságnak, a' vas keresztrendjének nagy keresztese, más fő porosz, austriai, svéd és orosz rendek vitéze, berlini kormányozó 's t. Boroszló hires védelmezőjének fija, 15 Sept. 1760 szül. Potsdamban. 1775 porosz hadi szolgálatba lépett Henrik herczeg ezeredébe, kinek segédje volt egy ideig; diplomaticai küldöttségekben is használtatott. 1806 mint vezér-őrnagy a' Baireuthban felállitott, nehány szász csapatokkal megerősitett vigyázó sereget vezérelte, mellyel 9 Oct. Schleiznál ő adta ezen táborozásban az első ütközetet 's mellyet az övénél sokkal nagyobb ellenséges hadi erő előtt igen okosan vezetett vissza. A' jenai ütközetben Hohenlohe seregének előcsapatjai adattak parancsnoksága alá, mellyek korán reggel Lützerodenél csatázásba ereszkedvén, kemény ellenállás után visszanyomattak. Midőn a' porosz sereg maradványa Hohenlohe herczeg alatt az Odera felé visszavonult, osztozkodott a' sereg sorsában Prenzlovnál. A' tilsiti béke után a' brandenburgi hadi osztály parancsnokává neveztetett 's midőn Poroszország Francziaországnak hadat izent 1813, pomeraniai katona kormányozó lett és Stettin vivatásának intézése reábizatott. Midőn fegyvernyugvás után a' sereg, a' polgárkatonaság által kétannyira szaporodván, mint előbb, csapatokra osztatott, T. a' nagyobbára polgárkatonaságból álló 4-dik osztályt kapta, melly az akkori svéd koronaörökös parancsnoksága alatt volt éjszaki főseregbez kapcsoltatott, mint tartaléksereg. Ezen viszonyban a' groszbeereni győzedelemben csak annyiban vett közvetőleg részt, hogy a' sereg bal szárnyán Blankenfeldnél a' számosabb 4-dik franczia osztály (Bertrand alatt) támadásait visszaverte. Ha nem voltak is fényesek ezen csata következései, mégis annyiban igen fontosnak tekintethetik, mert amaz álláspont elszánt védetése nélkül még csak nem is gondolható a' beereni végválasztó győzedelem. Hasonló részt vett a' dennevitzi dicsőséges győzedelemben; mert miután brigadáinak egyike 5 Sept. Ney Wittenberg felől előnyomuló seregének nyomosan ellene állott, 's ezáltal az ellenséget véleményében, mintha a' szövetségesek főereje állana előtte, megerősitette volna, csapatjának, melly más nap Jüterbogk felé előre küldetett, egy ideig küzdeni kellett a' számosabb ellenséggel, mellytől utóbb csak ugyan vissza is nyomatott. De ezen küzdés alatt Bülow csapatja megérkezett az ellenség bal oldalához, a' küzdés azonnal ide vette irányát 's mint tudva van, dicsőségesen végződött. Tauenzien előtte való napon, Bülow vezérrel tartott tanakodása után visszatérvén, útközben ellenséges seregre akadt 's csak lelkének jelensége által menekedett meg fogságtól, franczia vezérnek adván ki magát. Midőn a' dennevitzi csata után az éjszaki sereg az Elbehez közelgetett, grof T. fedezte a' bal szárnyat 's 5 Oct. Roszlaunál áltment e' folyón. Hanem mivel a' schlesiai és éjszaki sereg egyesülvén 11 Oct. a' Saalen keresztülment, hogy Bonapartét kikerülje, az ő osztálya, hogy a' roszlaui hidat 's egyszersmind Brandenburgot, főképpen pedig a' fővárost védje, Dessaunál hátra hagyatott. E' valóban szükséges is volt, mert 2 franczia seregoszlop (a' 4-dik és 7-dik csapat) Dessau és Wit-

tenberg felé nyomult. T. tehát, miután a' wittenbergi ágyuzó osztályt maga mellé vette, Zerbsten és Görzkén keresztül Baumgartenbrück felé (Potsdamnál) vonult, hova éjel 15 Oct. érkezett meg, 's nem tudván, hogy már minden franczia sereg a' leipzigi nagy ütközetre elhivatott, a' főváros védésére több napig állásában maradt, mellyeket azonközben a' sereg ruházatjának javitására okosan használt. Midőn a' győzedelmes seregek a' Rajna felé siettek, Torgau és Wittenberg vivása, 's Magdeburg ágyuzása bizatott reá. Az első megadta magát, kemény ágyuztatás 's lövöldöztetés után, 26 Dec. és az őrkatonák hadi foglyokká tétettek. Wittenberg is erre tüzesen vivatott 's ágyuztatott, 13 Jan. 1814 pedig Dobschütz vezér által rohanással megvétetett. T. a' vas keresztrend nagy keresztjével ajándékoztatott meg 's nemzetségi nevéhez (midőn több vezér emeltetett később grófi rangra) Wittenbergi tétetett. A' táborozás hátra lévő részét Magdeburg ágyuztatása teszi, hova 24 Maj. 1814 ment be. Emlékezetül itt tartatik vezéri öve, mellyet maga tekert reá két polgárkatonai puskatörre. 1815 grof T. a' 6-dik porosz seregosztályt kapta, melly, az 5-dikkel az Elbénél visszatartatván, csak a' belle-alliancei ütközet után ment be Franciaországba, 's itt, Bretagneba tétetvén által, a' békés viszonyok belépte után nem volt alkalmatossága az ellenséggel megmérkőznie. A' király a' táborozás végével szép mezei birtokkal ajándékozá meg őtet az Oderánál Züllichaunál 's a' 3-dik seregosztály parancsnokává tette. Mh. Berlinben 20 Februar. 1824.

Tauler (János) hires mysticus a' 14 száz. 1294 körül szül. Strasburgban vagy Kölnben 's igen ifjantan lépett a' Dominicanusok rendébe. Később minden hallgatóit magához ragadta egyházi beszédeivel, mellyek nagyobbára nem csupán ajtatos szivnek kifejezetei, mellyeknek foganatja példás élete által még inkább neveltetett, hanem egyszersmind neki nagy érdemeket is szereztek a' német nyelvre nézve. Egyházi beszédeit eredetileg latin nyelven irta, 's németül mondta el, mit azoknak legrégibb kiadatai is (1498 és 1580) bizonyitanak. Ujabb német nyelvre is gyakran lefordittattak. T. értekezéseket is irt, mellyek hasonlóul ritkák. Mh. Strasburgban 1361. Eltét Arndt János irta le 1689.

Taunus (homburgi tető is), kiváltképpen gyógyitó ferdőiért (Ems, Schlangenbad 'st.) hires erdőhegy, a' Main és Lahn közt, Nassaunak katzenellnbogeni grofságában. Két ágban Homburgon, Königsteinon és Epsteinon keresztül a' Schlangenbadig nyul, hol a' Rheingau-bérczhez ragad. Legmagasabb csucsai a' nagy Feldberg (2605 l.) 's az e' mellett fekvő Altkönig (2400 l.)

Tauria (tauriai Chersonesus), europai Oroszországnak helytartősága vagy kormánysága. Magában foglalja Krim, Taman (most Tmutarakan) félszigeteket, 's a' nogai és budsiaki Tatároktól lakott tartományokat és messzeterjedő pusztaságokat. A' fekete tenger melléki Kozákok tartománya is kormányviszonyokban van vele. Hasael nagyságát 1646 nsz. mf. 's a' lak. számát 301,400-ra, Wichmann amazt csak 1025-re, ezt 207,000-re teszi ésigy 201 lélek lakik 1 nsz. mf-ön. Ezen tartományokat, mellyeket régibb időkben Scythák (Amazonok is) és görög telepitettek laktak, Herodotus olta (450 K. e.), lassanként 70-nél több különböző nép hóditotta meg 's dulta, mint Persák, a' görög köztársaságok, Bosporus királyai, Romaiak, Sarmaták, görög császárok, a' 12 száz. végén részint Genuaiak, a' 13 száz. Tatárok 's a' 15 száz. végén Törökök, nevezetesen II Muhammed, ki 1475 foglalta el Tauriát, 12 évvel Konstantinápoly megvétele után. E' kikergette onnan a' Genuaiakat és Venecziaiakat. Amazok Kaffát és Chersont, ezek Tana gyarmatot birták. Krimnek tulajdon khánja volt, de ki a' török császártól függött, ettől kapta meg-

erősittetését 's hadi szolgálatra köteleztetett, következésképpen török vazall volt. 1698 olta több izben mentek orosz seregek Krimbe, mellynek lakosai a' szomszéd tartományokban gyakori pusztitást tettek; hanem csak 1771 foglaltatott el Dolgorucki alatt 's a' porta kénteténittetett a' kutsuk-kainardsii békében 1774 Krimet teljesen független tartománynak megesmerni, mellynek egy a' nemzettől szabadon választott khán alatt kellett lennie. Egy ideig a' saporogi Kozákok is lakták e' tartományban, asszonyok nélkül, mint hajdan az Amazonok, kik hajdani köztársaságokban férjfiat nem szenvedtek meg. Hires Chmelinsky nevü kozák hetmann. Még hiresebb lett Selim Gheray szultán, a' legjobb uralkodók egyike. Sahin Ghéray khán, kinek választatását az Oroszok gyámolitották, végre kénszerittetett Krimet, a' török párttól nyomatván, elhagyni 's Pétervárban menedéket keresni. Oroszország tehát 19 Apr. 1783 Krimet orosz birtoknak nyilatkoztatta, 's a' porta, félvén uj háboruba keveredéstől, egészen Oroszországnak engedte a' tartományt Jan. 1784. A' khán az orosz udvartól nyugpénzt kapott; később visszatért Törökországba, de 1787 Rhodus szigetén a' nagyvezér parancsára kivégeztetett. (L. Dohm *Denkwürdigkeiten*, II 54 l.) Most Krim, a' hozá tartozott tartományokkal együtt, mint kormányság, Tauria vagy tauriai Chersonesus névvel az orosz birodalomhoz kapcsoltatott. Az orosz császár czimjéhez: Tauriai Chersonesusnak czárja, tetetett. Potemkin (l. e.) ki a' tatár népek meghóditását nem minden kegyetlenség nélkül hajtotta végre, császárnéjától Tauriai melléknevet kapott. Ezen kormányságban sok, de nem nagy város van. Simferopol, a' Salgirnál, a' khánok hajdani lakhelye, főváros; a' khánok baktsisaraii régi palotája még most is fentartatik ázsiai alakjában az orosz országlástól; fontos a' Kinburn erőség a' Dnepr torkolatjánál; Perekop (Orkapi) vár, a' Krimet a' szárazzal összekötő földszorosan; Feodosia (Theodosia) vagy Kaffa, Sevastopol és Eupatoria nevezetesek a' fekete tengereni kereskedésért. Az azovi és fekete tengerek kétfelől veszik körül a' félszigetet; az a' tengeröböl, mellyet az elsőbb képez, rothadt tengernek vagy Sivasnak is (oroszul Guilojemore-nak) neveztetett. Száraz időben, kellemetlen szagot bocsátván ki álló 's rothadt vizéből, egészen kiszárad; ekkor lóháton ált lehet rajta menni; máskor hajózható. Tauriának a' földszoros és Dnepr közt fekvő része nagy térségekből áll, mellyek részint terméketlenek 's miveletlenek. A' krimi félsziget éjsz. részében viz és fa nincs; földje sovány, sós és földmivelésre nem való; de déli, hegyes és völgyes fele a' világ legszebb 's legtermékenyebb tartományai közé tartozik. A' folyócskáktól 's patakoktól öntözött völgyek igen jól meg vannak mivelve, termékeny szántó-földjeik, szép szőlő-hegyeik 's számos faluik vannak. A' kertekben vannak különbféle baraczkok, és cseresznye, milva, mandola, pomagránát, füge, körtvély, alma, dinnye 'st. Legjobb bor Sudaknál és Koosnál terem, melly tájékok jó években 30,000 akó bort adnak. A' sudaki éppen ollyan, mint a' champagnai. Clarke, ki 1800 és 1801 ezen tájékokat meglátogatta, a' Balaklava és Baidar völgyeket, mint legszebbeket dicséri 's a' Kutsuk Koi és Sudak közti tájékokat paradicsomiaknak irja, hol az europai gyümölcsöknek minden nemei a' tökéletességnek legfőbb pontját érik el. A' tartomány sok gabonát, kölest, dohányt, mézet, viaszat, selymet is ad; igen nevezetes a' barom-, ló- és juhtartás is. A' juhok adják amaz igen kedves göndör, szürke bárányborőcskéket, mellyek krimieknek neveztetnek. A' fő lakosok Muhamed hitét valló, szigeteken lakó Tatárok, kik földmivelést, baromtartást, kereskedést 's kézi mesterségeket üznek. Sok Orosz, Görög, Örmény, Zsidó, Czigány 's különbféle nemzetbeli Europai is lakik itt, mivel az orosz országlás sok külföldit fogad be gyarmat-telepités végett,

's az itt megtelepedőknek 30 adótól szabad évet ad. A' kereskedést részint magok a' Tatárok, részint a' tartományban megtelepedett Görögök, Örmények és Zsidók üzik. Tauriáról több munkát említ Wichmann *Darstellung der russischen Monarchie*-ja (1813, 1 rész.); továbbá l. Kingsbergen hollandi admiral földabroszát Krimről, 4 lapban; Muraviev-Apostol *Reise durch Taurien im Jahre* 1820 (oroszból németre ford. Örtel, Berl. 1825); és Castelnau *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle-Russie* (földabr. 's plánokkal, Paris 1820.)

TAURIS, Aderbidsan tartománynak (nyug. Persiában) fővárosa, térségen fekszik, mellyen nincs fa, a' Spintsa és Atsi folyóknál, 300 karavanseraival, 250 dsamival és mecsettel, 20,000 ház. és 150,000 lak. Téglafalakkal kerittetik. mellyeket sok torony fed. Mint kereskedő város, egész Azsiában hires; Oroszok, Törökök, Persák 's Indusok nagy kereskedést üznek. A' kereskedők rakhelyei leggazdagabbak portékákkal; sok mivész és kézmives is lakja, legjelesebbek köztök a' selyemszövők. Itt készittetik a' kásásbőr (chagrin), mellyet egész Persia innen kap 's mellyből viselnek czipőt és csizmát a' Persiaiak, kivevén a' parasztokat. Taurisban sok hajdani pompás épület omladványai találtatnak; a' város nehányszor szenvedett földingás és vivás által, most Töröktől, majd Persáktól. — 1828-ig Abbas Mirza herczeg, Iran koronaörököse, laka volt, de Oct. 1827 Erivánnal együtt Oroszok kezére került, mire Taurishoz közel béke köttetett Persiával Nov., melly mindazáltal, miután a' Persáktól megtöretett, 22 Febr. 1828 erősittetett meg Turkmantsaiban.

TAURUS (most Kurun), hires hegy ázsiai Törökországban, melly a' Frat (Euphrates) eredeténél, hol az örök hóval fedett Ararat kinyul, emelkedik legmagasabban, 's nyug. Azsiának nagyobb részét több lánczban áltfutja. Egy ága, az Ala-Dagh, déli Natolián huzódik keresztül 's a' chelidoni fokban végződik, Rhodus szigetével szemben, Egy másik ága Syria felé megy 's a' Libanont képzi az Antilibanonnal. Ejszakon a' Taurus, melly ágainál fogva a' középázsiai nagy hegysorral öszveköttetik, a' Kaukazushoz közelit, 's keleten a' hóval fedett Kiare a' Tsudival 's a' nyug. Persiába menő Zagros hegygyel öszvefüggésben van.

TAUTOCHRONICUM, l. EGYIDEJŰ.

TAUTOCHRONICA LINEA, l. EGY IDŐBEN FUTÓ VONATOK.

TAUTOLOGIA vagy TAVTOLOGIA olly kifejezések halmozása, mellyek által a' fogalom hasztalanul ismételtetik, p. o. bátyám ő nekem. Beszédben hamarább megengedhető hiba, mint irásban, hol többnyire gondatlanságot árul el.

TAVASZ. Ezen évszak azon napon kezdődik, mellyen a' nap az aequatorba lép 's azon napon végződik, mellyen délben egész esztendőben legmagasb ponton áll. Nálunk a' napnak a' kos égi jegybe lépése határozza meg a' tavasz kezdetét 's a' rákba belépése végzi az astronomiai tavaszt. Ama 22 Mart., e' 21 Jun. körül esik. A' föld déli félgolyóbisán az astronomiai tavasz 23 Sept. kezdődik 's 21 Dec. végződik, tehát azon időben esik, mikor nekünk őszünk van. Az aequator alatt 's általában a' forró földövben az évszakok nem ugy osztatnak el, mint a' mérsékletben. Ott száraz és nedves évszakot különböztetnek meg a' lakók. Nálunk is a' közönséges életben inkább az időjáráson 's levegő mérsékletén alapúlnak az esztendő 4 szakai, mint a' nap állásán és csaknem mindég helyes okunk van, hogy az astronomiai tavasz kezdetét tavaszunk, azaz, a' kellemetesebb időjárás kezdetére tegyük, mivel ezen utolsó rendszerint később áll be.

TAVASZI ÉJNAPEGYENLET, l. AEQUINOCTIUM.

TAVERNIER (Jean Baptiste), Parisban szül. 1605, egy Antverpenből való 's Parisban megtelepedett földabrosz-kereskedőnek fia volt. Ezen tárgyak látása 's az atyja kereskedését meglátogatókkal beszélgetése, az ifjuban olly utazásra vonzódást ébresztettek fel, hogy már 22 éves korában elindult Franczia-, Angolországokat, Németalföldet, Németországot, Schweizot, Lengyel-, Magyar-, Olaszországokat bejutazni. Gyöngy- 's ékességáros volt, 's mesterségét magas tökélyre emelte. 40 év alatt bejárta Törökországnak, Keletindiának és Persiának minden nevezetesebb helyeit. Nagy vagyont szerezvén, 's mint Protestans, szabad statusban kivánván megtelepedni, utolsó utazásából visszatértekor megvette Aubonne bárságot a' genfi tónál. Egyik unokaöcsének rosz viselete arra birta 1687, hogy a' bárságot du Quesne marquisnak eladta 's uj (már hetedik) utra ment, mellyben 1689 Moskauban 84 éves korában meghalt. T. világos látásu férjfiu volt, ki azon tartományokban, mellyekben megfordult, igen sok nevezetes észrevételeket tett. Nem lévén magának irásban jártassága, Chappuzeau Samuel genfi tudósra bizta tapasztalatinak szerkeztetését, ki 1679 Tavernier 6 utazását kiadta, 2 kötetben, mellyekhez jött 1687 egy 3-dik, la Chapelletől, Lamoignon előlülő titoknokától. Ez a' kötet Japanról és Tunkinról ad tudósitásokat 's a' Hollandiak keletindiai magok viseletét foglalja magában. Mind a' mellett is, hogy igazságszeretete ellen szemrehányások tetetnek 's szerkeztetői azzal vádoltatnak, hogy más munkákból irtak ki némelly tárgyakat, sok fontos tudósitást foglalnak magokban.

TÁVOLLEVŐ törvényes értelemben nemcsak az, ki testileg távol van, hanem az is, ki cselekvésre nem alkalmas, mint a' fogoly és elmebeteg. A' távollevőket már a' romai törvények is pártolák; mert ha távollétök kötelességből, vagy legalább nem kötelesség ellen történt, a' törvényes határ-idők meg nem tartása nem lehete károkra, sőt az illy esetben ellenök szóló itélet daczára is előbbi állapotjokba egészen visszahelyeztettek (restitutio in integrum). Ki azonban önkénytesen, vagy nem dicsérhető okból távozott el, nem részesülhete a' törvénynek e' jótéteményében; az pedig, ki tilos tettek miatt az országból számüzetett, csak azon esetre, ha távolléte miatt meghatalmazottat nem vallhatott. — Hazai törvényink szerint azok, kik tanulás kedvéért külföldön utaznak, kül udvaroknál a' király vagy ország részéről követségben mulatnak, táborban vagy országgyülésen vannak, végvárakat őriznek, ellenök mozditott perekben törvényes elhalasztást nyernek, azaz ennek ideje alatt, melly az ország ügyében távollevőkre nézve kötelességeik végeztéig tart, felelni nem tartoznak, noha részökről más ellen követelő pert az idő alatt is inditthatnak. Köz dolgok vagy tanulás miatt távollevők meghatalmazó levele, visszatértökig teljes erővel bir, 'st.

TÁVOLMÉRŐ olly mathematicai eszköz, melly által valamelly távolság mingyárt állóhelyből meghatároztathatik, illyen a' DIASTIMETER (l. e.) — Távolság egyik tárgynak messzesége a' másiktól, melly sajátképen mindenkor a' köztök gondolható legrövidebb vonal szerint méretik. E' mellett bizonyos segéd adatokat is szokás használni, p. o. a' napnak 's csillagoknak földünktőli távolsága meghatározására 18 századtól fogva Venusnak a' nap előtti áltmenetelét.

TÁVOLSÁG, l. TÁVOLMÉRŐ.

TAYLOR (John), szül. 1703 körül, 's mh. 1766. Cambridgeben tanult 's később több helyen szolgált, mint pap és törvénytudó; mert theologiai tudományokkal törvénytudományt kapcsolt össze, melly utolsók régiségnyomozásában neki igen hasznosok voltak. Ennek köszöni egyedül nagy hirét, melly kiváltképpen az attikai szónokok kiadásán 's archaeologiai értekezésein alapul. Lysiasa először

Londonban jelent meg 1739 's Demosthenese Chambridgeben 1748—57; két köt. (nincs egészen elvégezve), mellyekhez nehány egyes szónokok vannak ragasztva. Említhetők még bőtartalmu nyomozásai a' Görögök és Romaiak törvényeire 's törvényszékeire nézve 's chronologiai értekezései, mint *Marmor Sanwicense* kiadása is.

TEA, cserjének levelei, melly Chinában és Japanban számosan nő, mintegy $2\frac{1}{2}$ réfnyi magas, virága veres, gajja világos zöld 's magtokja barna, melly, a' mag teljesen megérvén, felpattan. A' mag elültetétvén, már 3 év mulva gazdagon terem leveleket, de 7 év mulva csökken termékenysége. A' chinai birodalomnak csaknem minden tartományiban ültettetik teacserje; köves földben jobban tenyész, mint más minémüségüben. Jóságára sokat tesz az évszak, mellyben a' levelek leszedetnek. E' t. i. évenként 3-szor történ; először Martiusban, mikor a' levelek hajtani kezdenek 's még gyengék. E' legjobb 's legdrágább tea, 's *császárteának* neveztetik, mivel leginkább a' császár 's a' birodalom nagyjai számokra szedetik. Szedés második ideje Április, harmadik Julius, de ezen levelek már nem igen becsesek. A' császártea, Xenopoma Thea Sinensis, mellyet csak a' császár 's mandarinai isznak, finom szagával kitetsző. E' most egy orosz császári fükertben is termesztetik. Hova orosz füvész Oct. 1817 Franciaországba is vitt. Itt a' cserje 2—3 lábra nőtt. Hogy a' teával legfőbb tökéletességében lehessen élni, a' leszakasztandó levelek a' teázó asztalon szedetnek le cserjeikről 's azonnal forró vizbe tetetnek; ekkor a' tea éppen olly balzsamos, mint gyomorerősitő. A' leszedett zöld levelek vas vagy czin lapokon megaszaltatnak 's lassankénti megszárittatnak, aztán gyékényekre tetetnek, kéz közt megsodortatnak 's igy használtatnak vagy küldetnek el, mint kereskedési portéka. Készitetésénél fogva a' teának két különböző neme van: zöld tea (Hayssan vagy Hysson, Singlo vagy Songlo tea is) és barna tea (Boy vagy Bohee tea), melly utóshoz tartoznak a' tea pecco, congo és zieu-ziouny nevü nemei. A' melly teát Chinából tengeren kapunk, nem tiszta mindég, mert nyereségkeresésből más levelekkel elegyittetik; de hosszas tengeren léte miatt sokat is veszt sós részeiből, mellyet a' természettől kap. Legjobb teának tartatik, mellyet évenként Chinába menő karavánok hoznak magokkal szárazon, melly innen *karavánteának* neveztetik. Chinában a' tea használata közönséges, részint szükségből, az ivóviz csaknem mindenütt iszapos lévén. De orvosi tekintetből is, mivel több gyógyitó erőt tulajdonitanak neki, mint mennyivel valósággal bir. Európába Hollandiak hozták be. Európában 's Amerikában főleg éjszaki tartományok lakói élnek vele. Azsiának különbféle tartományiban csaknem kicsapongásig élnek vele. A' déli Azsiaiak esmerőseiket kávéval, az éjszakiak teával vendéglik. Tibetben és Bostonban néha tisztet, vajat és sót is tesznek bele. — A' teával kereskedés Angol-, Dán-, Oroszországokra 's Hollandra nézve nagyon fontos; ezen nemzetek kereskedői évenként 18—20 mil. font teát hoznak Európába, mellynek nagyobb részét kész pénzzel kell venniek. Egy europai tartományban se fogy el annyi tea, mint Angolországban, hol csak 1666 lett esmeretes, 's napjában többször isszák, bőven 's erősen. De seholse is forog annyi hamisitott tea kereskedésben 's az alsó ház elibe 1818 terjesztett tudósitás szerint évenként 4 mil. font kökény-, édesgyökér-, és körisfa-levél elegyittetik chinai tea közé Angolországban. 1826 a' keletindiai társaság által Chinából szállitott tea becse 29,840,401 font sterl. tett. — 1816 Brasiliában is kezdé termesztetni VI János király a' teát, ahoz értő Chinaiakat vitetvén Rio-Janeiroba. Az ipar olly szerencsés volt Sta.-Cruzban és S. Pauloban, hogy ki is fog vitetni.

TÉBOLYODOTTSÁG. 1) jelent mulandó elmezavart, p. o. hideglelésben. 2) általában lélekbetegségeket, millyenek az elme-, in-

dulat-, és akaratbetegségek. 3) egyedül értelem-betegségeket, mint eszelősség és őrültség.

TECHNICA szószerint műtan, hanem szép mivészeteknél, mellyeknek kettős elemök van, azt értik alatta, mint kelljen valamelly mivészet materiális részével bánni. Ez oka, hogy a' mivészet technicuma, aestheticumának mindig ellenébe tétetik. Igy műszó (terminus technicus) is olly kifejezés, melly valamelly tudományban vagy mivészetben honos és sajátságos.

TECHNOLOGIA kézműtudomány, melly a' természet nyers adományinak az élet szükségihez képesti mesterséges elkészitését tanitja. Ez magasb vagy alacsonyabb, 's ez utóbbi a' köz gazdálkodás alapjaival foglalkozik, mennyiben a' különféle kézi mesterségek ezeken épülnek származásuk, használásuk, fentartásuk és javitásuk tekintetében; amaz pedig a' kézi mesterség ismeretét a' statusélettel összefüggőleg adja elő 's ismét statustechnologiára, technicai törvénytudományra és kézmüpolitziára oszlik. Az előbbiről tanit Hermbstädt, Trommsdorff, Poppe; az utóbbiról *Neu. Schauplatz der Künste und Handwerker.* Legjelesb munka Kees-é *Darstell. des Fabrik und Gewerbwesens in seinem gegenwärt. Zustande etc.* (Wien, 1824. 3. r.)

TE DEUM LAUDAMUS (Téged Isten dicsérünk) vagy rövidebben Te Deum etc. szent Ambrus (l. AMBRUS) dicsérő énekének kezdete, melly innepélyes alkalmokkor (p. o. győzedelmi innepek alkalmával), nem különben tő innepeken szokott énekeltetni a' kath. 's gyakran a' protestans egyházakban is. Ezen hymnus (magasztaló ének) ujabb szerkeztetései közt nevezetesek Hasseé, Naumanné, Haydné, Danzié és Schichté.

TÉGED ISTEN DICSÉRÜNK, l. TE DEUM LAUDAMUS.

TEGERNSEE, falu, kastély és királyi uradalom (3 nsz. mf. 3200 lak. 10 fal. 'st.), Münchentől 7 mf-re, Bajorország isari kerületében, a' Tegerntónál. Itt feküdt az ujabb időben eltöröltetett, hajdani fejedelmi jogokkal bírt tegernseei apátsága a' Benedictinusoknak. Az apátság történeteit olvashatni báró Freyberg Maximiliántól (München 1822). A' kastélyt 's uradalmat a' meghalt király nőjének ajándékozta, kinek itt szép festemény-gyüjteménye volt. Tegernsee szomszédságában finom márványt törnek. Tegernseetől 1 ór-ra esik a' meghalt királytól nagy költséggel, igen jól alkotott kreuthi ferdő, mellynek forrása büdös követ és vasat foglal magában. A' szegényeket itt a' király költségén ápoltattak. Környékén hegyi naphta gyüjtetik, melly itt st. quirinolajnak neveztetik.

TÉGLA, mesterséges kő agyagból, melly sok vasat foglal magában 's innen tüzben megégettetvén, veres szint kap. A' téglavetés és égetés módja olly egyszerü, hogy már a' legrégibb népek tudták azt. Már Mózses I könyv. iratik, hogy a' Babeltorony épitésére tégla égettetett, mellyeket gyantárral kötöttek ösze. Közönségesen az özönviz után 5 századra tetetvén a' Babeltorony épittetése, kevés emberi mesterség lehet a' téglavetésnél régibb. Herodotus is azt irja, hogy Babylon falai gyantárral öszvekötött égett földből (téglából) épittettek. Izraei fijai Faraotól, Egyiptom királyától arra kinszerittettek, hogy agyagföldet ássanak 's téglát égessenek, mivel Pithom és Raamses városokat épittette. Plinius szerint Görögök tökélyesitették ezt a' mesterséget. Ezeknek 3féle tégláik voltak, az első 6, a' második 12, 's a' legnagyobb 15 hüvelyknyi hosszu. A' Romaiak is messze haladtak e' mesterségbe; mert Trajan ezen anyagból épitett oszlopa 1700 év mulva is még igen tartós. A' középkorban mázas téglák is használtattak 's ékesitésre fordittattak, p. o. feliratokra, mint szüz Mária elbingi templomában 's a' graudeni kastélyban és Angolország nehány 14 századbeli épületeiben. Az ujabb népek közt ugy látszik a' Hollandiak vitték legmesszebb a' téglavetés mesterségét, mert mind

házaik, mind udvaraik téglapadlatja rendkivül sokáig ellenállnak az ott honos nedves időjárásnak. A' Londoniak már kevésbé tartósak. Téglának legjobb anyag, a' fövénnyel kevert agyag, melly téglaföldnek neveztetik. Némelly tájékokan márga is vetetik hozá, mellynek alkotó részei agyag és mész; de még se kell sok mésznek benne lenni. Több helyen porphyr elmállása által is csinálódik agyag, mivel a' mezei foszlókő idő jártával elporlik a' levegőn; ez is hasonlóul jó téglát ad. Igy lehet timsóból 's kovakőből álló földből is téglát égetni; de mihelyt mész járul ezen elegyhez, salakká olvad kemény tüzben a' téglaanyag. A' tapasztalás tanitja, hogy legtartósabb tégla olly földből készittetik, mellynek 3 részét agyag, 1 részét mész teszi. Ha illy elegy kemény tüzbe tetetik, salakosodni kezd 's ezáltal sokkal keményebb 's tömöttebb lesz, mint közönséges tégla. Illy félsalakká vált tégla kevesebb vizet szív be 's télen nem omlanak olly könnyen szét, mint a' közönségesek. Ezen utóbbiak t. i., mint házcserepeken láthatni, a' tél szünteleni nedvességének kitéve lévén, közeikbe beveszik a' nedvességeket. Ezek megfagynak, kiterjeszkednek 's a' tégla, ha a' viz felolvad, széthull. Innen Hollandban és Angolországban a' közönséges fedéltéglát vagy cserepet be szokják kenni fürnájszal, hogy nedvesség ne hasson bele. — Fődolog, hogy a' tégla, égetés előtt, jól kiszárittassék. Ha még nedves belől, a' viz, hévség miatt gőzökké válván, a' tömeget szétugrathatja. Ezért a' levegőn már megszárasztott téglát még gyakran gyenge tüzhez is teszik, mielőtt az égető kemenczébe raknák. — A' téglakemenczét mintegy 12 láb. magasan 's csaknem éppen olly hosszan és szélesen csinalják. A' falak, mintegy 1 láb. vastagok, rézsutosan hajlanak egymáshoz felfelé. A' tégla, 10—20,000-ként berakatván 's régi fedélcserepekkel befedetvén, előbb gajfából gyenge tüz gyujtatik, melly 2—3 napig csendesen ég, mig az eleinte fekete füst áltlátszó kezd lenni, mi annak jele, hogy a' tégla elégé kiszáradt. Ekkor a' kemenczelyuk téglával 's agyaggal annyira bedugatik, hogy csak egy pór hasábfát vagy csomócska gajfát lehet bevetni. Ezen tüzanyag bevettetvén, meggyujtatik 's a' tüz mind addig erősittetik, mig a' láng a' téglarakáson felülcsap. Azután lassanként kevesbittetik a' tüz 's mintegy 48 óra mulva egészen eloltatik. Svédországban salak is elegyittetik a' vashamorokból a' téglatömeg közé, melly az által tartósbá tetetik. Apróra tört régi téglát vagy öszvetört üveget is lehet közibe keverni, mellyek a' salakosodást segitik. A' kész tégla szine nem mutatja mindég annak jóságát. Az ángol téglák világos sárgák 's kevésé barnások, mi hihetőleg a' kőszén-tömegtől jő, melly vasmeszekkel elegyitve, sárga érczmésznek látszik. Mert legtöbb téglaföldben vas van. Ezt a' tüz ereje mészíti 's ekkor a' bele kevert anyagokhoz képest különbféle szint kaphat. — A' tégláknak formájokhoz 's czéljokhoz képest különböző neveik vannak. Egyiptomi légtéglák csak a' levegőn szárittatnak meg. Kut- és üsttéglák holdformájuak; kőmivestéglák négyszegletüek 's hosszukások; padlattéglák 4-vagy 6 szegletüek 's házpadlat kirakására szolgálnak; éktégláknak ékformájok van; hód- vagy kásztorfarktéglák alatt kerekek, felyül pedig lyukasak, hogy felszegeztethessenek 'st. Igen tartósak a' mázas téglák, mellyekre felyül Chinában ón, egyébiránt mész, gipsz is öntetik. A' régiek úszó téglát is esmertek. Plinius azt mondja, hogy ezek Spanyolországban és Kisázsiában tajtékkőnemből készittettek s vizbe nem sülyednek. Csak 1791 talált Fabroni Castel del Pianonál, a' Toscana és egyházi birodalom közti határon, hegyliszt nemet, melly 79 rész kovakőből, 12 rész vizből, kevés timsóból 's még kevesebb vasból állott. Ha ebből a' földből tégla készittetik, ez uszik a' vizen 's igy Plinius mondata megerősittetik.

Tegnér (Esaias) püspök Smálandban, hittan doctora, éjszaki csillagrend vitéze, egyik leghiresb korunkbeli svéd költő. 1812 fogva a' lundi egyetemben görög nyelvet tanitott, hol érdemeit a' fejdelem az emlitett rendczimerrel jutalmazá 's számos hazai és külföldi tudós társaságok tagjokká választák. Költészi munkáinak összes gyüjteménye még nem jelent meg, egy része azonban a' maga és Geijer prof. szerkeztette Idunában kijött. Nagyobb költeményi közt emlitendők *Vise* (az árva); *Krigs-Säng för Kgl. Skänska Landtvärnet* (1809); *Svea* (1813); *Nattwardsbarnen; Axel; Frithiofs-Saga* (1825) 'st. T. első költészi próbatétei olly időkorba estek, melly a' lángész szabad kifejlésének korán sem vala kedvező, hanem a' franczia sajátság rabi utánazását vevé czélba 's a' hazai elme szüleményit franczia academicusok után méré. De ő erre nem hajtva, saját utján haladott még ekkor is, midőn utóbb néhány jeles fiatal ember, a' német criticusok mivészi nézetei után egészen uj ösvényt tört. Költeményit élénk érzet, mellyben azonban néha a' mélység és belsőség hijányát nem ok nélkül gáncsolják, bő elmenczség, könnyen felhevülő képzelő erő, melly néha képekkel nagyon örömest játszik 's a' helytt, hogy inditana, vakit, végre valódi költői nyelve érdekes tüneményekké tevék.

Tehel Lajos, a' philosophia és orvosi tudomány doctora, a' magyar nemzeti museumnak első örzője a' természetmivek osztályában és a' jénai mineralogica és természetvizsgálók társaságának levelező tagja, szül. Nagyszombatban Mart. 26. 1769, orvos doctorságra méltattatott Dec. 17 1793, mgh. Nov. 19 1816. A' chemiai tapasztalásokban mind untalan foglalatoskodott, 's a' magyarországi kőszeneket szorgalommal gyüjtögette. A' kárpát hegyeit is beutazta. Vajha észrevételeit kiadhatta volna!

Tehénhimlő, tehenek betegsége, mellyben azok tölgyeken himlőt kapnak. Eddig a' szélhójagos tehenhimlő fejérre, sárgára, feketére 's kékre osztatik. Az utolsó himlőnem kiváltképpen fejősteheneknél divatoz ragadványosan (epizootice) leginkább Holsteinban, Angolországban, 's azon tulajdonságánál fogva, hogy emberekre elragad 's azokat, kiken már egyszer kiütött, az emberhimlőtől megovja, igen nevezetes lett. A' bizonyos, hogy egyes tehenhimlőoltottak, himlőoltás után rövidebb vagy hoszabb ideig természetes himlőhez hasonló exanthemákat (bőrkiütéseket) kaptak, de a' mellyek általában ugy mutatkoztak, mint csak módositott, 's mi az organismusra nézvei veszedelmességét illeti, szeliditett himlő, ugy, hogy ha egyes esetekben nem távoztatja is el a' himlőoltás a' méreg nyilát, legalább megtompithatja. Hanem a' bebizonyodott, hogy tökélyes tehénhimlőoltás megovja himlőtől a' beoltattakat. L. Lüder *Kritische Geschichte der bei Vaccinirten beobachteten Menschenblattern* (Altona 1824). (Vö. Himlőoltás, Jenner).

Tehetség lélektudomány szerint valamelly bizonyos munkásság lehetőségének a' lélekben létező oka, 's mivel a' léleknek különféle munkásságai vannak, igy a' tehetségek is többek, p. o. ábrázoló, érző, akaró tehetség.

Teimer (Márton), wiltaui báró, austriai őrnagy, Therezia-rend lovagja, a' tiroli felkeltek fejeinek egyike 1809, szül. Vintsgaunak Schlanders nevü falujában 1778. Szülei szegény napszámosok voltak. Másoktól segittetvén, az innsbrucki főoskolában philosophiát 's törvényt hallgatott, báró Hormayrral és Schneiderrel együtt. Midőn 1796 a' had tüze Olaszországból Tirolig elharapódzott, oda hagyta az egyetemet 's mint köz katona, hadi szolgálatba lépett a' polgárkatonák közt, de vakmerő bátorságának nagyokat próbáló 's találmányos lelkének több izbeli kimutatásáért 's igazi honyi érzeteiért csak hamar tiszt lett. 1797 Febr. és Mart. szerencsétlen napjain Faynál és

Zambanánál Laudon vezér alatt kiváltképpen kitüntette magát, 's midőn Laudon Merauba visszavonult és Tirol egészen elvesztettnek látszott, T. védte a' visszavonulást, bár minden parancsolat nélkül, mert kevés elszánt társaival az országutnak parancsoló, messzeterjedő omladványokban fekvő, Maultasch várkastélyba szaladt 's ezt olly óroszlány módra védte, hogy ezáltal az ellenség előhaladását meggátolta. Midőn erre Laudon a' tiroli polgárkatonasággal előnyomult's Tirolt felmentette, T. gróf Neipperg (ekkori kapitány, utóbb Parma generalissimusa) alatt felettébb kitüntette magát, mint April. 1799 is Bellegarde alatt a' Tirolból Engadein és Graubündten felé igen fáradtságos és nevezetes előnyomuláskor. 1802—6 kapitány volt az ujonnan felállított tiroli polgárkatonaságnál. János főherczeg seregével elment Tirolból 's élelmére dohánykereskedési 's csekély gazdaságügyelést kapott Klagenfurtban Kärnthenben. Midőn 1808 a' had kitörése előre látható volt, ő is használtatott a' Tirolban koholt titkos egyetértésekre 's 1809 egy volt a' titkos felkelés terve végrehajtásának főeszközei közt, melly tervet Hormayr tett fel a' ministerium 's a' belső austriai sereget vezérlő János főherczeg parancsokra. Kétszer csuszott be ál öltözetben Tirolba, mindent kikémlelt, beutazta az összeesküvés egész láncát 's végre 9 Apr. 1809 megjelent Hoferrel a' csatamezőn. Az egész olly jól volt elintézve, 's olly merészséggel és olly titkosan hajtatott végre, hogy minden szerencsésen elsült 's 13 April. délben egész közép és éjsz. Tirol meghodíttatott, 8000 Franczia és Bajor fogatott el vezéreivel, ágyuival és podgyászával együtt. T. irta alá Wiltauban ama hadi történetekben valóban egyetlen szerződést 's innen wiltaui bárónak neveztetik. Az egész nevezetes tiroli had alatt folyvást kitüntette magát, kiváltképpen hihetetlen merész szaggaldozásaival, mellyeket kevés elszánttal Bajorországban és Svábországban tett. A' bécsi béke olta Grätzben lakott steiermarki csekély jószágának jövedelméből, mellyet Ferencz császár ajándékozott neki, érdemeinek megjuttalmazására.

Tej, a' szoptató állatok nyőstényeinek tőlgyeiben öszvegyülő nedv 's fijaik első tápláló eledele. Az emberekre nézve legfontosb tej a' tehené, mire nézve ennek vizsgálgatásával legtöbbet foglalatoskodtak a' chemicusok. A' tej tejfelre, sajtos részekre és savóra ósztatik. A' tejfel mint sürü folyóság felyül gyül meg, ha a' tej egy ideig csendesen állott 's leszedethetik. A' sajtos részek különválnak, ha letejfelezett tej öszvefut 's a' savó visszamarad. A' tejfel vaj, sajt és savó tömött elegye. Az elsőbb köpülés által választatik külön 's a' visszamaradó folyóság (iró) még túrót és savót foglal magában. A' savó általtátszó sárgazöld szinü és kellemes édeses izü folyóság. Ha lassanként elpárologtatik, tejczukor (l. e.) lesz belőle. A' tej csaknem egyetlen állati folyóság, melly bornemü forrásba megy által. Innen a' Tatárok nem csak kellemes savanyus italt (kumüsz névvel), hanem szeszes és részegitő italt is tudnak lótejből készitteni. A' Kalmuckok pálinkát is főznek tejből, mellyet több tekintetben többre lehet becsülni a' gabonapálinkánál. A' tej egy 's ugyanazon állatnemnél is különböző, különbféle körülmények közt, még inkább pedig a' különböző állatnemeknél. Különböző az ellést követő időszakakhoz, kiváltképpen pedig az eledelekhez képest; olly körülmény, melly főleg gazdasági tekintetben fontos. A' többi állatok teje, alkotó részeire nézve többé vagy kevésbé hasonló a' tehentéjhez. Az asszonytej kevesebb sajtot, de több tejczukrot foglal magában, mint a' tehentej, 's vajas része annyira öszve van köttetve a' sajtossal, hogy vajat éppen nem ad. Sok növényi élelem savanyuságot, a' hus kalit szül. Némelly növények hatnak a' tej szagára, izére 's szinére. A' fijak korával nevekedik a' téj sajt-és vajgazdagsága. Az electricum fluidum segiti a' téj megalvását, ellenben alka-

lik akadályozzák, sőt a' sajtos leülepedést feloldozzák. A' szamártejben több tejfel, kevesebb sajtos alaprészek és több tejczukor van, mint a' tehentejben; kecske-'s főleg juhtej legközlebb vannak ehez. Gyógytudományban 's mivészetekben is használtatik a' tej.

Tejczukor, édeses-földes, kristályos, fejér anyag, mellyet megtisztult savó felpárolgatása által lehet kapni. Schweiz és más tartományok kereskedést is üznek vele. Előbb gyógyszernek használtatott; most ritkán lévén rá szükség, nem foglalatoskodnak ugy ké szitésével, mint ezelőtt. Több szén-, 's kevesebb savanyag van benne, mint a' nádczukorban.

Tejkő, l. Galactit.

Tejnedv, l. Chylus.

Tejnedvképzés, l. Chylificatio.

Tejsavany. Különbféle állati folyóságokból 's inas busból áll, Berzelius szerint 's némelly gombákban is foglaltatik, egyébiránt az eczetsavannyal rokon.

Tejut, Jacob útja is, azon világos fejér öv az egen, melly csaknem legnagyobb kör formában terjed el az éggolyóbis körül. Több csillagzaton megy keresztül, milliyenek p. o. a' Kassiopeja, Perseus, 'st. 's a' Hajóban legvilágosabb. Már Democritusról iratik, hogy azt számtalan álló csillagok egyesült fénnyének állitotta, mellyeket, távolyságok miatt, egyenként látni nem lehet. Mit a' régiek gyanitottak, azt későbbi csillagászok perspectiváik segitségével, igaznak találták. De miért van olly temérdek sokságu álló csillag itt öszvehalmozva, hogy az ég többi része csaknem pusztaság hozáképest? Erre a' csillagászság, de csak sejditőleg, ezt feleli: A' világosságöv vagy tejut csillagai a' többiekhez képest hihetőleg nem állanak közelebb egymáshoz, hanem az ég ottani megmérhetlen mélységében számtalan sorokban éppen ugy állanak egymás felett, mint az égnek többi helyein, 's nekünk azért látszanak itt többeknek, mint másutt, mivel ott a' csillagok egymás iránti állását térség szerint látjuk, mint azon fákat, mellyeket hosszu sétahelyeken egymás után következő sorokban ültetve látunk, 's mellyek ennél fogva egymáshoz közlebb lenni látszanak, mint a' mellettünk lévők. Hihető, hogy a' mi napunk is egyike az ezen tejútban lévő napoknak 's ezen sok millio napok egy naprendszert képeznek, melly bizonyos, végetlen nagyságu 's a' tejút közepén álló nap (talán a' Sirius) körül forog. L. Bode *Anleitung zur Kenntniss des gestirnten Himmels* (9 kiad. Berlin, 1823, rézm.)

Teknős béka. Ezen négylábu vagy mászó kétlaku minden más teremtménytől különböz őtet alól 's felyül fedő teknőjénél fogva, melly alól fejét, lábait 's farkát önkénytesen kinyujthatja 's alá ismét behuzhatja. A' legnagyobb nem teknője 4—5 láb. hosszu és 3—4 l. széles; az állat vastagsága, hol legdomborubb, gyakran 4 l. és sulya 800 fontnyi, mellynek fele a' két teknőre esik. A' legkisebb nemek ellenben csak 2—3 hüvelyknyi hosszak 's gyakran egy fontot se nyomnak. Lakhelyeik 's ezekhez képest alkotott lábaik szerint elosztatnak a' teknősbékák tengeri, folyói és szárazi teknős békákra. Hátok teknője olly kemény, hogy terhelt szekér áltmehet rajta 's nem tör be. — A' teknős békák igen lassan nőnek és sokáig élnek; e' mellett életerejek olly nagy, hogy hónapokig élélnek nedves helyeken élelem nélkül 's ha fejek elvágatik, csak több nap mulva döglenek meg. Tojnak, 's tojásaikat homokba ássák be, mellyeket a' nap melege költ ki. Egy teknős béka évenként 1000—1200-at toj. Mind a' tojás, mind maga a' teknős béka igen kellemetes étel. Az óriás teknős béka, mellynek hona a' naptéritők közt van, az ottani lakók főeledele. Könnyen megfogathatik; mert nem fordulhat meg, ha szárazra jövén ruddal hátára fordittatik. Husát ré-

szint frisen, részint besózva eszik. A' közönséges vagy europai teknős béka Europának legtöbb tartományit lakja Poroszországig felfelé 's hasonlóul számtalanok élnek jó izü husával. — A' csigatekn ő b ő l mindenféle portéka készittetik, mellyek előttünk elégé esmeretesek.

T é l, legdurvább 's leghidegebb évszak, melly astronomiai értelemben nálunk a' legrövidebb nappal (22 Dec.) kezdődik 's a' tavaszi éjnapegyenlettel (22 Mart. körül) végződik. A' föld déli félgolyóbisán akkor van tél, mikor nálunk nyár uralkodik. Az éjszaki félgolyóbison a' tél csak valamivel tart tovább 89 napnál, ellenben a' délin hosszabb 93-nál, mert az éjszaki tél a' nap közelébe, a' déli pedig a' nap távolába (aphelium) esik, midőn a' föld lassabban megyen 's tehát annyi nappal hosszabban késik. — A' forró földöv alatt a' mi fogalmunk szerint nincs tél; csak esős idő van itt, de e' se hideg. A' naptéritőken kivül jó darabnyira, mindkét mérséklett földövben is hasonló a' tél. Egész éjszaki és déli Afrikában, kivevén hegyes tájékaikat, sőt Nápolyban, Siciliában, déli Spanyolországban és Portugalban, közönségesen nem esmernek jeget és fagyást. Jan. már virágoznak a' mandolafák 's a' kerti veteményck részint jobban tenyésznek ez időben, mint nyáron. Az egyházi birodalomban már gyakrabban fagy, 's még inkább Felsőolaszországban. Az Alpeseken innen, hol a' hideg mindég nevekedik, már tartósabb és keményebb a' tél 's végre a' földsarki körön tul olly magasra hág a' hideg, hogy nekünk képzetünk sincs róla. Hasonlóul nevekedik a' déli földsark felé. C. H. Pfaff szerint legkeményebb telek voltak a' 18 száz. 1709, 1732, 1740, 1776, 1785 's 1789. Időnkben elfelejthetlen az 1829-30-ki, midőn már Nov. végén megállott Buda és Pest közt a' jég, mellyen roppant terhü szekerek jöttek 's mentek és csak József napján (19 Mart. 1830) mozdult meg.

T e l a m o n, l. A r g o n a u t á k.

T e l e g d i Miklós tudós és hires pécsi püspök, cász. kir. tanácsnok a' 16 száz. Szüléiről és fiatalabb esztendeiről semmi se tudatik. Hogy születése ideje 1535-re esik, sírköve felülirásából tetszik ki. Ő elébb esztergomi kanonok és az esztergomi káptalan prépostja volt. Később az érseki szék megürülvén, káptalani fő helytartóvá (vicarius) választatott. 1579 Febr. 6. pécsi püspökké neveztetett, 's Maj. 15 az apostoli széktől megerősittetett. Első dolga volt a' pécsi templom kincseit, mellyeket gróf és püspök Draskovics Posonyba tévén le, Dudics magával elvitt, felkeresetni 's a' zálogba adattakat visszaváltani. 1580 XIII Gergely pápától levelet kapott, mellyben kérettetett az esztergomi érsek választatásának siettetése végett, hol Verantius (Vrancsics) olta üresen állott a' szék, és 1582 az érsekségben Bonomus Ferencztől, az apostoli szék követétől, administratornak rendeltetett. Elete az anyaszentegyházban igen munkás volt. 1585 az esztergomi megye hasznára kinyomtattatta az ugy nevezett R i t u a l e-t, mellyhez voltak mellékelve magyar nyelven néhány áhitatos imádságok is azok számára, kik a' szentségekben részesülnének. 1584 az apostoli nunciustól mássát kapván az ugy nevezett in *Coena Domini* bullának, melly Europában annyi pert és annyi veszekedést okoza, engedelmességének bizonyságául alázatos levelével jelentést teve érette az apostoli szék előtt. Ugyan ekkor fáradozott Telegdi Mossóczy Zacharias nyitrai püspökkel, az országgyülési végzetek összeszedésében is, 's 1584 a' munka Telegdi házában nyomtattatott. (L. Mossoczynak II Rudolfhoz irt ajánló levelét). Két magyar munkája is van Telegdinek: 1) *Az Evangyeliomoknak, mellyeket vasárnapokon, és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és prédicállani szoktanak, magyarázattya*, 3 köt.. Az első kötet Bécsben nyomtattatott. 2) *Bornemisza Péter*,

evang. prédikátor ellen a' jóságos cselekedeteknek jutalmáról. Nagyszombatban 1580. Telegdinek *Epistola, qua opem implorat apud Gregorium XIII adversus Ministellum Tyrnaviae palam concionantem* találtatik ezen munkában: Schmitth *Episcopi Agrienses*, Tom. III. p. 113. Elhalt 1586, 22 Apr. Csontjai Nagyszombatban nyugosznak Sz. Miklos templomában. Sírját ezen felülírás mutatja: *Reverendiss. Nicolaus Telegdius Episcopus Quinque Ecclesien. Consiliar. Caes. R. M. Administrator Archi-Episcopatus Strigon. in Spiritualibus, vivens hunc sepulturae locum sibi elegit, moriens vero in Domino Anno MDLXXXVI. April. XXII die, Aetatis LI. Cleri populique orationibus se commendat.* Charaktere szelid és csendes volt; ugyan buzgólkodott a' romai kath. hitért, de még is türedelemmel az akkor lábra kapó reformatio ellen. A' magyar literatura egén ő mindenkor tündökleni fog. (L. bővebb biographiáját a' Tudományos Gyűjteményben 1817. X köt. 71—76 lap. Horányi *Memoria Hungarorum etc.* tom. III. p. 387).

Telegraph azon eszköz, melly bizonyos jelek által tudósitásokat 's parancsokat távol helynek legrövidebb idő alatt tudtára ad. Áll ez rudakból és léczekből, mellyek mozditás által számtalan alakokat képezhetnek, 's minden illyen állás bizonyos szót vagy dolgot fejez ki. Ha illy eszközök magas és kitünő helyeken bizonyos távolyságra ugy állitatnak fel, hogy a' kapott jelt egyik a' másikkal minden késedelem nélkül közli, ugy eszközölhető általa, hogy valamelly hir felette rövid idő alatt messze földre elvitessék. Igy 27 Telegraph Parisból Calaisba 3 percz alatt, 22 Lilleből Parisba 2 percz alatt, 46 Strassburgból Parisba $6\frac{1}{2}$ percz alatt, 50 Lyonból Parisba 8 percz alatt, 80 Brestből Parisba 10 percz alatt minden hirt elröpit. A' Francziák fő hadiszállásaikon is próbálának könnyü készületü telegraphokat állitani, de ezzel felhagytak. Használhatók e' czélra a' léghajók is, ha egészen elszállani nem engedtetnek, hanem megköttetnek. Az illy jeladás mestersége leginkább a' tábori hajókon divatoz, hol az admiralhajó parancsai különszinü 's alaku lobogók feltüzése által adatnak ki. Éjjel, midőn a' lobogók és szinek nem láthatók, lámpák, ágyulövések, rakéták 'st. használtatnak. Egyes hajókon bizonyos sippal szokás jelt adni, mellynek minden hangja a' hajósnép előtt ismeretes jel. A' Telegraphokat feltalálta Chappe Claude 1792, (l. e.) Nem régiben Andreán Károly, tudományos miveltségü hazánkfia Budán egy egészen uj szerkezetü, a' most nevezett Chappe-énál kevesebb jegyü 's igy sokkal egyszerübb telegraphot talált fel. Minthogy nálunk semmi telegraph-szerü intézet nincs eddig, a' felsőség figyelmessé tétetvén e' találmányra, a' tábornoktestre (Generalstab) bizá azt megvizsgálni 's a' próbasikerről a' kormányt értesiteni. Ehez képest a' Gellérthegyen Andreán ur felügyelte alatt $1\frac{1}{2}$ ölnyi magasságu telegraph állittatott, mellynek nappali közlésekre szolgáló részei három, de sokféleképp változtatható 's idomitható póznaléczből, éjjeli közlékrészei pedig hét ingatható lámpából állanak (a' franczia telegraph jobbadán 45 jelpóznás). Ezen telegraph mult évi Majus 14 nappal több hadi tiszt előtt megtevé a' próbát 's kivánt foganattal. Andreán urnak t. i. ki 24 betü-képjelt használ közleményeszközül, több hivatalos üzenet adatott fel, mellyekről olly szabadossággal tudósitá a' másik vizsgaponton (a' budai hegysor közt ugy nevezett szép juhászné mellett) álló 's jeltitkaiban jártas czimboráját, hogy az általa följegyzett betütitkok megfejtése hiv 's tökéletes másа volt az elibe adott közlendőségeknek. 'S ámbár a' szép juhászné melletti álláspont a' telegraph helyétől 4300 ölnyi távolság, még is nehány másod percz alatt megtörtént a' közlemény. Andreán ur állitásánál fogva 265 ezen ideát közölhetni jelei által; 's ha találmánya létre jut, ugy Budától Bécsig 18 illyen

telegraph kivántatik, minden 2 mértföldre t. i. (8 ezer ölnyire) egy, 's akkor a' telegraph utólsó jeladásától számlálva 4 percz alatt juthatna fel a' közlendő hir Budáról Bécsbe. Vajha a' dicséretes hazai találmány minél előbbi valósulást 's országos diszlést nyerne!

TELEHOLD, l. HOLDVÁLTOZÁSAI.

TELEKADÓ. Így neveztetik azon fizetendőség, melly a' közjövedelmek szaporithatása végett, a' földbirtokoktól kivántatik. Hogy a' telekadó, igazságosan osztathassék fel, nem csupán a' kiterjedést, hanem egyszersmind a' földnek termékenységét, és a' tartomány kereskedési viszonyait is tekintetbe kell venni; mert felette igazságtalan volna az, ha p. o. öt hold homokföldtől ugyanannyi telekadó kivántatnék, a' mennyi a' legjobb termőföldtől, de igazságtalan volna egyszersmind az is, ha olly vidéken, hol a' termékeknek, vagy az emésztők csekély száma vagy a' közlekedés akadályai miatt csekély ára van, ugyananyi adó kivántatnék, a' mennyi olly tájékokon fizettetik, hol a' termesztmények mindenkor magas áron adathatnak el. A' telekadónak tehát mindenkor a' vagyonadó szabályai szerint, azaz, a' tiszta jövedelem mennyiségéhez alkalmazottan kell felosztva lennie. (V. ö. ADÓ, ADÓVETÉS, ADÓZÁS.)

TELEMACHUS, Ulysses ithacai király és Penelope fijok, még anyja emlőin feküdt, midőn atyja a' trojai háboruba ment. Gyermeki korában tengerbe esett, de delfinhaloktól megmentetett; innen T. paizsán 's pecsétnyomó gyürüjében delfint viselt. Homer szerint már felnőtt ifju volt atyja visszatértekor, 's Mentor nevü nevelőjének alakjában azt tanácsolá neki Minerva, hogy anyja kérőit utasitsa el, 's kereken adja értésekre, hogy mindenik menjen haza; anyját, ha ismét férjhoz akarna menni, vigye nagyatyjához 's itt tartasson lakodalmat. Ő maga (azaz T.) 20 evezős hajóval utazzék Nestorhoz Pylusba 's innen Spartába Menelaushoz, atyja hol létének kitudakozására; mert Ulysses még él valamelly szigeten, de erővel visszatartatik; hanem az ő okossága bizonyosan kiszabaditja őtet. Ha pedig talán meghalt volna, emeljen emléket neki, anyját vegye nőül 's a' kérőket erővel vagy fortélyal gyilkolja meg. E' tanácsra T. ugy viselte magát, mint ház ura. A' kérők mindazáltal nem engedelmeskedtek neki, honnan a' dolgot a' nép elibe terjesztette, mellytől segitséget kért 's kinyilatkoztatta, hogy Pylusba és Spartába utazand, atyja hol létének kitudakozására. A' népnél nem érte el ugyan czélját; de Minerva, kihez folyamodott, megjelent neki mint Mentor, 's más nap reggel szerencsésen megérkezett T. Pylusba. Innen Pisistratus társaságában Spartába ment, hol Menelaustól megtudta, hogy atyja Kalypsonál él. Azonközben Ulysses Ithacába megjött 's Minerva, ki Telemachusnak megjelent, tanácslá, hogy ő is menjen haza. Megérkezvén, atyjával azon tanakodék, miként távoztassa el anyja nyakáról az alkalmatlan kérőket. Következett nap bement T. fegyveresen a' városba 's atyját, mint koldust, bevitte, a' kérők közé asztalhoz ültette, megtiltván minden illetlen bánást 's a' csufolódást. Hanem e' semmit se ért; csatára ment a' dolog, mellyben T. és Ulysses győztek. Az Ithacaiak ellen is hiven segitette T. atyját. Később Ulysses gyanakodni kezde fija ellen 's számüzé. Atyja holta után T. feleségül vevé Circét, kivel nemzé Latinust és Romet. Némellyek szerint ettől kapta nevét Roma. A' Telemach czimü erköcsi romanra nézve l. FENELON.

TELEMANN (Georg Philipp), hires és termékeny elméjü muzsikaszerző, szül. 1681, Hildesheimban. Ift 1702 az uj templomban organista lett 's muzsikai iskolát (collegium musicum) állitott merő tanulókból. Mint muzsika igazgató halt meg Hamburgban 1767. Szerzeményei közt operái még Francziaországban is tetszének. Nagy barátja volt a' muzsikai festésnek. Maga Bach Seb. is nagyra becsülé

e' tekintetben, a' nélkül, hogy e' pontheli tulcsapongásit helyben hagyná. Igy p. o. T. az álnokságot hamis quintákkal vagy dissonantiákkal akará kifejezni. Operái igen sokat tettek a' hamburgi német játékszin virágzására. Jeleskedett mint egyházi muzsikaszerző is. Irt cantatekat, oratoriumokat, 's motettjei ma is nagy éneklő karok által adatnak.

TELEOLOGIA (görög szó, czéltudomány) philosophiában azon jótevő és bölcs végczélokróli tudomány, mellyeket az egyes lények szerkezetében, ezeknek egymással összeköttetésében, 's a' történetek összefügésében és következéseiben látunk, 's mellyekből, mint minden teremtett dolgok czélirányosságából a' teremtő létére 's tulajdonságaira nézve következtetéseket hozunk le. Az isten létének illy megmutatása teleologiainak neveztetik 's a' physico-theologiaival atyafias. (Vö. ISTEN és PHYSICOTHEOLOGIA). L. Bornemann *Die Lehre von den Zwecken der Teleologie*, Berl. 1827.

TELHETLENSÉG azon kielégithetlen vágy, melly mindent, mi éldeletet szerezhet, birtokába keritni törekszik. Olly szenvedély tehát, melly birtoki tárgyakra terjed; de az általa czélzott éldelet nem csupán a' birás kielégitésében áll, mint a' fösvénységnél, hanem inkább a' megszerzésre forditandó iparkodásban, használatban és elköltésben; honnan a' telhetlen egyszersmind pazarló is lehet. Innét kitetszik a' telhetlenség és fösvénység közti különség. Ez inkább szenvedő, amaz cselekvő természetü. A' fösvény csak szerezni, birni kiván, de nem használni, a' telhetlen hatáskörét szereti tágitani, hogy erejét, hatalmát gyakorolhassa. A' fösvény nem ad örömest; a' telhetlen örömest veszen. A' fösvény szüntelen fél, retteg; a' telhetlen vakmerő, erőszakos, nyilvános, kivált ha uralkodni vágyás is ingerli. Az ifju inkább telhetlenségre, az öreg fösvénységre hajlandó.

TÉLI ALVÁSA AZ ÁLLATOKNAK. Vannak kevés számu állatok, mellyek a' naponkénti nyugváson kivül több hónapig mintegy halva, legalább minden munkásság nélkül hevernek. A' süldisznón és denevéren kivül, minden télen alvó nevü szoptató állat az ujasakhoz tartozik. Nem csak a' hidegebb égalj alatt, hanem igen meleg tájékokon is találtatnak, mint a' jerboa Arabiában és a' taurick Madagaskárban. Alvások kezdete azon időre esik, midőn élelmek fogy, 's maga a' növényvilág is tetszőleges munkátlanságba sülyed. Ösztönök illyenkor ezen állatokat bátorságos álomhely keresésére hajtja. A' denevér sötét barlangokba vagy romladozott falak üregeibe rejtezik. A' süldisznó falevelekbe bonyolódva alszik fák odvaiban. Hörcsökök 's murmutérok földbe ássák be magokat 's a' canadai ugró egér agyag golyóbisba zárkozik. Ezen állatok közönségesen ugy göngyölögnek öszve, hogy tagjaik hidegtől mentek, altestek belső részei 's a' lélekző cső öszvenyomatnak, miáltal a' vérkerengés meggátoltatik. Többen, mint a' hörcsök és vándorló patkány, előbb élelmet gyüjtögetnek, mellyből élnek, mig az álom erőt nem vesz rajtok. Ez idő alatt fagy melegségek; némelly állatoknál 20°, másoknál 40—50°-ra fogy Fahrenh. szerint; általában még is mindig melegebbek, mint a' levegő mérséklete téli hónapokban. Ha télen felébresztetnek, nem sokára visszakapják természeti melegségeket 's ezen felébresztetés nem árt nekik. Továbbá a' télen alvók sokkal lassabban és néha félben-szakadva lélekzenek. Gyakran több percz, sőt egy fertályóra alatt se lélekzenek. Egy perczben ritkán vesznek lélekzetet többször egyszernél. Innen lélekzetekkel a' levegőt kevésbé is rontják meg, sőt a' romlott levegőt is sokkal tovább kiállhatják aluva, mint ébren. Természetesen a' szivnek is hasonlóul lassan kell dobogni. A' hörcsöknél téli álmában csak 15-szer vér egy perczben, holott ébren létében 115-szer. Ingerlékenységek csekély 's hörcsökök felbonczoltatván ezen állapotjokban, csak néha-néha kaptak levegő

után, vagy legalább nyitották fel szájokat, 's belekre a' büdöskősavnak és borszesznek kevés vagy éppen semmi ingerlő munkálata se volt. Murmutérokat csak electricai ütésekkel lehet felébreszteni. Éppen igy csekély az emésztés, gyomor és belek közönségesen üresek 's ha felébrednek is ezen állatok, csak befütött szobában mutatnak étvágyat; még testek sulyából is sokat vesztenek alvások alatt. Ezen állapot okait közönségesen a' test alkottatásában keresték. Igaz, hogy a' vérerek sokkal tágasbak és nagyobbak, honnan az üterek, a' vérerek nagyobb hatással birván, nem teljesithetik szokott munkásságokat. A' nagy vérér se nyil csupán a' jobb szivfülbe, hanem két ágra oszlik és a' thymusmirigy, melly gyermekeknél az anyaméhben olly felette nagy, itt is rendkivüli kiterjedéssel bir. Azonban, ha az ember ezen állapot okait előszámlálja', nem kell elmellőzni némelly külső környülállásokat. Bizonyos, hogy a' hideg, ha nem egyetlen ok is, de nagy részt veszen e' jelenetben. Innen e' nemü állatok nyáron is alusznak, ha hideg levegőben tartatnak; ellenben ébren maradnak télen is, ha befütött szobába tetetnek 's tápláltatnak. Hanem ha a' fütés félben-hagyatik egy időre, tüstént meglepi őket az álom. Némelly télen alvóknál kiváltképpen hat a' korlátolt levegő; igy a' hörcsököt hamar el lehet altatni, ha olly edénybe záratik, melly néhány lábnyira földbe ásatott. Madarak közt a' fecskék hasonló télen alvók, hiteles bizonyitványok szerint. Fali fecskét Scotországban nem csak régi falak hasadékaiban találnak, hanem iszapból 's mocsárokból is huznak ki, mellyeket aztán meleggel ismét életre hoztak, miből közönséges szabályt következtettek, noha ez nem áll, közönségesen esmeretes levén, hogy a' fecskék, mint költöző madarak, idegen 's melegebb égalj alá szoktak eltávozni télre. Az iszapban talált fecskék hihető történetes okok miatt maradtak el a' többiektől, midőn a' nádasba rejteztek 's ugy estek ezen állapotba. Hasonló módon találtatott egyszer egy itju kukuk megmerevedve vizben, noha ezen madárnemnél nem természettörvény a' télen alvás. Békáknál 's más csuszó-mászó kétéltüeknél ellenben igen közönséges a' télen alvás. Mihelyt 50°-on alól (Fahrenheit szerint) sülyed a' levegő külső mérséklete, azonnal kevesbedik a' szivütéseinek száma 's 30-ról 12-re száll. Ha ezen állapotjokban élelem tömetik beléjek, darab idő mulva is emésztetlenül találtatik. Békák, kigyók és gyikok, ha mesterséggel csinált hidegben tartatnak, évekig is maradnak illyen állapotban. Innen jő, hogy néha kőbe zárt békák találtattak, mellyek talán több század lefolyta alatt feküdtek abban. Csigák és bogarak is alusznak télen. Tökélytelen téli álmot alusznak a' közönséges medvék, mellyek Nov., midőn igen kövérek, barlangjaikba vonulnak, miután azt mohhal megbéllelték volna. Egész télen által ritkán ébred fel a' medve 's ha e' megtörtén, talpát szokja nyalogatni, mellyen nincs szőr, 's teljes apró ikrákkal, innen azt is vélték sokan, hogy télen csupán ebből éldel. A' borz is nagy részét elalussza a' télnek, orrát farán levő zsiros hójagjába dugván.

Tell (Wilhelm), bürgelni (Altdorf mellett) földmivelő, nevezetes lett az Altdorfban lakott akkori austriai kormányzónak, Geszlernek, vagy Gäszlernek kegyetlenségei által. Schweiz sok világi és egyházi, részint a' habsburgi házhoz örőségként tartozó, részint a' német birodalom alatt levő tartományokból állott. I Albrecht, német császár, hogy birtokait nagyobbitsa, az erdei városokat örökös tartományaihoz akarta kapcsolni 's azt javalta azoknak, hogy szakadjanak el a' birodalomtól 's austriai felsőség alá adják magokat. A' városok ezt nem tették, mimiatt a' császártól oda rendelt kormány zóktól annyira nyomattak és sanyargattattak, hogy 1307 Uri, Schwyz és Unterwalden közt szövetség köttetett, mellynek fejei 3 vitéz férjfi, Walter Fürst (Tell ipa), Arnold Melchthalból 's Werner Stauf-

facher, volt. Tell is a' szövetséghez tartozott, eleinte mindazáltal inkább csak tudott a' felől, mint részt venni akart a' tervben. Azonközben Geszler tiszttartó annyira ment a' keménységben, hogy egy kalap, mint Austria uraságának ábrázolója, előtt süvegelni kényszeritette a' Schweicziakat 's Tellt, ki ezt nem tette, arra büntette, hogy tulajdon fiának fejéről egy almát lőjen le. A' lövés szerencsésen megtörtént; de Tell megvallá, hogy a' nála levő második nyilat, ha lövése szerencsétlenül ütött volna ki, a' tiszttartóra lőtte volna, miért e' Tellt elfogatta 's magával a' waldstädti tón fogva vitte. Hanem dühös szélvész kerekedett, melly a' hajót végveszedelemmel fenyegette. Tell, mint izmos erős ember 's tapasztalt evező, szabadon bocsáttatott 's a' hajót szerencsésen parthoz hajtotta, de használván az alkalmat, egy kőszikla-csucsra kiugrott 's a' hajót visszataszitotta. Nyilát is magával vitte 's Geszlert, midőn nagy nehezen ki vergődvén a' hullámok közül, azon tájékon menne, halálosan megsebesitette vele, a' Küsznachtba vivő kősziklás szoros uton. A' tiszttartó halála közönséges felkelés jeléül szolgált, 's a' Schweicziak és Austria közt legmakacsabb had ütött ki, melly csak 1499 végződött be. Tell még jelen volt a' morgarteni ütközetben 's azt irják 1350 vesztette volna el életét a' kiöntő Schächerfolyó hullámaiban. Bár több kápolna, az emlitett kőszikla-csucs megjeleltetése, sok festemény 's több e'félék hitelesitik Tell történetét, mégis sokan kétségbe hozták azt; hanem Müller János mint igaz történetet, ugy adja azt elő. Saxo Grammaticus hasonlót beszél Harald dán királyról 's bizonyos Tholkoról, mi hasonlóul ellene vettetett a' történet igazságának; noha e' nem igen fontos ellenvetés, mert könnyen áltvithethetett Németországból Tell historiája éjszakra a' német Hansavárosoktól. (L. Hagen *Nordische Heldenromane*, Breslau 1814, cap. 27). Egyébiránt csak ezen egy környülmény is elég Tell története igazságának bebizonyitására, hogy miután a' tiszttartók kiüzettek 's várkastélyaik lerontattak, évenként nagy bucsujárás rendeltetett azon helyre, hol Tell a' szárazra kiugrott; továbbá Uri canton Tell kőszikla-csucsához közel, 1388 (T. holta után 30 évvel) Tell kápolnáját épittette, mellyben évenként magasztaló beszédek tartattak Tellre; végre 114-en az ugyanazon évben bucsura oda mentek közül még esmerték Tellt. Minden hajdani chronica megegyez ebben. Schiller utolsó remekét, Wilhelm Tell czim alatt, a' legfontosabb jelenetekre nézve, a' historiához kiválképpen Tschudi 's Müller rajzolataikhoz hiven ragaszkodva dolgozta ki. Az egész történet bizonyos W. Tellről 's Seedorf grófról is, ki Uri egy részének birtokosa volt, 's kinek még a' 12 században kellett élnie (mert Geszner Konrad *Verzeichnisz edler oberdeutscher Geschlechter*-e szerint a' 14 száz. a' Seedorf-nemzetség már kihalt), beszéltetik. Innen lehet, hogy az előbbi Tell historiájával a' későbbié valamennyire felczifráztatott. L. Tellről: *Vertheidigung des W. Tell* (J. A. F. Balthasartól és G. E. Hallertől, 1772, uj kiad. 1824), melly megczáfolja ligerzi Freudenberger Uriel papnak e' munkáját: *W. Tell, ein dänisches Märchen* (1760). Hasonlóul megmutatja W. Tell történetének igazságát J. Hisely *Diss. de Gul. Tellio* (Grön. 1824).

Teller (Wilhelm Abrahám), fő consistoriumi tanácsnok és prépost Berlinben, tudós, felvilágosodott, érdemteljes theologus. 9 Jan. 1734 szül. Leipzigban, hol atyja T. Romanus nagy tekintetü theologia-tanitó és egyházi szónok volt. 1762, mint fősuperintendens, theologia-tanitó 's főprédikátor Helmstädtbe ment; de itt sok ellensége támadván 's eretnekséggel vádoltatván, mint fő consistoriumi tanácsnok, kölni prépost 's a' Pétertemplom főpredikátora Berlinbe ment. Itt fáradhatlan munkássággal vitte hivatalát, mig az 1788 megjelent vallás-edictum a' gondolkodás-szabadságot nem korlátolá.

T. ekkor kemény nyomatást szenvedett, sőt a' kamara-törvényszéknek beadott javalatáért, mellyel azt (mint mondák) eltántoritni akarta, fizetésének megszünetése mellett, hivatala 3 hónapra felfügesztetett, melly büntetés mindazáltal nem hajtatott végre. Annyival szembetünőbb, hogy az eretneknévvel bélyegzettnek orthodoxa dogmatica bevitelét tárgyazó tanácsa követtetett. 1786 az academiának tagja lett 's itt olvasá fel 1802 Wöllner meghalt ministerre irt, nyomtatásban is megjelent emlékiratát, kitől olly sok szomorittatást 's kellemetlenséget szenvedett. Mh. 9 Dec. 1804, 70 éves korában. — T. tudós esmeretekkel éles itélő tehetséget párositott. Először az ó testamentomi könyvek textusának javitásával gerjeszte figyelmet maga eránt. Egy volt azok közt, kik legelőször iparkodtak az ó testamentom költői részeit jobb izléssel magyarázni 's szépségeit méltatni. A' dogmahistoriának egyes részeit éles itélettel dolgozta ki. De leginkább a' *Lehrbuch des christlichen Glaubens* (1764) tanuja szabad vizsgáló lelkének; e' munka mindazáltal eretnekséggel vádoltatott 's eltiltatott, sőt a' helmstädti tanács T. hivatalától megfosztatását sürgette, de ezt a' braunschweigi ministerium nem tette. Ezt követték: *Wörterbuch des neuen Testaments* (1772); *Religion der Vollkommenern* (1792); *Anleitung zur Religion überhaupt und zum Allgemeinen des Christenthums insbesondere*; több lélekteljes és szivet erősitő épületes munkái 's egyházi beszédei; *Magazin für Prediger* (10 köt. 1792—1801), mellyet több theologusokkal adott ki; végre, Sallustius és Turretin kiadatai.

TELLURISMUS, l. MAGNETISMUS (állati) és Dr. Kieser *System des Tellurismus oder thierischen Magnetismus. Ein Handbuch für Naturforscher und Aerzte* (2. köt. Leipz. 1822). Az állati magnetismusnak növényvilágra, föld- 's kertmivelésre való alkalmazását J. G. Petri e' tárgy felől igen érthetőleg 's világosan irt munkájában olvashatni.

TELLURIUM. 1) Ásvány, melly sylvanumnak is neveztetik. 1798 Klaprothtól több eráélyi aranyércben találtatott. Czinfejér, ónszürkére hajló szine, egyenes levelü szövete, erősen fénylő törése 's nagy ásványfénye van. Olly kemény, mint a' viszmút 's olly merevény, mint a' piskolcz. Később olvad az ónnál, de hamarabb a' piskolcznál. 2) Astronomiában azon machina, mellyel a' föld nap körüli forgásának theoriájában foglalt tanulmányok tettlegesen adatnak elő, névszerint a' földtengely parallelismusa 's az időjárás és naphosz változásainak abból származó következései 'st. Különösen ajánlható telluriumok Gelpke braunschweigi astronomia-tanitóéi, ki azt le is irta *Betrachtungen über die Wunderwerke des Weltalls* (3. kiad. Han. 1825). Jók Gräfei is Gothában.

TELLUS, latin neve GAEÁnak (l. e.).

TÉLPONT, az a' pont az eccliptikában, mellyben a' nap, tetszőleges futásánál, az egyenlitőtől délen legmesszebbi távollétét elérte. E' 21. Dec. történ. Ekkor legrövidebb nálunk a' nap ($7\frac{1}{2}$ órányi). A' télpont a' bak-jegy kezdete, noha ez a' csillagzat már elhagyta helyét, mellyen most a' nyilas áll.

TEMESVÁR, mint vélik, a' Romaiak Zamborájának helyén, 1315 olta (I Károly országlása alatt) szabad kir. város, mellyet M. Therezia 1782 és II József szép kiváltságokkal ajándékoztak meg, 1317 ház., 6498 kath., 4784 óhitü, 148 prot., 512 zsidó, összesen 11,942 lak. Három részből áll, mellyek: a' tulajdonképpi város és vár, Józsefváros és Fabrica, mellyet sok selyem-és posztómivesek és más mesteremberek laknak. Az elsőt, melly egyszersmind az egész austriai birodalom legjelesebb erősségeinek egyike, szép széles utszák 's egyforma nagyságu házak diszesitik. A' Bégacsatorna, melly itt kezd hajózható lenni, igen előmozditja a' kereskedést 's két kereskedő

társaság van benne, melly nagy kereskedést űz. Környéke sok posvány miatt egészségtelen. Jelesek benne: a' csanádi káptalan gyönyörü 's az Óhitüek szép templomai; a' Zsidók jó izléssel épitett synagogája; Hunyady János roppant vára; a' vármegye háza; a' csanádi püspök szép laka; a' bánáti hadkormányság háza; a' város háza; több nagy kaszárnya; 3000 embernek elég kaszamáták 's minák; nagy és szép fegyvertár; vizi erőmü, melly jó vizet viszen földalatti utakon a' várba. Itt lakik a' csanádi püspök, mint a' nem egyesült görög püspök is. Helye: a' káptalannak; papnevelő intézetnek; vármegye gyüléseinek; bánáti hadi kormányságnak; tartományi fő-és hadi biztosságoknak; katonanevelő intézetnek; kamarai administratiónak; postaigazgatásnak; só-, harminczad-, politico-fundationalis pénztárhivataloknak; gymnasiumnak, mellyben piaristák tanitnak. Három kórház ápolja a' betegeket, u. m. a' misericordianus szerzeteseké, 1 polgári 's 1 katonai. — Temesvár nevét a' Temes-folyótól kapta. Sokat szenvedett a' hazánkat duló Törököktől, kik azt 1552 elfoglalván annyira elpusztitották, hogy hajdani Temesvárból csak Hunyady erős vára maradt fen mostanig. Uj Temesvárnak, (városnak 's várnak), miután Eugenius csász. vezér 1716 visszavette, VI Károly császár parancsára grof Mercy Ferencz adott létet, ki egyszersmind selyem bogár tenyésztést is vitt be a' város azon részébe, melly mind e' mai napig Fabrikának neveztetik. Megjegyzést érdemel Temesvár történetei közt a' II Ulászló uralkodása alatt itt kitört parasztlázadás, Dózsa (másként Székely) György vezérlése alatt, midőn a' dühös parasztság iszonyu kegyetlenséget követett el a' nemességen 's papságon, sőt a' temesvári kormányzót, Báthori Istvánt, is bekeritette, hanem Zápolya János Erdélyből hozott seregével a' rabló csoportot szélyelverte 's magát Dozsát is elfogta, ki aztán többekkel együtt kivégeztetett.

Temesi Banát. Igy neveztetett 1779 előtt Magyarországnak azon része, mellyben most Temes, Torontál és Krassó vármegyék 's a' banáti hadi kormányság feküsznek. Bánság nevét a' 15 száz. kapta, midőn a' Törökök Szörényt elfoglalták, mert a' báni méltóság és czim ekkor a' temesi grofra vitetett által. Kiterjedése nagy volt a' temesvári vagy temesi bánságnak, mert kel. Oláhország 's Erdély, nyug. a' Tisza, éjsz. a' Maros és délen a' Duna határozták, 's kiterjedése 443 nsz. mf-re tetetik. Lakói nagyobbára Oláhok voltak, de laktak itt, hanem kevesen, Ráczok és Magyarok is, kikbez 1763 olta, midőn M. Therezia szép kiváltságokkal édesgetett ide uj lakókat, idegenek is jöttek főleg Bolgárországból, Németországból, Lotharingiából és Olaszországból. (Természeti sajátságait l. Krassó, Temes és Torontál vármegyék cz. a.) A' kézi mesterségek szorgalmatosabb üzetésére igen sokat tett grof Mercy Ferencz, a' bánság kormányzója. A' sok jó földet elfoglaló és levegőt rontó mocsárok kiszáritására M. Therezia Fremant Maximilian mathematicust hivatta be Németalföldről, kinek fáradozását szerencsés siker koszoruzta. — Történetei a' bánságnak. I Ferdinand és II Maximilian országlások alatt a' Törökök mind a' bánságot tevő, mind a' szomszéd vármegyéket elf glalták. Minden igyekezet sikeretlen volt azoknak visszavevésére, egészen Eugenius herczegig, ki a' győzedelmes császári sereget 1716 oda vezérelvén, Temesvárt, a' durva ellenség utolsó menedékét, megvette 's az egész puszta és szomoru állapotra juttatott tartományt VI Károly császár hatalma alá hajtotta. Lakó kevés volt, a' faluk hamuvá tetettek, a' várak 's városok elpusztittattak, ugy, hogy a' tartomány hajdani virágzásának alig látszott nyoma. Szerencsére grof Mercy Ferencz neveztetett ki kormányzónak, kinek szivén feküvén a' tartomány sorsa, mindenünnen lakókat hivott be, 's csak hamar faluk 's városok emelkedtek fel 's földmivelés, barom-

tartás és mesterségek virágozni kezdtek ; továbbá az uj bánságot 12 kerületre osztotta, mellyek ezek voltak : Temesvár, Becskerek, Csanád vagy Szent Miklós, Csákova, Lugos, Verschetz, Lippa, Facset, Karansebes, Orsova másként Mehadia, Pancsova 's Palánka (ezek a' bánságban voltak, 's kivülök még 3 a' szemben levő Serviában). Azonban nem sokáig örülhetett Mercy fáradozása gyümölcsének, mert ujra kitört Austria és a' török udvar közt a' had 's 1738 a' dühös ellenség bekóborolta a' bánságot, mindent feldulván 's hamuvá tevén, mit utjában talált. A' következett 1739 mindazáltal ismét elhozta az áldott békét 's a' bánság népesitése és jóléte ismét munkába vetetett. Uj lakók hivattak, épitmények tetettek, városok 's falukjöttek létre, Mercy példáját buzgón követvén a' tartományt kormányozó báró Engelshoffen. Ekkor csatornák is huzattak a' felesleges tóviz lecsapolására. Hogy a' tartomány bátorságosittassék ellenség beütései ellen, a' Duna mellé katonaság rendeltetett, 's ez eredete a' bánáti határőrnek, mellynek hadi kormánya Temesváron létez. Az uj bánság 1751-ig katonai kormányság alatt volt; ekkor uj igazgatóságot kapott, melly 1 elölülőből 's 6 tanácsnokból állott (Első elölülővé gróf Perlas neveztetett ki 1752). A' Duna mellé 's Oláhországgal határos helyekre rendelt határörző vidék mindazáltal továbbra is katonakormány alatt maradt. A' bánság polgári része az említett igazgatóság alatt 1779-ig maradt, midőn a' határőr vidékein kivül 3 vármegyére vágatott szét, mellyek Krasso, Temes, Torontál (l. e.)

Temes vármegye, Magyarország Tiszántuli kerületében. Nevét Temesvár várától kapta. Határai : kel. Krassó vármegye, délen a' katonai határszélek ; nyug. Torontál 's éjsz. Arad. vármegyék. — Nyug. része nagyobbára térség ; kel. részét az erdélyi Kárpát vége fedi. Folyói : a' Maros, melly éjszaki határát mossa, 's Arad vármegyétől elválasztja ; Béga, mellynek kiöntései 's kártételei miatt ásatott a' Bégacsatorna ; Temes, melly sok egészségtelen posványt hagy maga után 's nyugoton nagy szigetet képez, kel. részén csatorna van, mellynél fogva a' Bégacsatornába viz eresztetik, ha nincs ebben elég viz ; továbbá a' Bogonicz, melly Unip alatt a' Temesbe foly ; Berzava ; Karas. Az alibunári 's más nagy posványok és mocsárok, bár csatornák fogyasztják is vizeiket, még igen sok jó 's termékeny földet boritnak, 's egyszersmind egészségtelennéteszik a' levegőt. — A' föld kevés munka után is bőven ad mindennemü gabonát, főleg igen jó buzát. Bora is jó, de nem állandó. Terem dohánya, kendere, lenje, festő füve és riskásája. Gyümölcse mindenféle 's bőven van. Szilva temérdek terem, mellyet az Oláh és Rácz szilvapálinkáért különös szorgalommal termeszt. Keleten van fája, de nyugot náddal és turfával tüzel. Szarvasmarha, juh és sertés számosan tartatik. Selyembogár- és méhtenyésztés is nevezetes. Az ugy nevezett kolumbáczi temérdek számu szunyogok nem csak háborgatják, hanem gyakran meg is ölik a' marhát. Asványa nincs turfán kivül, melly igen nagy jótétemény fa szüke miatt. — Nagysága e' vármegyének 116 nsz. mf., mellyen 1 kir. városban, 12 mvárosban, 174 faluban 's 12 pusztán 296, 744 ember lakik, kik Oláhok, Ráczok, Bolgárok, Németek, Franciák, Olaszok 's Magyarok (itt amott 1, mivel a' Törökök uralkodása alatt elenyésztek 's kiköltöztek.) — Járása 4, u. m. a' temesi, szent-andrási, lippai és verseczi. Főispánya : zsadányi és török-szent-miklósi gróf Almásy Ignácz ur Eő Exc.

Temetés, emberi halt testnek földbe takarittatása. Artalmas a' templomokba 's kriptákba temetkezés ; korán történ, ha előbb tetetik, mint bizonyos jelekből tudni lehetne, ha valósággal meghalt e' az ember, vagy csak tetszőlegesen ? melly utolsó esetben az ember rettenetes állapotra ismét fel ébredhet. Ennek eltávoztatására jó alkotmányu politiának kell lenni. Már régibb népek tettek rendelete-

ket, hogy a' valóságos halál felől meggyőződjenek. A' régi Egyiptomiak bebalzsamozták halottjaikat, a' Romaiak levágták a' halt ujját, mielőtt megégették volna, más népek azt több izben megmosták 's megkenték. Általában legjobb addig várakozni az eltemetéssel, mig a' rothadás legbizonyosabb jelei nem mutatkoznak; nyáron legalább 2, télen 3 napig kellene a' haltat temetetlen hagyni. Legbizonyosabb mód volna halottvizsgálót tartani, kinek bizonyitványa nélkül nem volna szabad a' haltat eltemetni. Némelly esetekben nem csak alkalmatlan, hanem veszedelmes is volna a' haltat sokáig házban tartani, p. o. ha ragadó nyavalyában halt meg, a' szoba nem nagy 'sit. Erre nézve igen czélirányos volna halottházakat épitni, hova vitetnének a' haltak elhunyások után, 's itt élők veszedelme nélkül fekhetnének a' halál bizonyos jeleinek mutatkozásáig; a' viszont életre jövés esetére pedig arra rendelt sirások tartatnának.

TEMETÉSHELYEK, TEMETŐK. Holtak közös helyekre temetését már hajdani népeknél találjuk. Már a' Romaiak legrégibb korában olvassuk azt; midőn a' köztársaság legvirágzóbb volt, megégettettek a' haltak 's csak hamvok temettetett el urnákban (hamuvedrekben). A' régi Németek papjaiktól megszentelt berkekbe temetkeztek. A' keresztény vallás bejöttével közös helyek szenteltettek meg e' végre 's ekkor szégyennek tartatott ezeken kivül eltemettetni, honnan a' szentelt földbe temettetés megtagadtatása az egyházi átok büntetései közé tartozott. Már a' Romaiaknál szokás volt a' sirokat kövekkel jelelni (l. SIRKŐIRÁS), mi a' keresztényekhez is áltjött. A' templomokbai temetkezés azon minden időbeli emberekkel 's nemzetekkel közkivánattól jő, hogy rokonaikat haltok után is tiszteljék. Innen már az Egyiptomaiaknál, Görögöknél és Romaiaknál épitmények, pyramisok, mausoleumok 's templomok, a' keresztény időben pedig kápolnák tetettek előkelők 's nevezetes személyek sirjaira. A' kereszténység első idejében a' martirok kősziklaüregekbe temettettek, mellyek lassanként tágas földalatti boltozatokká vájattak ki 's alvó kamaráknak neveztettek. Mások idővel szerencséjeknek tartották, ha tetemeik mártiréi mellett nyughattak. A' mártirok sirjai tehát azzal tetettek kitetszőkké, hogy felikben fejér oltárok állittattak fel. Midőn a' keresztények hitvallásokat nyilván gyakorolhatták, templomokat épittettek, 's később a' pogányok templomait is keresztény templomokká változtatták által. Tehát már a' 4 száz templomokat épitettek a' szent mártirok sirjai felett, 's mivel azt hitték, hogy ezeknek hamva a' helyet szentté teszi, a' városokban épitett uj templomok felállitásakor, vagy pogány templomok áltváltoztatásakor, a' mártirok hamvát uj templomaik oltára alá tették a' keresztények. Azon hiedelem, hogy különös szerencse mártirokhoz közel temettetni, mindég közönségesb leve a' keresztények közt. Konstantin császár, ki 337 halt meg, volt első, kiről tudjuk, hogy végrendeletében magát templomban, nevezetesen a' konstantinápolyi apostoltemplomban, mellyet ő épittetett, eltemettetni parancsolta. Ugyanazt tették utána a' püspökök, 's végre minden, ki a' templomra gazdag adományt hagyott, hasonló tiszteletet nyert. Theodosius és Justinianus császárok megtiltották ugyan a' templomokba temetkezést, de hijában; bölcs Leo ismét mindenkinek megengedte azt. Csak későbbi időkben győződtek meg a' felől, hogy az élők egészségének ártalmas, ha haltak társaságában hosszabb időt kell tölteniek, istentisztelés alkalmával, főleg ha a' halt test csupa koporsóba 's nem elég mélyen tetetett le, mi gyakori eset a' templombeli sirboltozatoknál, mellyeknél fogva a' rothadás gőzei annál könnyebben felszállhattak 's megveszthették a' levegőt. Az is történt, hogy midőn illy temető boltozatok felnyittattak, nem csak a' közel állók rogytak le halva, hanem sok ideig senkinek se volt szabad a' templomba bemenni, dög-

leletes levegő miatt. De ha nem nyittatnak is fel a' templomok alatti sirboltok, mégis felemelkedik, főleg nyári hévség idején, a' haltak büze 's nyavalyákat szül. Az illy sirboltozatok beszakadása által is történhet szerencsétlenség, mint p. o. 1775 a' havelbergi templomban, hol több ember szakadt le a' boltozattal. Most csaknem mindenütt meg van tiltva a' templombai temetkezés, vagy legalább korlátoltatott. Még Nápolyban 's Romában is megtiltatott az 1809, 's a' városon kivül vannak a' temetők. Melly követésre méltó a' herrnhuti községek szokása, mellyek temetőkből kertet képeznek! Itt a' vidám természet szemlélése 's a' virágok kellemetes illatja, enyhiti az elhunyt kedvesekre való szomoru emlékezést, a' búsongóban felébresztvén a' lelket a' természet urára 's a' halhatlannak romolhatlan életére emelő és szivet vigasztaló felséges gondolatot.

TEMPE. Ezt a' nevet eredetileg egy 2 ór. hosszu 's 100—2000 lab. széles völgy viselte éjszaki Görögországban vagy Thessaliában, mellyet a' görögországi jelesebb folyók egyike, a' Peneos, az Olympos és Ossa hegyek közt, öntözött. Monda szerint földingás csinálta e' nyilást, mellyen megy keresztül a' Thessaliából Macedoniába vivő út. *A' természet*, igy ir Aelianus, *különös szépséggel ékesité e' völgyet. Magas fákra, mellyek a' szép folyó partját árnyékozzák, venyigemódra fut fel borostyán 's fedi a' meredek kősziklákat. Babérbokrok lombjai, romános barlangok 's plátán, nyár-és körösfák kellemes berkei árnyékot 's hivességet nyujtanak nyáron az útasnak 's számos fris forrás enyhiti szomját, legszebben éneklő madarak hangicsálása közben. A' csendesen hempelygő folyón, ráboruló faágak hives árnyékában, evezhetni, áldozók oltárairól felemelkedő jó illat közt.* Innen minden kellemes völgy 's bájoló tájék, most is tempenek neveztetik.

TEMPELHOFF (György Fridrik), porosz kir. vezérhadnagy, a' porosz statusok minden katonai intézeteinek főügyelője és a' fekete és veres sasrendek lovaga, Trampeben szül. (a' Középmarkságban) 1737. Miután saját szorgalma által szép esmereteket szerze a' mathesisben, Frankfurtba 's innen a' hallei egyetembe mene, hol Segner alatt nagy előmenetet teve a' mathesisben. A' hétéves háboru kitörtekor hadszolgálatba lépe szerencséje előmozditására. Első lépése káplárság vala Werthersheim ezeredében 's 1757 részt veve a' csehországi táborozásban. Még ugyanazon év Septemberében a' pattantyusokhoz mene által, kiknek minden táborozásában jelen volt az 1763-ki békéig. A' kunnersdorfi ütközet után hadnagy leve. Mint a' háboru folyta alatt minden alkalmat használt mathematicai esmereteinek szaporitására, ugy a' beke után minden idejét kedvelt mathesisében tökéletesedésére fordità. Igy annyira halada a' magasb math. tudományokban, hogy a' legelső geometrákkal megmérközhetett. Már *Anfangsgründe der Analysis endlicher Grösxen*, *Anfangsgründe der Analysis des Unendlichen*, *Vollständige Anleitung zur Algebra* czirati nagy tetszéssel fogadtatának. Astronomiábani jártasságának tanui a' napfogyatkozásoknak 's az álló csillagok holdtóli elfedetésének pontos kiszámolása. Főczélja mindazáltal a' mathesisnek hadtudományra alkalmazása vala. Többek közt a' bomba és gránátok lövését iparkodék jobb elvekre vinni, mi *Bombardier prussien*-ében (1781) sikerrel valósula. II Fridrik hadi mozgásait is öszveszedé, hogy *Elementarwerk der Tactik* cz.alatt közre bocsássa, de a' király nem engedé meg. E' Tempelhoffot igen becsülé és a' bajor örökségi had után az alkalmatos gyalog és lovas tisztek oktatását rábizá, 1782 legirjabb kapitányból majorrá 's egy ujonnan alkotott pattantyus csapat parancsnokává tevé, nehány evvel később pedig nemességre emelé. II Fridrik Wilhelm két idősb fiának tanitójává nevezé a' mathematicai és katonai tudományokban, 's nem sokára ezeredeshadnaggyá; egyszersmind a' tudományok academiájának is tagja leve.

Bármelly bizodalommal birt is, még se viheté ki minden javalatát, noha nagyobbára hasznosok voltak is azok. Midőn 1790 háborus viszony kezde mutatkozni Poroszország és Austria közt, T. a' braunschweigi herczeg ezeredében volt Schlesiában. 1791 Oroszországgal Poroszország meghasonlván, T. Riga vivására rendelteték; de a' béke elfojtá a' had tüzét. Ugyanezen évben a' bizaték rá, hogy a' pattantyuscsapat számára felállitandó academia tervét készitse el, mellyet a' király jóvá-hagyván, pénzt ada rá 's Tempelhoffot az intézet igazgatójává nevezé. A' franczia háboru kiütésekor az egész pattantyusságnak főparancsnokává tételték 's 1795 a' 3-dik pattantyusezered tulajdonosává nevezteték. III Fridrik Wilhelm 1802 vezérhadnagyságra emelé őtet 's veres sasrendet ada neki; a' király két ifjabb testvéreinek is oktatójok leve. Öregsége miatt 1805 felmenteték a' hadbani részvét alól 's fekete sasrendet kapa. Mh. 1807. — Iratai közt fő a' *Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland* (1782—1801, 6 köt. 4), melly minden e' tárgyról irt előbbi munkákat dolog, táborozások 'st. helyes esmerésével felyülmul.

Tempera képirói nyelven minden higszer, mellyel a' képiró festékeit keveri, hogy ecsetjével felrakhassa; továbbá értik alatta amaz Olaszországban 13 század közepétől 15 végéig divatozott képirást, melly szerint a' festékek meghigitott tojás sárgájával és pergamendarabokból főzött enyvvel kevertettek. Azon fény, melly némelly régibb a tempera festett képeken látszik, bizonyos fénymáztól ered, mellynek használása a' hajdani zománczozással bánásra emlékeztet. 14 század közepén enyészni kezde a' képeken e' fény, mert a' száraz temperafestés kapott fel, melly Cennino Cennini idejében annyit tett, mint fára és vászonra festés. E' mód Olaszhonban 1470 tájáig maradt fenn, midőn Eyck javitott olajfestési módossága terjedt el, melly 1500-tól fogva áll. Egyébiránt megjegyzendő, hogy az e' festéshez használt festékek részint mesterséges, részint természetes ásványfestékek voltak.

Temperamentumok, véralkatok, az emberi nem egyes személyeinek bizonyos különségei, mellyek szerint érzés-és cselekvésmódjok testbeli alkatásuknál fogva maradandó-és álthatóképen változik. Ezek még hajdani elnevezésök után a' cholericum (tüzes), phlegmaticum (tunya), melancholicum (komor), és sangvinicum (könnyelmü) temperamentumok. Galen idejében t. i. minden véralkatot a' test bizonyos nedvének (epének, nyálkának, fekete epének, vérnek) tulajdonitottak, 's innen ama nevek. A' cholericus, vagy heves, melegvérü igen fogékony, erős hatástehetségü, nyilatkozása mint testének kifejlése sebes és erős, érzése és indulatja élénk, szenvedélye heves, munkássága komoly, tüzes, tartós, elhatározása rögtönös, uralkodásra, kevélységre, hirtelen haragra hajlandó, de egyszersmind nagylelkü és bőkezü. A' phlegmaticus vagy tunya és hidegvérü emezzel épen ellenkező, mert valamint sokkal alantabb álló hatástehetséggel, ugy csekélyebb fogékonysággal bir, teste erőtlen, bágyadt, lassan fejlik ki, külső melegsége és pirossága kevés, indulatja 's szenvedélye alig van, 's az sem heves, bizonyos körökben értelme tiszta, de sem ujban magasra nem emelkedik, sem nehézben mélyen nem ereszkedik, nyugalmat 's szabályos munkásságot kedvel, kivánati kényelmes életen 's polgári csenden tul nem hatnak. A' sangvinicus vagy könnyü vérüben sok fogékonyság, de csekély hatástehetség lakik, hamar mozditható, nem tartós, képzelődése bő, de érzete és értelme nem mély, nem igen heves indulatai és szenvedélyei változók, erőtetett munkához türelme nincs, testi gyönyörökre, könnyelmüségre hajló. A' melancholicus vagy nehéz vérü csekély fogékonysággal, de annál erősebb hatástehetséggel bir, magában zárkozó, állandó, mélyen gondolkodó, hiv érzetü, állhatatos és bizonyos czélra irány-

zott munkásságu, buskomorságra, sanyaru vallásosságra és embergyülölésre hajlandó. A' hideg véralkatu különösen közönséges életre 's megszokott szüntelen egyforma munkásságra alkalmas; a' heves véralkat hatalmas természeteké 's a' porból magokat felvivni tudó ritka férfiaké; — életkéj és mivészet könnyü vérüeket, komoly élet és tudomány nehézvérüeket szeret. A' temperamentum közepett áll a' constitutio és charakter közt, 's amannál inkább az ember szellemi természetéhez, emennél inkább testi természetéhez tartozik. Vö. Kant és Schulze anthropologiáit.

Tempesta vagy Cavalier Tempesta (Szélvész lovag). Igy nevezék ama tengeri darabjairól hires hollandi képirót Molyn Pétert (Petrus Mulier vagy de Mulieribus). Életéről eltérők a' tudósitások. Azzal vádoltaték, hogy nőjét megölette volna, miért 1701 a' majlandi tömlöczben halt meg. Szül. 1637 Harlemben, 's főkép Rómában hiresült el; ez oka, hogy Fiorillo a' romai iskolához számlálja. Tengeri vészeit erő és természet bélyegzik. Nem kell azonban ezt eltéveszteni Tempesta Antonio régibb képiróval és rézmetszővel (szül. 1556, mgh. 1630), kinek legjelesb lapjai harczokat és vadászatokat ábrázolnak.

Templariusok, l. Templomosok.

Temple (le), a' legujabb historiában kiváltképpen XVI Lajos és háznépe fogságáról esmeretessé lett nagy épület Parisban, melytől kapta nevét egy utsza 's egy külváros. 1222 épittetett a' Templariusok nagymesterétől, Huberttől 's a' vitézek lakhelye volt. A' rend 1312 eltöröltetvén, mint egyéb vagyona, a' palota is elfoglaltatott 's a' máltai vitézeknek adatott. A' Bastille lerontatása után status fogházául szolgált. Hét goth tornya van 's az egészet magas fal veszi körül. Az előbbi országlás a' város szépitése tekintetéből le akarta rontatni, de e' terv nem vaiósult. Bourbon-Condé Louise herczegné 1816 a' Benedek-apáczák számára klastromot alapitott benne; azon terem, mellyben XVI Lajos háznépe fogságban tartatott, most imádság-terem.

Temple (William), kitünő statusférfiu és iró, 1628 Londonban szül. Cambridgeben tanult, 20 éves korában kezdte el 6 évig tartott utját Francziaországon, Flandrián, 's Németországon keresztül, visszajöttével megházasodott 1654 's mivel Cromvell protectorsága alatt szolgálatot viselni nem akart, Irlandban éldelt szüléinél, philosophiával 's történetudománnyal foglalatoskodva. II Károly visszalépvén királyi méltóságába, az irlandi öszvejövet vagy gyülés tagjává választatott 's igen kitüntette szabadságérzetét abban, a' főre teendő adó ellen tartott több jeles beszédeivel. 1661 atyjával együtt, mint Carlow grofság képviselője, az irlandi parlamentbe lépett 's 1662 a' parlamenttől biztosnak neveztetett ki a' királyhoz. Ormond herczegtől, Clarendon nagycancellariustól 's Arlington groftól ajánltatván, háznépével Londonba jött, de nem akart másutt hivatalt vállalni, mint a' külső dolgok osztályában. Először is 1665 a' németalföldi had kitörtekor titkos követségbe küldetett a' münsteri püspökhez. Utazásának szerencsés következése baronetté 's brüsseli követté neveztetéssel jutalmaztatott. Midőn 1667 Franczia és Spanyolországok közt had törvén ki, spanyol Németalföldet a' Francziák elfoglalással fenyegették, Temple Haagba utazott, hogy de Witt hires tanács-pensionariussal értekezzék. Barátságos módon egyeztek meg de Witt és Temple a' közönséges dolgok állapotja felett 's 2 Jan. 1668 Angolország és Holland közt szövetség köttetett, melly egészen T. munkája volt, és Svédország is hozá állván, hármas szövetség nevet kapott. Főczélja ennek a' volt, hogy Francziaországot foglalmányai egy részének kiadására kénszeritse. Erre T. Aachenbe ment, hol Franczia-és Spanyolországok közt 2 Maj. 1668, leginkább az ő esz-

közlésére, béke köttetett. Ezen diplomaticai foglalatosságai Sir William Templenek nem csak honában, hanem külföldön is felette nagy hirt 's nevet szereztek neki 's II Károly a' hollandi főrendekhez követté nevezte őtet. Haagban de Wittel meghitt barátságban élt 's az akkori 18 éves oraniai herczeggel barátságos viszonyban állott. II Károly mindazáltal, Francziaországtól megnyeretvén, nem sokáig maradt meg a' hármas szövetség elvei mellett. T. 1669 visszahivatott 's hidegen fogadtatott. Midőn a' bizatott rá, hogy menjen vissza Hollandba, 's Angolország és Holland közt meghasonlást okozzon, dicséretesen levarta ezt magáról, nem akarván ellenségképen bánni olly statussal, hol a' barátságnak annyi bizonyitványit kapta 's mellynek haszna honáéval olly szorosan öszvekötve volt. Tehát minden közönséges foglalatosságtól hátravonult 's Reichmondnál fekvő sheeni jószágára ment. Ez idő alatt irta *Observations on the United states* (Észrevételek az egyesült statusokról) és *Miscellanies*-ének (elegyes irományok) egy részét, egyszermind mezei gazdálkodással foglalatoskodott. A' II Károly, mint Francziaország szövetségese, által Németalföld ellen 1672 igazságtalanul 's minden ok nélkül inditott had, az angol nemzet békétlenségét annyira felgerjesztette, hogy a' király kéntelennek látá magát a' háborunak végét szakasztani. Templére bizatott most a' spanyol ministerekkeli alkudozás Londonban 's miután a' Hollandali különös béke megköttetett, 1674 követnek küldetett Holland rendeihez, a' közönséges béke eszközlésére. Mielőtt ezen foglalatosságot magára vállalta volna, a' királyal beszélgetése közben teljes nyiltsággal fejezte ki magát a' fortélyos ministerek rosz és veszedelmes politicájáról 's arról, melly szükséges legyen, hogy czélirányos rendeletek által a' nemzet bizodalma ismét megnyerettessék. Rövid idei Haagban lakta után háznépével 1676 Nimwegenbe ment békekötésre, de e' több környülmény miatt felette lassan haladt elő. Egyszersmind 1677 kivitte az oraniai herczegnek a' yorki herczeg (későbbi II Jakab király) legidősebb leányával házassági öszveköttetését, mi Angolországra nézve későbben igen fontos lett. Midőn nyilvánosan kimutatta Francziaország azon szándékát, hogy a' békekötésben kiadatni rendelt spanyol városokat nem akarja kezei közül kibocsátani, T. visszasietett Haagba, hogy a' főrendekkel kezet fogván, nyomos rendeletekről értekezzék. Jul. 1678 gyorsan megköttetett az egyezet, mellyben Angolország arra kötelezte magát, hogy Francziaországnak hadat izen, ha ama városokat 16 nap alatt vissza nem adandja. Hanem az angol ministerium ingadozása 's gyengesége miatt ezen egyezet végrehajtatása előtt aláiratott a' nimwegeni béke, melly a' Francziákat ama hóditmányok nagyobb részének birtokában meghagyta. 1679 T. visszahivatott Angolországba, statustitoknokságra, melly hivatalt már egyszer nem fogadott el. Látván a' különbféle pártok békétlenségét 's egymás elleni elkeseredését, azt javalta a' királynak, hogy 30 személyből álló statustanácsot állitson fel, melly királyi ministerekből 's olly személyekből álljon, kiknek mindkét parlamentházra befolyások van. A' javalat elfogadtatott 's a' közönséges bizodalom helyreállni látszott; de majd belső egyenetlenkedések keletkeztek, mellyeket semmi szer se orvosolhatott meg. A' király elleni bizodalmatlanság és attól tartás, hogy katholikus fejedelem ülhet az angol királyszékre, minden elmét mozgásba hozott 's a' parlamentben igen hevesen beszéltek a' yorki herczeg kizáratásáról vagy korlátolásáról, ha király leend. T. a' herczegnek királyszéktől megfosztatása ellen beszélt 's nem hagyta helyben a' korlátolást, mint alkotmánnyal ellenkezőt. Utolsó tette az angol parlamentben, mellyben mint Cambridge képviselője vett részt, azon királyi válasznak általadása volt, mellyben Károly az alsó ház felterjesztésére kereken kimondta, hogy öccsének királyszékből kirekesztetésében soha

se fog megegyezni. Midőn a' király 1681 a' parlamentet szétoszlatta, T. nagy merészséggel kelt ki ezen szabály ellen és igy minden párttal 's magával az országlással is meghasonlott, Cambridgetől parlamenti taggá lett uj választatását nem vállalta fel, 's mezei jószágára, Sheenbe, ment. Élte többi éveit részint itt, részint Moorparkban töltötte. II Jakab uralkodása alatt ezen nagy statusférfiu olly idegen volt a' politicai világban, hogy az oraniai herczegnek Angolország koronájára vágyásáról semmit se tudott 's ennek az angol partokrai kiszálását nem akarta hinni. Hijában hivta meg őtet III Wilhelm, hogy mint statustitoknok szolgálatjába lépjen, T. megmaradt magányában, mellyben a' király őtet gyakran meglátogatta, 's fontos dolgokban tanácsot kért tőle. 1694 elvesztette hitvesét 's 1698 maga is meghalt köszvényben. — Mint statusférfiu, T. igen magas rangot érdemel. Esmerte ő hona hasznát 's nagyravágyás és haszonkeresés nélkül igyekezett azt előmozditani, meggyőződvén a' felől, hogy becsületesség és egyenesség a' közönséges életre nézve éppen olly becses erények, mint a' polgári életre nézve. Burnet püspök atheismussal vádolja őtet 's valóban kevés figyelemmel is volt ő a' külső vallási formák eránt; mindazáltal Essex grófnéhoz intézett iromanya az ékes szólásnak és ajtatosságnak mustraképe. Mint iró, kora legkitünőbb 's legkedveltebb irói közé tartozik. Fen-emlitett *Observations on the United states*-e és *Miscellanies*-e philosophusra és politicusra nézve fontos és egyszersmind mulattatólag irt munkák; nem különben *Memoirs*-e, *Lettres*-e 's t. *Works of Sir William Temple*-je (London 1750, 2 köt. fol); *Memoirs by the same, published by Swift*-je (London 1709, 2 köt.); *Lettres, published by Swift*-je (London, 2 köt.).

Templom (latinul templum, a' templari, contemplari szavaktól) eredetileg az ég boltozatját, vagy szabad ég alatt levő szent helyet jelentett, hol istenségek tiszteltettek 's csillagokból, madarak repüléséből 'sat. jövendölések legalkalmasabban tétethettek, 's ezeknek jelei leginkább észrevétethettek. Igy nevezték később az istenképek bátorságba helyezésére 's áldozásra, nagyobbára magasabb helyeken, épitett templomokat is. Ezek eleinte bekeritett helyek, sátrak vagy kunyhók voltak, a' későbbi pallérozottabb világban pedig pompás épületekké váltak. A' templom belsejének hátulsó köze, hol bálványképek állottak, a' külső köztől különválasztva volt, hova, mint község előtt elzárt helyre (Adyton) csak a' legfőbb papok mehettek be; titkok 's homály lengék körül azon helyet, mellyben az istenek közelléteket kijelentették. Rendesen templomban végezték a' papok az istentisztelést mysteriumaival együtt; világiak csak bizonyos innepek alkalmával mehettek be innepélyes sorral, az ajtatoskodók a' templomok előtt gyülekeztek öszve, mivel ezeknek belseje sehol se volt elég nagy a' nép sokaságának befogadására. A' sokistenimádás sokasitotta a' templomok számát, mellyeknek maradványai a' régiség mivelt népeinek classicus földjén, még most is tanui ezek vallásának 's miveltségének. Azsiában, hol a' templomok száma csekélyebb volt, mint a' Görögöknél és Romaiaknál, gyakran egész nemzetek erejét, 's kincsét elnyelte egyetlen templomnak épitése. Illyen nemzeti szentség 's vallásgyakorlás és honszeretet egyesitő pontja volt a' Zsidókra nézve Jerusalem. Első templomot nekik Salamon épitetett Moria hegyén Jerusalemben, phoeniciai mesterek segitségével. A' templom 60 réfnyi hosszu, 20 réf. széles és 30 réf. magas, 3 oldalán 3 emeletnyire felmenő 's a' templom kincseinek 's edényeinek tartására szolgáló mellékszobákkal körülvett, elől 10 réf. széles tornácczal, melly 2 réz oszlopon, Jochin és Boas (állandóság 's erőség, névvel) állott, ékesitett épület volt. Belseje 20 réf. hosszu hátulsó közt foglalt el, melly szentek szentének neveztetett, a' frigyláda tartatott benne 's a' 40 réf. hosszu előköztől vagy szent helytől

kárpittal választatott külön, mellyben állott az arany gyertyatartó, kovásztalan kenyér asztala 's füstölő oltár. Falai mellett mindkettő, a' szentek szente pedig alól felyül, mesterségesen ki volt padolva. Ebbe csupán a' főpap 's a' szolgálatra rendelt papok léphettek be. A' templomot belső előudvar keritette körül az égőáldozat oltárával, tisztulás medenczéjével 's más templomedényekkel és eszközökkel, mivel a' papok itt vágták le 's áldozták meg az áldozatra szánt állatokat; réz kapuk közt lévő oszloptornáczok választották el ezen papi udvart a' nép külső udvarától, mellyet ismét kőfal keritett. (Vö. Hirt *Tempel Salamonis*, Berl. 1809 és Meyer *Bibeldeutungen*, Franfurt a. M. 1812). — Ezen Assyriaiaktól lerontatott első templom helyébe, a' babyloniai fogságból honokba visszatért Zsidók Zorobabel alatt másat épitettek, hasonló formára, de nem oly pompást. Nagy Herodes nagyobb formára épittette 's 4 földterület formában felemelkedő előudvarokkal vette körül. Az alsó (500 nsz. réf.) 3 felől kettős, 4-dik déli oldalán hármas oszlopmenetellel kerittetett 's pogányudvarnak neveztetett, mivel benne akármelly nemzetbelinek szabad volt imádkozni. Ezt igen magas kőfal választotta külön az asszonyok 135 réf. 's amannál magasabb előudvarától, hol a' zsidó asszonyok gyülekeztek öszve ajtatoskodni. Innen 15 lépcsőn a' templom hasonlóul kőfallal bezárt nagy előudvarába hágtak fel a' zsidó férjfiak, mellynek hossza 11, 's szélessége 155 réf. volt. Ezt a' legbelsőbb papi udvartól rostély választotta el. Ennek közepében állott a' templom maga fejér márványból gazdag aranyozással, hossza 's magasága mindenik 100, szélessége 60 réf. volt, 100 réf. előtornáczával, 's 3 emeletes oldalszobáival, mint az első templomnál. Itt a' szentek szentében semmi se tartatott. A' Romaiak által lerontatott 's nem épittetett fel többé. A' Zsidók még most is siratják, az épitőkre nézve a' hajdani épitésmód kulcsául szolgál, 's a' szabadkőmivesek ritualejának legfőbb symboluma.

Templomosok, Templomvitézek (Templariusok), nevezetes vitézrend tagjai, melly, mint a' Johanniták és német rend, a' keresztes hadak alkalmával származott. Pajensi Hugo, St. Uldemari Gottfried 's 7 más nemes alapitá azt 1119 a' palaestinai uton menő szarándokok védésére, miből idővel a' rend közönséges rendeltetése a' keresztény hit 's szent sir védelmezése lett a' Saracenek ellen. Szüz vagy nőtelen életet, engedelmességet és szegénységet esküdtek 's bajnoki foglalatosságok mellett a' Palaestinában lakott nagyok adakozásából éldeltek a' vitézek. Jerusalemi II Balduin nekik a' hajdani zsidó templom romjainak keleti oldalánál mutatott ki lakhelyet, 's innen kapták Templarius neveket. II Honorius megerősitette rendjeket 1127 a' troyesi conciliumon 's egy Benedek szerzetesszabályaiból vett rendeletre (statutum) kötelezte őket, mellyel clairvauxi szent Bernhard, ki ezen uj szerzeteseket hevesen ajánlotta, szabályai öszvekötve voltak. Tették nagy hire egész Európában elterjedt 's nem csak nevekedést szerze nekik számokra nézve, hanem nagy ajándékokat is, mellyek házakból, földbirtokokból 's tőkékből állottak. A' rend különbféle osztályait lovagok, fegyverhordozók, szolgálattevő vitéztársak tették, mellyekhez 1172 egyházi személyek is jöttek, kik mint papok, káplánok 's irnokok a' rendhez tartoztak. A' vitézek esmertető jelül vászon fonalból készült övet viseltek, melly szüzességre kötelezetések jegye volt: a' papoknak fejér, a' szolgálattevőknek szürke vagy fekete öltözetek volt; a' lovagok ezenfelyül, együgyü, lovagi vitézi ruházatokon kivül, fejér, vászon köpenyeget viseltek, 8 szegletü vérpiros kereszttel ékesitve, mivel véreket az egyház szolgálatjában kiontaniok kellett. A' lovagok osztályából, kiknek előkelő nemes nemzetségből valóknak kellett lenniek 's kik voltak a' rend birtokainak tulajdonképpi urai, választatának a' rend tisz-

tei, mint hadvezérek, ruházatra ügyelők, priorok vagy egyes templariusok avagy priorságok kormányozói, mint az apátok, komthurok 's nagypriorok a' tartományokban, kik hasonlók voltak a' szerzetrendek provincialisaihoz (tartományi kormányozóihoz) és a' nagymester, az egész rendnek feje. Ennek fejedelmi rangja volt 's magát Europa monarchaihoz hasonlónak tartotta, mivel a' rend, pápai szabadság-leveleknél fogva, minden egyházi és világi felsőség és törvényhatóság alól ki volt véve, sőt az interdictum munkálatjától is mentté tétetett; mint később a' jesuiták, csupán a' pápát esmerte védurának; egyébiránt maga igazgatta magát 's birtokait, tetszése szerint és a' birtokaiban lakók 's vazallok tizedet fizettek neki. Minden felsőség alól kivett szabadságait 's kiváltságait, vitéz, szárazon 's vizen szüntelen készen álló hadi erővel egyesitvén, nem csak jobban használhatta más testezeteknél (corporatioknál) birtokait, hanem saját kezére tett hóditásai 's végrendeleti hagyományok által, mellyeket az akkori ajtatos korbeliek hadi tetteinek megjutalmazására tettek, évről évre nevekedett. A' rend birtokai nagyobbára Francziaországban feküdtek; a' vitézek is többnyire Francziák voltak, 's közönségesen Franczia volt a' nagymester. 1244 a' rend 9000 balleit (kerületi igazgatóságot), komthurságot (mellyek már nagyobb kiterjedtségü birtokot tettek), priorságot 's templomudvart birt, mellyek az országok fejedelmeitől függetlenek voltak. Tagjai testekkel 's éltekkel a' rendhez tartoztak 's felvétetésekkel minden világgali viszonyokról lemondtak; egynek se volt saját birtoka; mindeniket a' rend táplálta 's ruházta. Belső erejének 's nagyságának ezen állapoton alapuló érzetéből tehát könnyen kimagyarázható azon büszkeség, mellyet püspökök 's fejedelmek e' rendnek szemére-hánytak 's azon fényüzés, melly gazdagsága következésében a' rendbe becsuszott. A' keresztes katonák is panaszkodtak, hogy a' rend némelly esetekben, kiváltképpen haszonkeresésből, ügyöket, mint kellett volna, nem gyámolitotta, sőt II Fridrik császár árulással, a' Saracenek vallása iránti engedékenységgel 's a' kereszténység ellenségeivel szövetkezéssel vádolta a' Templariusokat. Nem egyeznek meg ugyan a' tudósitások egészen ezen pontban; a' mindazáltal be van bizonyitva, hogy a' Templariusok, a' jerusalemi keresztény ország lassankénti hanyatlásakor, ottani birtokokat, az előnyomuló Saracenek ellen egyezetek által igyekeztek látórásositni. 1291 a' jerusalemi királyság utolsó védőivel egészen el kellett takarodniok a' szent-földről 's főhelyekké, melly előbb Jerusalem volt, Cyprus szigetét tették. Itt lakott most a' nagymester nehány választott tisztt el, 's vitézzel, kik a' Saracenek ellen folyt apró tengeri hadakozásban gyakorolták magokat. Molay Jakab, burgundi fi, utolsó nagymester (első volt Hugo), hijában iparkodott a' rend elfajult szellemét javitni. Világi birtokjok inkább feküdt szíveken a' vitézeknek, mint a' szent sir. Nehány tagjának Franczia ország polgári dolgaiba avatkozása, a' belső kormányzást gondosan takargató titkolódzás és a' tagoknak felettébi összetartása, leginkább pedig tekintete 's gazdagsága miatt a' rend végre gyanus kezdett lenni a' fejedelmek előtt. Minden országló szék lerontására törekvő terv 's az europai nemeség köztársaságának visszaállitásán dolgozás, a' kath. hitvallásnak káros szabad vélemények kezdettek felölök szárnyalni. 'S valóban részt is vett a' rend Szép Filep királynak VIII Bonifacius pápával perlekedésében. Filep barátja, V Kelemen, uj keresztes had 's a' Templariusoknak a' Johannitákkal leendő egyesitése felöli tanácskozás ürügye alatt tehát Molayt 60 vitézzel 1360 Franczia országba hivta. Itt ezek 's minden jelen volt vitézek 13 Oct. 1307 királyi katonaság által egyszerre elfogattak, Filep a' rend miaden birtokát elvette, egész udvarával a' Templebe (l. e.) a' rend parisi házába költö-

zött 's azonnal elkezdeté parisi Vilmos, inquisitor és sensi érsek által, ellenek a' vizsgálatot. Ezen erőszakos banast Filep azon kegyetlenségekkel 's eretnekséggel igyekezett szépiteni, mellyekkel a' rend némelly feladóktól vádoltatott. Történetirók bizonyitása szerint ezen vádolók hivtelen 's a' rendből kilökött Templariusok voltak, kik a' rendet csak ellenségei ösztönözésére rágalmazták; a' se sült rá a' rendre, hogy a' kath. hitvallástól eltávozott volna. A' vád többi pontjai, hogy t. i. a' rend ördögöknek szolgált 's varázslást üzött, Baffometus nevü bálványt imádott, a' sacramentumokat megvetette, papoknak nem gyónt, 's természetlen bünökben lélekzett volna, minden történetirói nyomozódás szerint hamisak, az igazságnak gonosz lelkü elcsavarásai 's hazugságok. Egy szent ereklye-iskátulya, mellyet a' Templariusok, mint minden igaz hitü Katholikus, megcsókoltak, tartatott ama Baffometus nevü ördögfőnek; hogy a' Templariusok azon időkorban, midőn jött fel csak a' transsubstantiatio tudománya, még régi mód szerint misekor az ostya felmutatását elmulasztották, sacramentum megvetésének neveztetett; hogy csak tulajdon papjaiknak gyóntak, azon vádra használtatott, hogy világi fejeik mentik fel őket bűneik alól; végre legnemesebb férjfiui barátságok, melly őket egymással öszvekötötte, görög szeretetre magyaráztatott. Általánosan a' mindennemü eretnekekkel küzdésnek amaz idejében, minden, kinek bukta elhatároztatott, 's másként nem lehetett kézre kerítni, hasonló erőszakoson ráfogott vádakkal bélyegeztetett eretnekké. Mivel Filep is, a' Templariusok gazdagságaira vágyásból, a' rend végveszedelmét eltökélte, a' vizsgálatra rendelt, 's eranta engedelmes eretnekнyomozók, a' Templariusokat egyébiránt se szenvedő Dominicanusok, ezt az ezközt vették elő, hogy a' közvéleményt lázitsák fel a' rend ellen. A' szegény foglyoknak 's nyomorgatott Templariusoknak olly vallomások adattak szájokba, mellyekre éppen szükségek volt a' vallatóknak 's legborzasztóbb kinzásokkal csikartattak ki gonosz tettek, mellyeket a' rend soha se követett el. Csak a' vádak megerősitése menthette meg a' vitézek életét 's némelly fogság és kinzás által kislelküségre kinszeritett tag mindent ráhagyott, mit a' nyomozók akartak, mert ama mesék és elcsavarások alaptalanságának állhatatos vitatása halált huzott maga után. V Kelemen ellenmondott ugyan ezen önkényes bánásnak, azt vitatván, hogy a' rend csak az egyház által itéltethetik meg; de majd rábeszélte a' pápát Filep, hogy a' rend elnyomására vele kezet fogjon. Két cardinalis jött Parisba, mint közbiró, a' vizsgáló biztossághoz 's más papok a' tartományokban volt eretnekнyomozó törvényszékekhez, hogy a' törvényesség formája megadassék. A' per folytattatott 's bár alaptalanok voltak a' Templariusok ellen tett vádak, mégis 54 vitézt égettetett meg elevenen a' sensi érsek 1310, kik a' rajok kent vétket tagadták. Hasonló módon bántak az önkény és telhetlenség ezen áldozatival Franciaország más megyéiben is. A' többi europai fejedelmeket is felszólitotta a' pápa a' Templariusok törvényszék eleibe idézésére. Siciliai Károly 's Provence ura követte Filep példáját és a' zsákmányon megosztozott a' pápával. Angol-, Spanyolországokban, Portugalban, Olasz-, és Németországokban, ellogatták ugyan a' Templariusok, de általában ártatlanoknak itéltettek. E' történt a' salamancai és mainzi zsinatokon 1310. A' nép és nemesség közt sokan megesmerték a' rend igazságos ügyét, mégis eltörölte azt a' pápa 2 Mart. 1312 kött bullájával. A' rend tagjai, ha az ellenek tett vádakat megvallották, lágyabb büntetésre, a' tagadók pedig halálra itéltettek. Ez a' büntetés érte a' nagymestert Molayt és a' normandiai nagypriort, Guidot, kik Parisban 18 Mart. 1314 elevenen megégettettek, miután előbb, mint regéitetik, elnyomóikat, Filepet és Kelement, esztendő lefolyta alatt az isten itélőszéke eleibe idézték.

Valóban meg is haltak ezek mindketten, a' pápa 19 April. 's a' király 29 Nov. ugyanazon évben. A' rend jószágai a' viennei egyházi gyülésben a' Johannitáknak adattak 's kincsei, pénzei és drágaságai uj keresztes táborozásra rendeltettek. Franciaországban mindazáltal nagyobbára a' korona foglalta el azokat 's a' pápa nagy sommákat tartott meg magának; Spanyolországban 's Portugalban ezen birtokokból uj rendek alapittattak; másutt a' Johanniták öröklötték megbukott vetélkedőiknek gazdag birtokait. Legtovább állottak fen a' Templariusok Németországban, hol igazságosan 's szeliden bántak velek. 1319-ig laktak vitézek Görlitzben. A' fogadástételeik alól feloldozott Templariusok nagyobbára a' Johanniták közé mentek által. A' Moldenhawertől 1792 kiadott perheli eredeti irományokból lehet látni azon erőszakoskodást és gyalázatosságot, mellyel a' franczia törvényszékek a' Templariusokkal bántak. Artatlanságokat vitatta Chr. Thomasius, nem különben Anton, ki a' rend történetét, 's Münter, ki annak szabályait irta le. Hasonlót tett Werner *Die Söhne des Thales*-ében (Berlin 1803 — 4). Thomasius ellen irt Nicolai, mint a' Templariusok vádolója. Némellyek öszveköttetésben voltnak adják elő a' rendet a' szabad kőmivesekkel 's Joh. Marc. Larmeniot Molay követőjének mondják, de ezen állitmány nem bizonyittathatik be. Hund visszaakarta a' Templariusokat állitni a' szabad kőmivesek keblében, de a' wilhelmsbadeni gyülésben 1792 terve elnyomatott. L. még a' Templariusok mellett és ellen irók közt: Hammer *Fundgruben des Orients*-ben (6 köt. 1 füz. Bécs 1818), a' *Mysterium Baphometi relevatum* czik. mellyben a' Templariusok istentagadással, bálványozással 's természetlen kicsapongásokkal vádoltatnak; továbbá Raynouard *Journal savans*-át (Mart. 1819), ki Hammer vádjait megczáfolta 's megmutatta, hogy Baphomet-en (l. o.) Mohammedet kell érteni; azután Raynouard *Monum. histor. relatifs à la condamnation des Chevaliers du Temple* (Paris 1813). Silvestre de Sacy *Magaz. encyclop.*-jában (1810 6 rész.) hasonlóul megmutatta, hogy Baphomet nem mást jelent, mint Mohammedet. (Vö. *Hermes*, IV, Leipz. 1819). Vonzólag adja elő a' Templomlovagok eltöröltetését Graf *Geschichte der Tempelherren in Böhmen* (Prag 1825); olvashatni ezt még a' *Blätter für liter. Unterhaltung*-ban (158 szám. 1827). Wilh. Ferd. Wilcke *Geschichte des Tempelherrnordens a. d. Quellen*-je szerint (Leipz. 1826, 2 rész) a' templariusság muhammedi gnosticismussá fajult 's e' szülte a' rend buktát. Wilcke a' rendet bűnösnek 's büntetését igazságosnak irja. A' rend Portugalban tovább is fenállott Kristusrend névvel. Parisban uj Templariusok társasága állott fel. Münter püspök a' rend szabályait regi franczia kézirat után kiadta.

Templomszentelés, azon vallásos cselekedet, mellynél fogva ujonnan épült vagy régen nem használt templom istentiszteletre innepélyesen nyittatik fel. A' templomszentelés a' 4-dik száz. olta divatoz. Katholikusoknál püspökök, Protestansoknál superintendensek szokták a' templomszentelés innepélyességét véghez-vinni. Már hajdan meginnepeltetett évenként a' templomszentelés napja, mi a' keresztény világ nagy részében ma is szokásban van, templomnap névvel.

Tempo időmérték, hangászatban a' sebesség azon fokának meghatározása, melly szerint valamelly hangdarabot játszani kell. Ez leginkább a' darab tartalmától 's charakterétől függ, melly valamint különféle szerzeményekben különböző, ugy az időmértéknek is, melly szerint ezek játszandók, különbözőnek kell lenni. Rendesen 5 fő mozgást szoktak kijelelni, 's ezek Largo, Adagio, Andante, Allegro és Presto olasz müszavakkal fejeztetnek ki, melly mozgások azonban más hozzátételek által még közelebb is meghatározhatók.

Jobb felosztás ennél a': lassu, középszerü vagy mértékletes és sebes mozgás, mellyek ismét több fokokra válhatnak következő kifejezések által, t. i. 1) lassu mozgásban: Largo, Lento, Grave, Adagio, Larghetto. 2) Középszerűben: Andante, Andantino, Moderato, Tempo giusto, Allegretto 'st. 3) Sebesben: Allegro, Vivace, Presto, Prestissimo. Ha az eddigi szavakkal kijelelt lassuság vagy sebesség még szorosabban meghatározandó volna, akkor nagyitásul hozátétetnek: assai, molto, vagy di molto piu; kisebbitésül pedig: poco, un poco, non tanto, non troppo, meno 'st. p. o.: Largo vagy Adagio assai, v. di molto: igen lassan, leglassabban; Adagio non troppo, nem feletébb lassan; Vivace non tanto, nem igen élénken 'st. E' kifejezés: tempo rubato, nem időmértékre, hanem tactusra vitetik. Néha egyes helyeken megszakasztatik az uralkodó időmérték, 's majd késedelmezve (rallentando, ritardando), majd sietve (accelerando, stringendo, piu stretto), majd önkény szerint (a piacere) vétetik, melly esetben gyakran a' kiséröknek kell magokat a' főhangvivőhez alkalmazniok (colla parte); 's ha az előbbi szoros időmérték ismét visszaállitandó, ezt a tempo, vagy tempo primo müszavakkal szokás kimutatni. Az időmérték állandó meghatározására némelly erőmiveket is találtak fel, mellyeket TACTUSMÉRŐKNEK (l. e.) neveznek. Azonban mindenkor legjobb időmérték marad az izlés, belátás, helyes érzés és tapasztalás.

TENAROS, TENARE, város Peloponnesusban a' mostani Matapan fokon, időnkben Kaihvares nevü falu, hol egy barlang Pluto lakába vivő bemenetének tartatott, mellyen Herkules a' Cerberust és Orpheus nőjét, Eurydicét, az alvilágból felhozta. Ezen mythus alkalmat adott a' papoknak, hogy ezen barlang torkánál titkos szertartások által a' lelkeket az árnyékországból felidézzék vagy a' kisértő lelkeket nyugodalmas lakhelyekbe visszaküldjék. Innen a' holtak országa, sőt maga az alvilág is, Tenarenak neveztetett. A' régiek általánosan a' hegyet vagy a' fokat is Taenarosnak vagy Taenaronnak hivták. Ezen állott Neptun temploma (Taenarium), melly szerencsétlenek menedéke volt. Itt törték a' hajdani világban különösen kedvelt zöld taenarosi márványt; ugyanitt találtatott a' bibor-iga is, mellyel festetett a' lacedaemoni, Europában legjobb, bibor.

TENEDOS, az aegeum tengernek kicsiny, termékeny szigete, nem messze az ázsiai parttól, ott, hol Troja feküdt. Apollonak temploma volt benne 's még most is régi nevét viseli, melly már Homernál előjő. A' trojai háborukor megé rejtették el a' Görögök hajóseregeket 's igy megerősitették a' Trojaiakat azon véleményben, hogy abban-hagyták a' város vivását 's eltávoztak Troja környékéről. (Vö. *Odyssea*, 3, 59 és *Aeneis* 2, 21). Tenedos a' Dardanella-szoros kulcsa, 7000 lak., hasonló nevü városa van és sok muskatálybort termeszt.

TENERIFFA, Plinius Nivariája. (Vö. CANARI SZIGETEK). Itt csak azt jegyezzük meg, hogy Teneriffa évenként 500 quintále festőmohot (melly királyi haszonvétel) viszen ki. L. Leop. von Buch könyvkereskedésbe nem jött pompás munkáját *Physical. Beschreibung der canarischen Inseln* (Berl. 1825, 4) és Ledru *Voy. aux iles de Teneriffa* (Paris 1810).

TENGELY (axis) geometriában azon egyenes vonal, melly görbe vonal (p. o. kör. 'st.) térségét két egyenlő 's az egyenes vonal mindkét oldalán egyenlőül fekvő részekre osztja; továbbá olly egyenes vonal, melly a' peripheria egy pontjától golyóbis középpontján keresztül huzatik, golyóbis tengelyének 's azon egyenes vonal, melly kup csucsából az alaptérségnek középpontjára esik, kup tengelyének neveztetik. Világtengely az a' vonal, mellyet a' két földsarkon 's a' világgolyóbis középpontján keresztül huzatva gondolunk.

TENGER, általában, sós viz öszves tömege, melly a' földterület kétharmad részét (mintegy $6\frac{1}{2}$ mil. geogr. nsz. mf.) boritja. Ezen temérdek viztömeg egyes részeit saját nevekkel nevezik, p. o. atlasi, indiai, földközi, jeges, déli tenger 'sit. A' viz rendkivüli soksága a' földön ugy látszik mulhatlanul szükséges a' források és folyók táplálására, mint a' gőzkörbeli chemiai munkásságokra is. Mert szüntelenül emelkednek fel gőzök a' tengerből, mellyek a' gőzkört megtöltik, fellegalakban repkednek a' föld felett 's esőcseppekben lehullanak; egyszersmind szünetlenül szív magába a' tenger életölő légnemeket, mellyek különben megsokasodnának 's az életnek ártalmasak lennének. Hogy valaha a' tenger nagyobb részét boritá földünknek, több megczáfolhatlan okok bizonyitják. A' tenger árkának fenekét 's szélét (partját) kell megtekinteni. A' tenger feneke a' száraz földnek folyamatja. Mint itt, ugy a' tenger fenekén is váltólag találhatni mocsárokat, homokot, agyagot, köves és meszes földet. Marseillenél legszebb márványból áll a' tenger feneke. Másutt csigák 's más héjas állatok és korallerdők fedik azt; vannak továbbá völgyek, üregek, barlangok, mélységek, sőt édes forások is a' tenger mélységében. Hogy hegyek vannak benne, bizonyitják a' szigetek, mellyek nem egyebek, mint tenger szinén felülemelkedő hegycsucsok; ott, hol hegyek nem nyulnak ki a' vizből, zátonyok vannak; a' szigetcsoportok vagy archipelagusok a' tengerfenek hegyláncai. Ebből láthatni, hogy a' tenger árkának igen különbözőnek kell lenni. A' zátonyokat gyakran roppant mélységek váltják fel, mellyeknek mérésére eszközeink nincsenek. Büsching hozávetése szerint a' legnagyobb mélység 1 német mf. tehet. A' tenger szélét körülvevő száraz partnak neveztetik. Legmagasabb esmeretes part a' Kilda (a' nyugoti scot szigetek egyike) nyugoti oldalán lévő. E' 600 ölnyire emelkedik fel függőleges meredekséggel tenger felett, melly itt rendkivül mély. Norvegia partjai csaknem általánosan meredekek 's a' tenger itt igen mély; ellenben a' hollandi partok igen alácsonyak 's téresek. A' tengerviz melegsége vagy hidegsége (temperatura) igen különböző. A' földsarki körökön belől eső tájékokat talán kivevén, hol a' fen uszkáló jég a' vizet meghidegiti, a' tengerviz hidegsége mindég inkább növekedik, mennél mélyebb 's buvárok bizonyitása szerint 100 lábnyira csaknem türhetlen a' hideg. Magában véve a' tenger szinetlen; általában pedig 's nemi távolságról nézetve, kékes-zöldnek látszik, honnan az illy szin tengerzöldnek neveztetik. Forster 's mások e' szint a' kék ég szinének visszatükrözésétől származtatják, mi igen hihető azért, mert ha az ég borult, a' tenger szürkésnek látszik. Némelly tájékokon a' tenger más szineket mutat, mellyek a' fenék minemüségétől, vizzel öszvekeveredett substantiáktól 'sa't. jönek. A' világtenger legmélyebb helyei setétkékek; a' terület vagy felső szin felé világosabbak. Az éjszaki földsark felé feketébb, a' forró földöv alatt barnább szinü a' tenger. Honnan származzanak e' nevezetek: veres, fekete, 's fejér tenger? most nem lehet kimagyarázni. A' tengerviz ize nem csak sós, hanem egyszersmind olajos, keserüés olly émelygős, hogy általában nem lehet inni 's a' ki megissza, azonnal hánynia kell. E' mellett egészségtelen is, mivel számtalan állati 's növényi substantiák rothadnak el benne. Még mosásra se használható; hajókon csak a' durvább szöveteket tisztitják vele. Lecsepegtetés által mindazáltal ihatóvá tetethetik, mire különös eszközök használtatnak, ha a' hajókon lévő ivóviz elfogy. Hales István angol orvos rothadás által tisztitotta a' tengervizet. Később (p. o. Cook 1772) egy Irvingtől feltalált lecsepegtető machinát használtak arra, mellyért a' parlament a' feltalálónak 4000 font sterl. jutalmat adott. Chemiai széthontás szerint a' tengerviz édes vizet, konyhasót, sósavból és keserüsóból álló középsót, kevés gipszet és mészföldet

foglal magában. A' tengerviz sóssága nem csak különböző helyeken, de ugyanazon helyen se egyenlő. Egy font tengervizben 1—4 lat só találtatik. A' só korántsem akadályozza a' tengerviz rothadását; sőt ellenkezőképen azt tanitja a' tapasztalás, hogy könnyen megrothad az, ha p. o. a' hajóban áll. Ekkor szenvedhetlenül büdös és veszedelmes betegségeket okoz. Egyszersmind sokkal könnyebben 's hamarabb rothad minden a' tengervizben, mint tiszta vizben. Kigőzölögtetés által külön lehet választani a' sót a' tengerviztől, 's ezáltal több meleg tartománybeliek szereznek magoknak sót. A' tengerviz specifica nehézsége vagy sulya (gravitas) különböző, ahoz képest, mint több vagy kevesebb só van benne. Az alsó vizterületek sósabbak, mint a' felsők 's innen nagyobb sulyok is van, mint ezeknek. Boyle a' tengervizet 45-ször nehezebbnek találta az édes viznél. Ebből lehet kimagyarázni, miért birnak el 's visznek tengeri hajók hasonlithatlanul nagyobb terhet, mint a' folyóviziek? Nevezetes jelenet a' tengernek gyakran tapasztalt világitása, melly egy a' legpompásabb látványok közt. Forster ezt három különböző okokból magyarázza. Néha csak a' hajó által csinált ut világit, mit Forster a' hajó sebes menetele által kifejtett electricitasból származtat 's Buffon tapasztalás-tételei megerősitenek; de gyakran világitanak minden bullámok is, mellyek kemény tárgyakhoz csapódnak, mit, kiváltképpen szélcsend idejében, villós, rothadás és senyvedés által szült anyagoknak kell tulajdonitani, mint tapasztalásuk bizonyitják; és ismét másszor ugy látszik, mintha az egész tenger be volna szórva tündöklő csillagokkal, midőn nem csak a' tenger felseje, mennyire csak a' szem lát, hanem mélysége is ugy tetszik, mintha tüzben volna 's a' halak, mellyeket az ember uszni lát, tüzeseknek látszanak, mi több tapasztalás szerint, világitó tengeri férgektől származhat. (Vö. Lágyférgek). A' tengerviznek ugyan, természeténél fogva, mint folyóságnak, csaknem mindenütt egyenlő magasságának kell lennie, azonközben mégis különböző az a' föld vonzó ereje miatt, melly a' földsarkoknál 's alatt erősebben munkálódik, mint az egyenlitő alatt 's ennek szomszédságában; mert ugyanazon oknál fogva, melly a' földnek földsarkoknáli lelaposodását szülte, szükségképpen kell a' földsarkoknáli sulyosabb vagy erősebben vonzott viznek az egyenlitő felé tolakodni, melly (az egyenlitő) alatt a' viz könnyebb, következésképpen az egyenlitő alatt magasabban áll, mint a' földsarkok alatt, sőt olly vizhegyet képez, mellyhez képest a' száraz föld hegyei semmik se, de azért nem öntik el a' szárazt, mivel ez is magasabb az egyenlitő alatt. Más környülállás, melly hasonlóul a' viz állapotjának egyenetlenségére mutat, az, hogy a' száraztól bezárt öblök közt némellyek alacsonyabbak, mint mások. Igy az éjszaki tenger magasabb a' keletinél, 's a' német tenger a' harleminél és déli tónál (südersee), végre a' veres tenger a' földközinél. Ezen jelenet okát a' viztömegek különbözésében kell keresni, mellyek a' tengerekbe folyóknál fogva ömlenek. Még inkább megzavarja a' tenger felsejének egyenlőségét azon mozgás, mellybe a' tengert több okok hozzák. Ha éppen nem fuj is szél, akkor is mozgásban van a' tengerviz a' földnek forgása 's a' holdnak és napnak vonzó ereje miatt. Ezen három okból háromszoros mozgás kelekedik: u. m. hullámzó mozgás, folyómozgás 's tengerdagadás és apadás. A' hullámzómozgást szelek okozzák. Ha a' levegő sulyegyenét elveszti, — hullámformás mozgásba jő, a' viz felsejét megtaszitja 's ezáltal megzavarja ennek sulyegyenét vagy sima állapotját. A' megtaszitott rész felyülemelkedik a' közelfekvőn, e' lenyomatik, helyét felemelkedő viz foglalja el, de ezen feldomborodás a' viz sulyánál fogva tüstént ismét alásülyed, a' legközlebb eső részt lenyomja 's emelkedésre kinszeriti. E' szerint a' hullámzó mozgás két vizhegynek változó emel-

kedése 's esése, a' nélkül mindazáltal, hogy a' viz tovább folyna. A' levegőbeni mozgás erősödvén, a' viz mozgása is nevekedik; a' vizhegyek nőnek, mint nyomó 's taszitó erejek is, honnan a' hullámok mindég erősödnek; azonközben a' szél erős nyomása gyakran elnyomja a' hullámokat, ugy, hogy ezek csak akkor érik el legnagyobb magosságokat, ha a' szélvész hirtelen lecsilapodik. A' tenger ekkori állapotja rettenetesebb 's veszedelmesebb a' hajózókra nézve, mint maga a' szélvész. A' folyómozgás abban áll, hogy a' tenger bizonyos tájékokon, szél nélkül is, meghatározott irányban tolja vizét. A' szabadon fekvő tengernek közönséges mozgása, egész földön, a' keletről nyugotnak tartó szünteleni folyás. Több helyen, hol ellenállásra talál, más irányt veszen magának. Igy a' perui partoknál déltől éjszak felé, 's a' jó reményfoknál nyugottól keletnek, tehát általában ellenkező irányban foly a' tengerviz. Ezen folyásnak főoka a' földnek tengelye körüli forgása. Ezen közönséges folyáson kivül még másokat is találhatni a' tengerben, mellyek a' viz állapotjának emlitett különbözése által állittatnak elő egyes tengerekben, mennyiben a' feljebb álló viz az alacsonyabb felé foly le. Némelly tájékokan időszaki folyások is vannak a' tengerben, azaz, ollyanok, mellyek bizonyos időben keletnek, másokban pedig nyugotnak veszik irányokat. Ezen változó mozgások okai szelek. A' folyó mozgások hossza, szélessége, gyorsasága 'sa't. a' tájék helybeli sajátságaitól függ. A' tenger mozgásai közé tartoznak még az örvények vagy forgók is, mellyek abból származnak, ha a' viz ellenkező irányokban folyván, ezek egymással összeütköznek. Leghiresebb forgó a' Mahlstrom Norvegia partjainál. A' Scylla és Charybdis, mellyeket a' régiek olly rettentőknek rajzoltak, a' mostani hajózásmesterség előtt figyelmet se érdemel. A' tengernek bizonyos mozgását okozzák végre a' szárazról bele ömlő folyók, mellyeknek munkálatit gyakran még a' száraztól messze is láthatni. A' TENGERÁRADÁSRA 'S APADÁSRA nézve l. e. cz. — Tengeröböl (sinus, olasz. golfo) olly keskeny része a' tengernek, melly mélyen bekanyarodik a' száraz földbe, mint a' persiai, arabiai 'st. — Tengerszoros (bosporus, fretum) keskeny tengeri áltmenetel két szárazi tartomány, vagy a' száraz föld és valamelly sziget, vagy végre két sziget közt. Csatornának, Sundnak is neveztetik.

A' tengertömeg elosztatása. A' földgolyóbist körülvevő temérdek viz 5 főrészre osztatik: 1) az éjszaki jeges tenger, az éjszaki földsarknál; öblei: a' fejér tenger, mellyet Waigaz utja köt öszve a' jeges tengerrel, az obii, jeniseii, lenai 'st. tengeröblök, az Eskimo-, Baffin- és Hudsontengerek. 2) A' nyugoti oczeán, mellynek részei: a) a' scandinaviai vagy éjszaki oczeán; ennek ágai a' német, más neven éjszaki tenger; a' keleti vagy balti tenger; Kattegat; nagy és kis Belt; Sund; a' bothni, finni és rigai öblök; b) az atlasi oczeán, hova tartoznak: az atlasi tenger a' földközi, márvány, fekete 's azovi tengerekkel, a' nyugoti atlasi tenger, Lőrincz öblével, a' mexicoi öböllel 's caraibi tengerrel, és a' déli atlasi vagy szerecsen tenger az egyenlitőtől dél felé. 3) Az indiai oczeán, csaknem egészen a' forró földöv alatt; ide tartoznak: a' mozambiki csatorna; arab és persiai tenger, hasonló nevü öbleikkel 's a' sindi és camboj öblökkel; a' bengaleni öböl; a' siami és tunkini öblök; a' chinai tenger az indiai Archipelagussal. 4) A' keleti oczeán, melly nagy világtengernek, csendes tengernek, 's déli tengernek is neveztetik. Részei: az éjszaki tenger az éjszaki mérséklett földöv alatt, az éjszaki és orosz Archipelagussal, az ochoczki tengerrel, a' japáni tengerrel, a' koreani öböllel; a' közép tenger vagy tulajdonképpi csendes tenger a' forró földöv alatt, a' déli Archipelagussal, a' califor-

niai és panamai öblökkel, 's a' déli tenger a' déli mérséklett földöv alatt. 5) A' déli jeges tenger, a' déli földsark körül.

TENGERÁRADÁS és APADÁS azon mozgása a' tengernek, melly szerint vize napjában kétszer felemelkedik 's ismét leesik. Az emelkedés áradásnak, a' leesés apadásnak neveztetik. Ha áradáskor a' viz felemelkedik, a' folyók folyása nem csak torkolatainál, hanem ezeken felyül jóval is meggátoltatik. Mind az áradás, mind az apadás lassan történ. Legnagyobb magasságát mintegy 6 óra alatt éri el azon idő után, mellyben legmélyebben állott a' tengerviz, 's megforditva is igy van a' dolog. Áradás és apadás tehát mintegy 6 óráról 6 órára következik egymás után. Nagy és mély tengereken, főleg a' naptérítő körök közt a' viz olly tájékokon, hol meliékokok nem változtatják a' dolgot, legmagasabban áll a' viz mintegy 3 órával azután, hogy a' hold a' hely délkörén tul haladt. Ha a' viz néhány perczig állott, nyugotilag kezd lefolyni 's 6 óra mulva eléri legalacsonyabb állapotját. Ez ismét csak néhány perczig tart, mire a' viz keletről ismét ide tolakodik. Ezen váltólagos áradás és apadás szünetlenül tart, hanem azon különbözéssel, hogy az áradás legmagasb pontját más nap 49 perczel éri el később, mint előtte volt nap, ahoz képest, mint a' hold minden nap 49 perczel később megyen keresztül a' délkörön. Olly helyeken, hol a' viz mozgását szigetek, fokok, tengerszorosak sat. nem akadályozzák, 3 rendes változást láthatni a' tenger áradásán 's apadásán: u. m. naponkéntit, havonkéntit és évenkéntit. Minden jelenetben láthatni, hogy az áradás és apadás a' holdnak 's napnak földünkrei befolyásából származ. Ezt már a' régiek esmerték, de esmeretek nem lehetett olly tökéletes, mint a' miénk, mert ezen jelenetet időnkben olly sok tengeren 's nevezetesen a' világtengeren tapasztaljuk, a' régiek e'beli esmerete elleuben csak a' földközi tengerre volt korlátolva, hol tengeráradás és apadás koránt sem olly észrevehetők, mint más tengereken. Az ujabbak közt Galilei, Descartes, Kepler 's mások különbféle hypothesiseket közlöttek e' jelenet felől, de ezek nem adták elő annak minden jelenségét teljesen. Newton a' GRAVITATIO (i. e.) theoriáját felfedezvén, könnyen áttlátta a' nap és hold vonzó erejének munkálatait 's befolyását is földünk vizeire 's igen szépen és alaposan adja azokat elő *Philos. natural. princip. mathem.* cz. munk. 3 könyvében, kiváltképpen a' 24, 36 és 37 *Propos.*—ban. De mivel számolásai nem terjeszkedtek ki minden phaenomenekre vagy tüneményekre, tehát a' tud. párisi academiája 1740 jutalmat tett fel ezen tárgyról irandó munkára, minek következésében több dolgozók közt 3 jeles jutalomirás jelent meg, Bernoulli Danieltől, Mac. Laurintól és Eulertől (az első 's legbővebb franczia, a' más kettő latin nyelven), mellyek Newton emlitett munkája genfi kiadatjának 3 kötetéhez ragasztattak 's minden ide tartozó vizsgálatokat kimeritőleg előadnak. A' gravitatio törvényéből megmutattatik e' munkában, hogy, ha jó nagy golyó, melly folyó lénnyel vetetik körül, minden részeiben valamelly külső pont vagy test felé nehezelg (gravitirt), az azt körülvevő folyóság golyóalakját elhagyja 's hoszudad kört formál, mellynek tengelye a' vonzó test felé van intézve. Mennél közelebb van tehát a' hold földünkhez, természetesen annál nagyobbnak kell lenni a' tenger áradására és apadására való befolyásának 's hatásának is, 's ugyanezt kell a' napról is megjegyeznünk; mert viz sulya vagy nehézsége e' test felé azon viszonyban nő, mellyben földtőli távolállásának quadratuma fogy. Azonban a' viz lassusága 's a' föld forgása nem csak késleltetik az áradást, hanem magasságát is kevesbitik. A' mondottakból következik, hogy, egyébiránt egyenlő környülállások közt, a' legerősebb áradások (kettős áradások) a' tele-és ujhold napjaiban esnek, midőn a' hold és nap mintegy egyesülnek e' munkálatra. Ha egy uttal a'

hold a' föld közelségében van, vagy nap és hold együtt az egyenlítőhez közel vannak, ekkor az áradás még nagyobb. Azon nagy áradások, mellyek Febr. és Dec. 1825 történtek Holland parti tartományain, 's éjszaki Németországban és másutt, olly sok kárt okoztak, e' környülállások közül nehány még történetes okokkal is párosodtak, t. k. igen nagy szélvésszel. Az e' tárgyról irt 's feljebb említett 3 értekezésen kivül l. még Lalande *Astronomie*, 3 köt., Gehler *Physikal. Wörterbuch*-jában az *Ebbe und Flut* czikelyt, 's Bohnenberger *Astronomie*-jának (Tübingen 1811) 675 's köv. lap.

TENGERÁRADÁS ÉS APADÁS MEGÁLLAPODÁSA. Ha a' tenger áradásakor és apadásakor legmagasb vagy legalacsonyabb pontját elérte, rövid ideig megállapodik azon, mielőtt észrevehetőleg apadni vagy áradni kezdene, 's ezen megállapodás állapotja neveztetik tengeráradás és apadás megállapodásának.

TENGERHOSSZ, l. HOSSZ.

TENGERI ERŐ azon hajók összvesége, mellyeket valamelly hatalmasság hadakozás és tengeri kereskedés védelmezése végett tart. A' tengeri erő és katonaság csak Amerika felfedeztetésével 's a' Keletindiára vivő tengeri ut feltaláltatásával jött divatba; mert bár voltak előbb is tengeri háboruk, de nem tartattak kirekesztőleg csupán e' czélra hajóseregek, hanem kereskedő hajók fordittattak arra, miután alkalmatosokká tétettek volna. Igy a' Spanyolok és Portugaliak első hajóseregei, mellyekkel távol tengerekre eveztek, még kereskedő hajókból állottak, mellyek egyszersmind hadi eszközökkel is fel voltak készitve. Angolország és Holland alkottak legelőször szorosan vett tengeri erőt Európában, mellyeket azután több status is követett. Az angol tengeri erő, melly kezdetétől fogva királyi volt, VIII Henrik alatt jött létre, de csak Erzsébet alatt lett fontos, mig a' hollandi a' Spanyolokkal folyt csatázásban kiképződött 's az egyenesen Keletindiára hajózás olta, nem csekély nevekedést nyert a' keletindiai 's más nagy kereskedő társaságok hajóseregei által. Idővel a' tengeri erő, menuél tovább terjedt a' kereskedés rendszere Európában, mindég nevekedő fontosságot kapott. Colbert által Franciaország is ugy lépett fel, mint félemlitő tengeri hatalmasság, melly hogy a' többieket elnyomó erőre nem jutott, csak az Angolok la hoguei tengeri győzedelme (1692) által gátoltatott meg, melly megveretése után soha se juthatott a' franczia tengeri erő előbbi hatalompontjára. A' 18 száz. kezdetében Oroszország is belépett a' tengeri hatalmasságok sorába, miután addig Svéd- és Dánországok birtak volna a' német Hansa szétbomlása után tengeri uraséggal. Mindazáltal Angolország és Holland folyvást első europai tengeri hatalmasságok maradtak, mig a' 18 száz. közepe olta Angolország nagyobb hatalomra nem emelkedett Hollandnál. Hogy jó tengeri erőt tarthasson valamelly status, szükséges, hogy messzeterjedő tengeri kereskedése legyen; hajóépitésre szükséges dolgokat könnyen szerezhessen 's főleg igen kedvező geographiai fekvéssel birjon. Mind ezen előadott tekintetekre nézve Angolország kétség kivül minden europai statust felyülmul. A' tengeri erő tulajdonképpen a' kereskedés és gyarmatok védésére szolgál, hasonlithatlanul kevésbé ellenben hóditásra; megnyert tengeri ütközetek elhárithatnak ugyan fenyegetődző veszélyeket, de szárazoni hóditást nem huzhatnak magok után, miből önként következik, hogy tengeri hatalmasságok soha se veszedelmezhetik ugy Europa szárazának függetlenségét, mint valamelly erős szárazi hatalmasság.

TENGERI FERDŐK. A' tenger vizének chemiai vegyülete (konyhasó, sósavanyu mész, 'st.), állati anyagokkali gazdagsága, áradáskori 's apadáskori mozgása 's hullámainak csapkodása, a' tengeri levegő 's parti növényvilág sajátságos természete, a' tengernek

belföldi lakókra nézve általában új nézőjátéka, a' fördés lélekre hatása nyilt tengerbeni ferdéskor 's a' félelemnek elfojtása, melly ferdéskor a' félénkekre nézve olly felette szükséges, — mind ezeknek olly nyomos hatások van a' betegre, hogy ezáltal a' tengeri ferdők igen fontos gyógyszerekké tétetnek. Ajánltatnak mindennemü fekélyes nyavalyában, tarjagban, rühben, bőrütegben, gyakori csúzban, gyengitő izzadásban, vidatánczban, méhkórságban, idegfájdalmakban, köszvényben 'sat. szenvedőknek, mindazáltal ugy, hogy vigyázva éljenek vele. Kerülniek kell ellenben a' tengeri ferdőket: a' telvérüeknek, congestiokra 's vérfolyásra hajlandóknak, ha a' sziv 's nagy edények betegesek, tüdővészben, szorultságban, 's belső életmüszerek megkeményedésében szenvedőknek és gyengélkedőknek. Tulajdonképpi tengeri ferdőkön a' tengerben arra rendelt ferdőintézetekben való ferdés értetik; de gyenge és félénk betegek számára kádakba hordatik tengerviz, mellyet némellyek hidegen, némellyek megmelegitve használnak. Csak a' tengerben magában való ferdés bir a' tengeri ferdők valóságos hasznaival; mert kádakban hibáznak a' tengerhullámok csapkodásai, legszabadabb mozgás lehetsége, a' viz 's ható tengeri levegő szünteleni megujulása 'st. ezenfelyül a' viz hordatásakor 's melegittetésekor sokat is veszt repülőbb részeiből, mellyeknek az emberi testre jótékony befolyások van. Ki tengeri ferdővel kiván élni, már othon szokják folyóban ferdéshez; igy gyógyulása helyén nem kell készitő ferdőket használnia 's mindjárt élhet tengeri ferdővel. Leghasznosabb üres gyomorral vagy csak igen kevés reggeli után ferdeni; nem tanácsolható ellenben teljes gyomorral 's ebéd, testi és lelki erőködés után, izzadó testtel 's ha rendkivül hideg a' kéz és láb A' ferdés meztelen testtel történjen, mert a' ferdőköpenyegek 's ingek nem csak akadályozzák a' tengeri ferdő hatását, de gyakran ártalmasak is. Tovább nem kell benne maradni, mint a' belépéskori első borzadás kellemes meleggé vál, 's ha másodszori borzadás áll elő, jele, hogy a' ferdő tovább marádt ben, mint kellett volna. Ferdés után mindjárt meg kell törölközni 's mérséklett testmozgást csinálni, mig kezek lábak megmelegszenek, ha csak az orvos nyugvást nem parancsol. Ha ferdés után az ember csak hamar melegnek érzi magát, feje nincs elfogódva, lélekzete nem szorul, jele, hogy egészségére vál a' ferdés; ellenkező esetben orvos tanácsa nélkül nem kell ismételni. Általában szükséges helybeli orvossal értekezni a' ferdés szabályai felől. Ferdésre legjobb idő késő nyár mintegy September közepéig. Ferdés ideje legalább 5 hét, melly alatt legalább 30-szor meg kell ferdeni. — Illy ferdős helyek Németországban a' keleti 's éjszaki tengerek mellett: 1) Zoppot Danzignál; 2) Rügenwalde Pomeraniában (1814 olta); 3) Kolberg ugyanott; 4) Putbus, Rügen szigetén; 5) Arkona, ugyanott; 6) Stralsund; 7) Warnemünde; 8) Dobberan; 9) Travemünde (1801 olta); 10) Kiel (1819 olta); 11) Apenrade; 12) Föhr; 13) Kuxhaven és Ritzebüttel; 14) Wangeroge; 15) Norderney sziget. — L. Samuel Gottlieb Vogel *Über den Nutzen und Gebrauch der Seebäder* (Stendal 1794); ugyanez *Baderegeln* (Stendal 1817); *Wie müssen Seebäder eingerichtet seyn und wie wirken sie?* (Leipz. 1820); Georg Swardendyk Stierling *Ideen über die Indication, Wirkung und den richtigen Gebrauch der Seebäder* 'sat. (Lübeck 1815); Assegond *Taschenbuch für Seebad-Reisende* (Hildburgh. 1828) 'st. másokat, kik az emlitett ferdőintézeteket egyenként leirták.

TENGERI HÁBORUK szorosabb értelemben Európában csak a' tengeri kereskedés nagyobb kiterjedése 's tengeri statusok és hatalmasságok ezáltal eszközlött származása olta jőnek elő. A' hajdani világ legnagyobb részében, mint az összes közép korban is, a' tengeri had csak a' szárazi hadnak igen csekély ága volt 's ama maradt fely-

vást fődolog. Akkor kereskedő hajók szoktak szükség esetében hirtelenséggel felkészittetni 's nagyobbára szárazi katonák rakattak azokra. De miolta Amerika felfedeztetvén 's a' keletindiai ut feltalaltatván, a' kereskedés mindég messzebb terjedt lett 's az europai hatalmasságok mindég több több gondot forditottak gyarmatok telepitésére, azolta csupa tengeri 's kereskedési háboruk jöttek létre, 's ezekkel együtt tengeri hatalmasságok, mivel most különös hadi hajók épittettek 's tartattak készen. Igy újabb időkben, azaz, kiváltképpen a' legközlebbi 150 év olta, mindég fontosabb és szárazi hadtól függetlenebb lett a' tengeri haboru, tulajdon szabályokat 's szokásokat kapott, mellyek gyakran ellenkeznek a' szárazi háboru szabályaival. Legnevezetesebb különbözés a' kettő közt még most is az, hogy szárazi háboru alkalmával a' status polgárainak vagyonát bántani nem szabad és nem lehet ugy tekinteni, mint ellenségeskedések tárgyát; ellenben tengeri háborukor mind egyesek vagyona, mind a' statusé, ugy nézetik, mint ellenségeskedés tárgya. Ezen bánásmód gyakran gyaláztatott, nem gondolván meg, hogy, ha a' szárazi had szabályai szerint folyna tengeri háboru, ennek némelly esetben magától meg kellene szünnie, mihelyt p. o. valamelly tengeri hatalmasság olly hatalomra jutna, hogy ellenségének gyarmatjait elfoglalta 's hadi hajóit a' tengerről elkergette. Tengeri háboru alkalmával ugy lehet tehát tekinteni egyesek tulajdonának elvétetését, mint a' szárazon szokásban lévő sarczolásokat; mindazáltal itt is nagy a' különbség, mert itt sokkal tetemesebb károk tetetnek egyeseknek, mint szárazon, hol többen osztozván szerencsétlenségben, kevesebb jut egyre 's inkább is lehet valamit elrejteni ellenség elől, mint hajón.

TENGERI ISTENEK. A' Görögök phantasiája, melly mindennek életet adott, a' tengerben is isteni lényeket látott 's ezeket különbféle jelenetek szerint képezte vagy ábrázolta, mellyek a' tengereken tüntek fel. Mindnyájan Poseidon (Neptunus) alá rendeztettek a' tengeri istenek. Legjelesbek: Okeanos, a' tenger felsejének parancsnoka, 's ennek leányai az Okeanidák, kik Nymphák azaz, minden vizek asszonyi geniusai (védistennéi) nevezet alatt esmeretesek, és Tethis, Okeanos nője, 's huga; továbbá Pontus, a' tenger belsejének parancsnoka, nőjével, Doris okeanidával, 's 50 leányaival, a' jövendőlő tehetséggel birt Nereidákkal, kik közt kitetsző Galatea és Thetis (Achilles anyja), kiváltképpen pedig Amphitrité, Neptunus nője; ezek után Triton, Neptunus fija 's a' Tritonok; végre az egyes tengeri daemonok Proteus, Glaukos, Palaemon, Leukothea és Melicertes (vagy Palaemon, a' későbbi Romaiaknál Portumnus), ama kősziklai szörnyeteg Scylla, a' csábitó Sirenek (Achelous folyók istenének leányai) s a' folyói istenek (azaz Okeanos férjfiui maradékai.) A' tengeri istenek különbféle, vizi jelenetektől költsönözött jelekkel képeztettek, p. o. a' Tritonok tengeri csigahéj trombitát fuva, haltesttel 'sat., az alsóbb rangu tengeri istenségek tengerszürke hajjal, sáskoszoruval 'sat.

TENGERI JOGOK, a' fenálló TENGERI TÖRVÉNYEK (l. e.) 's ezeknek tanulmánya. Napjainkban a' neutralisok tengeri jogai nagy practicai fontosságuak lettek, mivel Francziaország az utrechti békében megalapitott tengeri jogi elveket közönségesen kötelezőknek akarta megesmertetni, 's ezen elveknek Angolország részéről lett meg nem esmertetése szolgált főleg ürügyül a' SZÁRAZ FÖLDI RENDSZER (l. e.) neve alatt esmeretes szabályok létesitésére. Hanem közönségesen megesmert tengeri jogok csaknem éppen nincsenek, mennyiben azok nagyobbára csak egyezeteken alapulnak, ezek pedig csak azon hatalmasságokat kötelezik, mellyek azokat közvetlenül magok közt kötötték. Főpontok, mellyek felett a' neutralisok és egymással hadakozó hatalmasságok közt már régolta folytak 's folynak vitatások,

ezek: 1) ha szabad hajó szabaddá teszi e' a' rajta lévő vagyont is? 2) ha a' nem szabad hajón lévő portékákat is tiltottaknak kell e' tekinteni? 3) ha a' neutralisoknak béke idején megtiltott kereskedés had idején megengedtethetik e' azoknak vagy nem? 4) mennyire terjed a' hadakozó hatalmasságok kobzó joga a' neutralis hajók ellen, mellyek kisérettel vagy kiséret nélkül eveznek? 5) mit kelljen contrebandenak, tiltott portékának, tekinteni? 6) mennyi kiterjedséget kelljen adni a' partelzárás fogalmának? — W. Scott (a' britanniai zsákmánytörvényszék elölülője) az uj had- és tengeri jogi tudósságnak szerzője. Az ő itéletmondatiból, Vattelből, Bynkershoekből, Pothierből, Valinból 's másokból adták ki Jacobsen és Wheaton (*A digest of the law of maritime captures and prizes*, Ujyork 1815) a' népjog ezen practicai fontos részéről szóló egyetlen fómunkákat.

TENGERI KERESKEDÉS. Azon két főág közt, mellyekre a' kereskedés oszlik, u. m. a' szárazi és tengeri kereskedés közt, az utóbbi az ujabb időkben hasonlithatlanul fontosb az elsőnél. Mig a' hajózás csak partokra volt korlátolva, a' szárazi kereskedés volt fontosb, mint a' régi világban 's középkorban. Főleg a' földközi tenger szolgált a' tengeri kereskedés főutjául, mellyet nagyobbára az emlitett tenger mellett fekvő olasz és spanyol tengeri városok 's apró szabad statusok üztek, 's éppen ezért folyvást csekély fontosságu maradt. Világtörténeti fontossága a' tengeri kereskedésnek a' 16 századdal kezdődik, midőn a' keletindiai 's amerikai tengeri ut felfedeztetése által a' nagy oceán leve a' tengeri kereskedés főútja 's nyugoti és déli europai hatalmasságok — éleinte Portugal és Spanyolország, azután Holland és Angolország — lépének az emlitett apró statusok helyébe. Már ezáltal kellett a' tengeri kereskedés fontosságának nevekednie, de még inkább emelkedett azért, hogy mostantól fogva mindkét India terményeinek használata naponként közönségesebbé levén 's azoknak Europábai szálitása jóval könnyebbitetvén, mind inkább világkereskedés leve a' tengeri kereskedés. Miolta pedig az Europaiak Amerikával és Keletindiával közvetlenül kezdtek kereskedni, gyarmatokat telepitettek ezekben, mert a' gyarmatok, mint általában a' tengeri kereskedés, a' statusok jóléte legfőbb kútfejeinek nézettek. Kiváltképpi eset volt ez a' 16 száz. közepe olta, melly időtől kezdve több status kereskedési rendszere mindég közönségesebben 's hevesebben utánaztatott. Mivel pedig ezen rendszerhez képest a' statusok törekvéseket gyarmatok birására 's ennek feltételére, a' tengeri kereskedésre irányozták, innen ez utósó főrugója leve az europai politicának 's olly befolyást nyert, millyennel soha se birt előbb. Csaknem minden had, melly az utósó 150 év alatt Europa csendességét megzavarta, kereskedési had volt.

TENGERI NÉPJOG l. NÉPJOG practicai.

TENGERI NYAVALYÁNAK nevezetik azon változás, melly a' hajónak ingó mozgásához nem szokott személyeket szokta meglepni, midőn először tengerre eveznek. Mint t. i. némellyeknek a' kocsizás szédelgést, émelygést, hányást, 'sat. okoz, ugy, sőt nagyobb mértékben és sokkal közönségesebben szok e' történni a' tengeren utazóknál. Ritka az, ki legalább első tengeri utazásakor ne szenvedne e' nyavalyában; sokan, kik csak rövid tengeri utat tesznek, mindannyiszor bele-esnek abba, valahányszor hajóra ülnek. A' nyavalya nagy mértékü rosszullétben, émelygésben, undorodásban 's étel nem kivánásban áll, mit hányás követ, melly gyakran megujul 's a' szenvedőket, főleg a' gyengélkedőket 's asszonyokat igen megrongálja. Ezen alkalmatlanságok nevekednek, ha a' beteg fen van; innen kéntelen lefeküdni 's fekve maradni. A' nyavalya még roszabb, ha a' tenger nyugtalan vagy szélveszektől hányatik. Bár melly alkalmatlan is e' nyavalya, életet mindazáltal nem veszedelmeztet; 's ha a' be-

teg partra kiszál, azonnal megszün. Ha a' beteg ételt kiván, e' javulásnak jele. A' nyavalya könnyebbitésére közönségesen czitromlevet vesznek be czukorral. Jó illatu és szeszes dörzsölések is hasznosak lehetnek a' gyamortáj körül.

TENGERI ÓRÁK, l. IDŐMÉRŐ, hossz feltalálására valók tengeren. (L. HOSSZ, földleirási.)

TENGERI RABLÁS azáltal különböz a' kalózástól (Caperei), hogy amazt rablók üzik önkénytes lobogó alatt mindenki ellen, e' pedig vállalkozóknak engedtetik meg valamelly hadakozó hatalmasságtól ellenséges status ellen, tengeri törvényekhez képést, e' végre kiadott szabadságlevélnél fogva. Az utóbbi az ujabb status- és népjog barbarsága, az elsőbb társaságos létünk barbarsága, melly a' legrégibb durvaság idejéből maradt fen. Egyetlen példa, hogy a' statusok magok is megesmerték a' kalózást igazságtalannak 's magok közt eltörölték, II Fridrik porosz királynak Ejszakamerika egyesült statusaival 10 Sept. 1785 kötött egyezete 's ennek 23-dik czikelye. A' tulajdonképpi tengeri rablók ellen az országlások minden időben több vagy kevezebb szerencsés ellenrendeleteket tettek. Szigettengerek 's öbölgazdag partok, mint keleten, a' persiai és arabiai öbölben, Kelet- 's Nyugotindiában és a' chinai tengeren, voltak eleitől fogva, mint részint most is ezen rabló csoportok tartózkodáshelyei. Tengeri háboruk gyakran segitik kiterjeszkedéseket. Illyenek a' FLIBUSTIAK (l. e.) Legfoganatosabban nyomaták el a' Romaiak Pompejus által 40 nap alatt a' tengeri rablókat a' földközi tengeren, kik nagyobbára Ciliciaiak voltak (67 K. e.); ujabb időben az Angolok az indiai vizeken. Az éjszakafrikai tengeri rablók ellen legsikeresebben tudták bátorságositani lobogójokat az Ejszakamerikaiak. Sándor császár is figyelmére méltatta e' tárgyat. Leggyávábban 's önnön lealázásokig erőtlenül viselték magokat az olasz országlások, Portugal és Spanyolország; 's a' pyrenei félsziget partjai sokat szenvedtek a' tengeri rablóktól. Hat különbféle rabló csoport háborgatta 's háborgatja az europai országlások tengeri kereskedését: 1) az éjszakafrikaiak; 1815-ben 49,000 keresztény rabszolga nyögött afrikai láncokban. (L. BARBARESKEK.) Miolta a' Francziák Algir urai lettek, szünt vakmerőségek. 2) Görög és olasz kalandozók a' földközi tengeren és Archipelaguson, kik ellen több izben ment tengerre a' kapudan-basa; 1823 olta a' görög tengeri rablás annyira elbatalmazott, hogy több tengeri hatalmasság küldött hadi hajokat a' rablók ellen. Hanem csak 1828 mehetett rá grof Capodistrias előiülő, hogy a' rablókat megzabolázza, miután karabusai főtanyájokat Kreta szigetén feldulatta volna. 3) A' délszakamerikai rablók, legmerészebbek mindenek közt, kik a' felkeltek lobogójával még az europai vizeken is kóborolnak, bár nem tartoznak mindég az uj szabad statusokhoz. 4) A' persiaiak 's indiaiak a' persiai öblön, kik sok kárt tesznek az indiai kereskedésnek. 5) A' malajiak Délszakázsiában 's a' Ladronok a' déli tengeren, kik gyakran 2—300 hajóval vadásszák a' Chinába evezőket. 6) A' nyugotafrikaiak. Tonnies Barbareskekről irt munkájában (Hamburg 1826) azt irja, hogy a' Barbareskek az éjszaki német statusoknak a' vareli tengeri helytől kezdve Memelig, 11 év alatt (1815-től 1825-ig), középszerüleg számolva, 32 mil. hamburgi marknyi kárt okoztak.

TENGERI TACTICA, l. TACTICA'

TENGERI TÖRVÉNYEK részint azon privátjogi határozatok, mellyek egyes népek tengeri kereskedését 's hajózását illetik, részint az e' tárgyak feletti népjogi szokások és szabályok. Az elsőbbek nagyobbára egyes statusok különös egyezetein alapulnak, ha pedig illyenek nem volnának, gyakran más statusok törvényei használtatnak segédjogi kutfőül, mint főleg a' tengeri jogról szóló különb-

féle régibb törvénygyüjtemények, nevezetesen a' *lex Rhodia* (rhodusi tengeri törvények) és a' *Consolato del mare* (Amsterd.) (L. KERESKEDÉSI TÖRVÉNYSZÉKEK.) Hasonlithatlanul ingadozóbbak és vitattabbak ezeknél a' tengeri jog feletti népjogi határozatok, mivel az ezen tekintetben kelekedő kérdések szorosan véve koránt sem egyes status egyoldalu rendelkezései 's határozatai szerint, noha igen is gyakran szokták azokat, mint szabályokat és sinórmértékeket követni, hanem inkább az illető egyes statusok közt fenálló egyezetek 's a' közönséges népjogi szokások szerint döntetnek el. A' kérdések részint a' békekori, részint a' hadakozás alkalmávali tengeri jogot illetik 's bár nagyobbára minden egyezés magában foglalja az utolsó esetet is, fájdalom! a' tapasztalás mégis tanitja, hogy hadakozás idején a' győzedelmes fél különbféle ürügy alatt gyakran igyekszik magát kivonni a' magára vállalt kötelezések alól, 's a' vélemények különbözése, mely a' népjog elvein, az egyezetektől függetlenül, uralkodik, még ritkábban nyujt kielégitő felvilágositást. Ide tartozik: v. Martens *Gesetze und Verordnungen der einzelnen europäischen Mächte über Handel, Schiffahrt etc.*; Jacobsen *Handbuch des pract. Seerechtes der Engländer und Franzosen* (2 rész. Hamb. 1805); ugyannak *Seerecht des Friedens und des Kriegs in Beziehung auf Kauffahrteischiffahrt* (Altona 1815.)

TENGERI TUDOMÁNYOK. Ezen kifejezés alatt a' tengeri hajók épitéséről, kormányzásáról, hajókötelekről 's tengeri tacticáról való esmereteken kivül mind az is foglaltatik, mit a' hajókormányosnak szükségképpen tudnia kell, hogy hajóját az oceanon igazgathassa; azonban ez utóbbi esmeretet, hajózási astronomia, (HAJÓKÁZÁS MESTERSÉGE) vagy kormányosmesterség névvel, közönségesen elválasztják attól 's a' tengeri tudományokat, a' szó szorosb értelmében, a' feljebb emlitett 4 ágra szoritják. (Hajóépitésre nézve l. HAJÓÉPITÉS.) A' tengeri tactica azt tanitja, miképpen kelljen a' hajósereget, tengeri ütközet alkalmával, környülmények szerint, vagy arra, honnan szél fú, vagy arra, merre a' szél irányát veszi, állitani? 's egy szersmind az e' végre feltalált jeladásokra is, mellyek az admiralhajóról szoktak közöltetni, kiterjeszkedik. Különösen még azt is tanitja a' tengeri tactica, miképpen kelljen mind az üző, mind az üzött hajónak eveznie? miképpen kelljen hajókat kikötőkben megtámadni 's védelmezni? miképpen fedeztetnek hadi hajók által kiszállások vagy beevezések? sat. Ezzel öszve van köttetve a' tengeri erősités, azaz, azon mesterség, melly szerint a' kikötők és partok védésére szolgáló erősségeknek 's váraknak alkottatniok kell. L. ezekre nézve: Müller *Seewissenschaft* (Berlin 1794); a' tengeri tacticára nézve, miképpen használták azt ujabb időkben az Angolok, Clerk *Essai on naval tactics* (uj kiad. Edinburg 1804); a' hajóépitésnek mathematicai theoriájára nézve Euler *Théorie complète de la construction et de la manoeuvre des vaisseaux* (Paris 1776); historiailag előadja azt Charnack *History of marine architecture etc.* (London 1801, 3 köt. 4); l. továbbá de Rossel *Traité des calculs de l' astronomie nautique*; 's Biot *Astronomie physique* (2 kiad. Paris 1811.)

TENGERVIZ, l. TENGER. Ama fontos módot, mellynél fogva a' tengerviz ihatóvá tetetik, egy Dán, Connink kapitány, találta fel 1824. Az erre szolgáló készület egyszerü, olcsó 's kevés helyet foglal el.

TENIERS (David), (Tenniers is), atya és fiu, 2 hires képiró a' flandriai oskolából. Az első 1582 szül. Antwerpenben, mh. 1649, Rubens tanitványa volt, 10 évig Romában tartózkodott és groteskfesteményekkel foglalatoskodott. Még kitünőbb fija. Ez 1610 szül. Antwerpenben 's mesterségében Brouwer Andrást vette mustrául. Kevés képiró utánozta oly hiven a' természetet; egy se haladta felyül

ötet az ecset gyengédségében 's a' szinezet szépségében. Előadatinak legközönségesebb tárgyai vig jelenetek, mellyeket természet után rajzolt; de ütközetekben, táborozásokban, állatokban, tengeri darabokban is nem kevésbé tökéletes volt ő. Bár melly számosak is mivei, mégis felette nagy árron adatnak el. Teniers igen boldog és kellemes viszonyokban élt, nagyobbára Antverpenben 's környékén. Meghalt Brüsselben 1694.

Tenor az emberi négy fő hangnem egyike. Ez az érett kor lágyabbik hangja, vagy a' magasb férjfi hang, 's a' kis octavabeli d-től az egyszer vont f-vagy g-ig terjed. Solotenornak mind mélyebbnek mind magasbnak (c-től discant a-vagy b-ig) kell lenni. E' hangnem a' gyengédebb 's finomabb férjfi érzelmek kifejezésére alkalmas. Négy szavu énekben a' második közép hangzatot képzi. Kulcsa C-kulcs.

Tenzel (Wilhelm Ernst), Greussenben (Thüringenben) szül. 1659, tanult Wittenbergben, 1685 tanító lett a' gothai gymnasiumban 's a' herczegi pénzgyüjteménynek és mükamarának felügyelője, 1702 mint tanácsnok és történetiró Dresdába hivatott, de a' melly hivatalt nem sokára letett 's tudós magányban élt. Igen sokat irt; a' szász pénzekről irt munkája legnagyobb hirt szerzett neki. Ő adta ki az első folyóiratot Németországban e' czim a. *Monatliche Unterredungen einiger guten Freunde von allerhand Büchern und andern annehmlichen Geschichten* (Leipz. 1688), mellyben szabadon birálgatta a' felvett könyveket. Ezen folyóirat 10 évig állott fen. Tenzel 1707 halt meg.

Teplitz, város és hires ferdő Csehországnak leitmeritzi kerületében, mosolygó, termékeny térségen az Erczhegy és cseh középhegy közt, 323 ház. és 2500 lak. Eredetét Kolostug lovag által 762 felfedezett meleg forrásainak köszönheti. Ez itt kastélyt épittetett, mellyet Teplauliczének (meleg helynek) nevezett. A' város nincs rendesen épitve, de világos és kellemetes. A' teplitzi uradalom herczeg Claryé, kinek itt gyönyörü kastélya 's pompás kertje van, melly a' bemenőknek mindég nyitva áll. A' szinjáték-házat Theil dresdai professor épitette. A' kastély- és dékántemplom szép és egyszerü. A' temetőben megjegyzést érdemelnek Schönaunál: Seume sirköve, Mellesino orosz vezér, az anhalt-pleszi herczeg 's más Kulmnál elesett bajnokok sirjai. Legnagyobb nevezetességei a' városnak ferdői. A' nagy férjfi-ferdő, a' két asszony-ferdő a' városban 's a' külvárosban lévő ssszony-ferdő 1580 alkottattak. Később több ferdő jött ezekhez, ugy mint a' meleg, közép és hideg ferdő a' herczegi uradalmi házban, kerttel, mellynek szépen bekeritett forrása emésztést segit 's egy szem- és egy testferdőt foglal magában. Azt vélik, hogy a' föld gyomrában folyvást égő készéntömeg melegiti meg e' völgy posványvizét, mészterületet és büdöskövet oldozván fel, mellyek hév forrásokban buzognak fel 's csak egyszer maradtak ki egészen a' lissaboni földrengás (1 Nov. 1755) alkalmával 6 — 7 minutáig, azután pedig fél óráig vérpiros szinben törtek ki, olly erőhatalommal, hogy mindent elboritottak. A' lakosok, kik tisztaságokért, szolgálatkészségekért 's haszonkeresetlenségekért dicséretet érdemelnek, nem élnek csupán a' ferdő vendégek után, hanem földmivelést is üznek és posztót, vásznat, gyapju ferdő-köpenyegeket, nadrágat 's harisnyát is készitenek. Teplitz a' herczegi főhivatal helye. A' közel lévő 's szépen épült Schönauban (falu), mellynek kő-, kigyó- és büdösköves ferdői vannak, sok gyógyuló vendég lakik. Szép és nagy kórházak is vannak itt betegek és katonák számára épitve, p. o. a' cseh hadsereg betegeinek nagy kaszárnyája. — Teplicz környékén méltók meglátogatásra: a' Wacholderberg, Schlackenburg, Dorna falu kellemes kertjével 's hires porphirterületével, Mariäschein hajdani jesuitaklastrom, Graupen hegyi

város hegyi omladványaival, Doppelburg vadászkastély, Ossegg klastrom, Bilin városocska hires savanyu vizével, a' Schloszberg omladványa Teplicznél, a' millschaui hegy végetlen kilátásával, Dux városocska természetmiv-gyüjteményével, mivekkel, festeményekkel és némelly ereklyékkel Wallensteintól, Schwatz egy kerttel és KULM (l. o.). L. F. A. Reusz *Taschenbuch f. d. Badegäste in Teplitz* (Tepl. 1823) és Eichler *Beschreib. v. Teplitz* (1823).

TEREMTÉS a' teremtő lényre vive azon szabad cselekvése az istenségnek, melly által a' világ előáliittatott, a' teremtettre nézve pedig minden istenen kivül lévő dolgok összvesége. Mivel a' teremtés fogalmát nem is lehet gondolni teremtő nélkül, tehát a' világszármazás módjára, mellyet a' corpuscularis philosophia (l. ATOMUSOK) tanit, nem alkalmaztathatik. A' régi Görögök philosophiai rendszereiben 's napkeleti cosmogoniákban, a' materia örökkévalóságáról uralkodó véleményt, melly szerint a' szellemi principiumot csak a' már meglevő anyag elrendezésének 's alakitásának foglalatossága illeti, a' legfőbb istenség alárendelt világteremtőről innen származott tudományt (l. GNOSIS) 's Origenes egyházi atya, ki a' mostani világrendszer származása előtti kezdetlen világsorok létét hitte, véleményét se lehet a' bibliai és keresztény hittel összveegyeztetni. Ezen hit szerint isten e' világot anyagára 's formájára nézve semmiből teremtette, azaz, a' nélkül, hogy volt volna ahoz anyaga, csupán akaratjának mindenható szavával. Az egyházi tudományczikely megkülönbözteti ezen első közvetlen teremtést, melly a' világ egészét előáliitotta, a' közvetett teremtéstől, melly a' természetbe helyezett erők által minden teremtménynek létet ad. Az ujabbak philosophiája támogatja a' keresztény hitet, megmutatván, hogy a' materia, természete szerint, változó 's romlandó, és igy tőle különböző, tisztán-lelki alkotó nélkül nem állhatott volna elő. Az Izraeliták mozsesi cosmogoniájára 's más népeknek az elővilágróli regéire nézve l. *Die Urgeschichte der Menschheit* (Lemgo 1821) Pustkuchentől.

TERENTIUS vagy Publius Terentius Afer, hires romai vigjátékköltő, K. e. 194 szül. Afrikában (innen Afer mellékneve), gyermekkorában kiállittaték eladatás végett Numidiában a' carthagoi katonák közé. Publ. Terentius Lucanus romai senator megvevé őtet, 's magával Romába hozván, gondosan nevelteté. Midőn szabaddá tétetett, urának nevét kapá. Most költeni kezde, vigjátékaival barátokat 's vagyont szerze 's nevezetesen Laeliussal és ifjabb Africanus Scipioval (Carthago és Numantia lerontójával) megesmerkedék; sőt némellyek szerint ezek segitettek is neki vigjátékai készitésében. 161 körül Görögországba mene, hihetőleg játékszini uj anyagok gyüjtögetésére. Midőn Menander költészeti kincseivel haza felé eveze, hajótörést szenvede 's vagy ekkor vagy utána halt meg. Dramai mivei, mellyek hozánk érkeztek, következők: 1) *Az Androsi leány* (Andria), K. e. 177 adatott játékszinen. 2) *Eunuchus* (Herélt), 161 adatott legelőször. 3) *Heautontimorumenos* (Magát büntető vagy kinzó), K. e. 163 jött szinpadra. 4) *Adelphi* (Egyenetlen testvérek), utolsó darabja Terentiusnak, melly 1 évvel adatott holta előtt. 5) *Phormio* (Tanyérnyaló). 6) *Hecyra* (Mostoha anya), 165 K. e. jelent meg szinpadon. T. darabjait igen becsülték miveltebb Romaiak, főleg a' bennek talált eszességszabályokért 's erkölcsi mondatokért. Ha más akkori irókkal összvehasonlittatik, nem lehet T. érdemeit az előadásra nézve fagadni. Nyelve classicus, de találmányereje utánok van a' Görögöknek 's Plautusnak. Darabjai nagyobbára forditmányok, de már azért is becsesek lehetnek, mivel azokból Menandert, kit követett, megesmerhetjük. Characterrajzaiban sok psychologiai igazság van, de gyakran felülegesek is. A' darab szövevénye is közönségesen egyszerü. Telhetlen ügyasak, álnok 's fortélyos rabszoi-

gák, korkely fiak, fukar atyák, főszemélyek, 's házasságok oldják fel a' csomót. Színházainkban annyival kevésbé adathatnak elő, mivel az akkori időhez vannak alkalmazva. Legjobban adták ki: Lindenbrog (Paris 1602; Frankf. 1623, 4) és Westerhof (Haag 1726, 2 köt. 4). Kiadták még: Bentley (Cambridge és London 1726; Amsterd. 1727; Leipz. 1791); Zeune (Leipz. 1787, 2 köt.); Lenz (Jena 1785); Schmieder (Halle 1794); Bothe (Berlin 1806); Bruns (Halle 1811); Perlet (Leipz. 1820); és Budai E'saias (Debreczen. 1795).

TEREUS, l. PHILOMELA.

TERHESSÉG, azon állapotja az asszonyi nemnek, midőn méhében uj emberi lény 's annyira kiképződik, hogy a' világosság 's levegő világában, az anyai műszerzettől elválva, fenállhat. A' terhesség a' MÉHBEFOGADÁS (l. e.) pillanatával kezdődik 's a' SZÜLÉS-sel (l. e.) végződik. Eleven fijakat ellő állatoknál ezen állapot különbféleképpen neveztetik; hanem itt csak az asszonyi terhességről lesz szó. A' terhesség lefolyta alatt igen nevekedik az életmunkásság a' magtartóban, melly fogadja be hihetőleg kevés nappal fogadás után a' termékenyitett tojást. A' vértőli időszaki különválasztás ekkor megszűn, de a' magtartó edényei tágasbak, vérteljesebbek, hoszukásbak, egyenesbek lesznek; sejtszövete lágyabb, spongyiásabb, a' falak vastagabbak, az üreg nagyobb lesz. Körtvélyforma alakját elveszti a' magtartó, mellyel bírt nem terhes korában, 's inkább kerek formát veszen fel. A' terhesség két első havaiban alább sülyed; de majd ismét emelkedik, nagyobbodva, 's 8 hónap alatt olly magasra hág, hogy alját a' gyomor táján külsőképpen érezhetni; a' 9-dik hónapban valamivel ismét alább száll. A' magtartó ezen változásai közt képződik az EMBRYO (l. e.) lassanként, mig 40-dik hétben az érettségnek azon lépcsőjét elérte, hogy már az anyától különválva élhet, mit szülés követ 's a' terhességnek vége. — De nem csak a' magtartóban, hanem az egész asszonyi testben nevekedik, egészséges 's el nem kényezett asszonyoknál, az életmunkásság; terhesek bátrabbak, önállóbbak, férjfiasbak, erősbek, vállalkozóbbak, mint nem terhesek 's e' sajátságokat anyakorokban is megtartják; terhesek ritkán esnek ragadó nyavalyákba, ha előbb aszlázban szenvedtek, terhes korokban e' nyavalya megállapodik, de lebetegedés után annál gyorsabb lépésekkel sietteti a' halált; méhkorságosak terhesség alatt gyakran jól érzik magokat; köszvényesek fájdalmaiktól megmenekszenek; némellyek szembetünőleg megkövéredtek. Ellenben sok, főleg gyengélkedő, betegés, elkényezett, igen fiatal vagy igen ag személynél gyakran alkalmatlanságokkal jár a' terhesség, mellyeket az ideg- és edényrendszer megváltozása szok okozni. Leginkább a' gyomorra hat a' be, innen jőnek: rosszullét, undorodás, hányás, némelly étel szenvedélyes kivánása vagy utálása, többeknél fogfájás 'st. A' nagyobbodott 's helyzetében és formájában változott magtartó nyomása is nem ritkán okoz nehéz vizelést és széket. Mind ezen változások egyszersmind terhesség jelei is: ide jő még csecsek állapotja is, mellyek terhesség idejében közönségesen nagyobbak 's mellyekben téjnemü nedv készül; végre a' gyermek mozgása, mellyet az anya terhességének második felében érez, mint azáltal is kétségen kivül tetetik a' terhesség, hogy belső vagy külső vizsgálatnál a' gyermeket vagy részeit világosan lehet érezni. A' millyen fontos dolog a' terhességet korán esmerni, ollyan nehéz a' némelly esetben, kivált képpen a' terhes állapot első felében, midőn minden jel csalhat; mert sok olly betegsége van az altestnek, mellyek terhességhez hasonló jeleneteket állitnak elő. Ha a' terhesség valóságos, igen kell vigyázni a' levegőre, eledelekre és italokra, mellyeket az életrend (diaeta) közönséges szabályai szerint kell meghatározni, a' természeti

ösztönökre, mellyeket ritkán kell kielégíteni, szenvedélyekre, mellyeket gondosan kerülni kell, phantasiára vagy képzelgésre, mellyet nem kell ébreszteni, az ugy nevezett 's még most is divatozó rácsudálás miatt, az ébrenlét 's alvás idejére, hogy a' test ne gyengittessék éjszakázás által, mozgásra 's nyugvásra, végre ruházatra, hogy a' gyomor és mejj ne szorittassék. Különös gonddal kell őrizkedni eséstől, megütődéstől, nehéz terhek emelésétől 'sat. mivel az illy erőködések szerencsétlen szüléseket okoznak. — A' szülésre, gyermekágyra 's gyermekápolásra nézve l. Ammon *Die ersten Mutterpflichten* (Dresden 1827) 's Lederer Tamás *Mutter und Kind, oder Schwangerschaft, Entbindung und Wochenbette etc.* (Wien 1826) cz. munkáikat.

TERHESSÉGKALENDÁRIOM azon tábla, mellyen az esztendő mindenik napja mellett más kettő áll, t. i. a' 140-dik attól számlálva 's a' 280-dik; igy p. o. 1 Jan. mellett 20-dik Maj. és 8-dik Oct. állana 'sit. Illy kalendáriom a' hihetőleges szülés gyors kiszámolására szolgál, mivel az emlitett napok elseje a' méhbefogadás napját, a' 2-dik a' terhesség közepét, 's igy a' gyermekmozgás idejét 's a' 3-dik a' szülés napját mutatja. Illy kalendáriomot először Carus tett közönségessé *Ginaekologie*-jában (Leipz. 1820); később Desberger külön is kiadta.

TERJEDÉS, l. EXPANSIO.

TERJÉK, liktáriomforma hires méreg elleni szer, mellyet cretai Andromachus, Nero császár udvari orvosa, készitett először, 's versekben le is irt, mellyeket Galenusban (*De Antidotis*, lib. I, c. 6) olvashatni. Ezen terjék csaknem 70 orvosszer képtelen keveréke, mellyek közt némellyek sikeretlenek, mások egymás ellen dolgozók. Mégis az ujabb időig megmaradt; sőt nem sokkal ezelőtt Velenczében, Hollandban, Francziaországban 's másutt nagy innepélyességek közt kellett gyógyszereseknek, városi tanácsbeliek jelenlétében, összekeverniek a' terjéket.

TÉRITŐ KÖRÖK (Tropici). Ha a' nap az éjszaki félföldgolyóbison aequatortóli legnagyobb elhajlását elérte, az ezen ponton keresztülmenő vonal, melly mintegy 23° 30′ esik távol az egyenlitőtől, rák vagy éjszaki naptérítő körnek (tropicus borealis, tropicus cancri) neveztetik. Ekkor (21 Jun.) a' föld éjszaki félgolyóbisán leghosszabb, a' délin legrövidebb nap van. E' ponttól megfordulván a' nap, ismét közelit az aequatorhoz 's végre a' déli félgolyóbison ismét olly körbe lép, melly hasonlóul 23° 30′ van távol az egyenlitőtől, 's bak térítő körének (tropicus australis, tropicus capricorni) nevet visel. Ekkor a' déli félgolyóbison leghosszabb 's az éjszakin legrövidebb nap van, mi 21 Dec. szokott történni.

TÉRITŐ PONTOK, l. NAPÁLLÁS.

TÉRITŐ PONTOK FÖL KÖRE, l. CSONKA KÖRÖK. Csonka (Colurus, görög szó, farkavágott) neveket onnan vették, mivel a' horizon alatt eső részeket az egyenlitő és földsarkok közt lakók soha se láthatják és igy ezekre nézve az emlitett körvonalok mintegy közepeken kettévágattaknak tetszenek.

TERMÉKENYITÉS. Minden életmüszeres test más magához hasonlótól veszi létét, mint az egész állat- és növényvilág. Neménck szaporitására minden életmüszeres test saját részeket kapott, mellyek nemző és termékenyitő szereknek neveztetnek. Ezek éppen olly különbfélék, mint csudálatosak 's czéljok a' termékenyitőanyagot v. magvat a' termékenyitő csirával érintésbe hozni. Foglalkozás, melly e' termékenyitést eszközli, párosodásnak, közösülésnek neveztetik. Embereknél 's szoptató állatoknál, közönséges vélemény szerint, a' termékenyités azáltal történ, hogy egy v. több hólyagocska, mellyekben foglaltatik az ifju teremtmény első csirája, a' nő tojástörzsökétől elvál 's a' méh-

kürtön által a' méhbe tolatik, hol a' termékenyitő anyag csirávali érintődése történ. De hogy származzék a' termékenyitő csirából lassankénti kiképzetés által az uj lény? olly nehéz kérdés, mellyre kielégitőleg még senki se felelt meg. A' kifejlésről fenálló vélemény szerint a' magvak az anyában már készen vannak, 's a' termékenyitő anyag által fejlenek ki. Ha az igaz volna, honnan jő embereknél 's állatoknál a' nemző és nemzett közti hasonlóság? Miért nemzenek Négerek és fejérek közép lényt? Honnan jőnek egyenetlen nemek párosodásakor olly lények létre, mellyeknek mind atyjokkal, mind anyjokkal van hasonlóságok? — Azon előterjesztmény, hogy az ujonnan származandó testek lassankénti kiképződés által állittatnak elő, a' mi esmérettehetségünkkel és minden philosophiai vizsgálódás szabályaival is inkább összeférő, mint a' kifejlés tudománya. Ezen hypothesis szerint a' szülék nemző anyaga, melly magában formátlan, ha helyes időben 's megkivántató környülmények közt rendeltetése helyére jut, egy ugyanabban czélirányosan munkálódó életerőre, t. i. a' képzésösztönre nézve fogadékony lesz, melly életerőnél fogva a' méhbe-fogadást lassankénti kiképződés követi. A' képzés ösztönének bizonyos fogadékony anyagokbani határozott czélirányos munkássága által származik már, az életműszeres testek minden egyes nemeinek éppen ugy meghatározott formája 's tulajdonsága. A' növények termékenyitése 's nemződése hasonló módon történ, mint az állatoknál. A' növényeknek is szintugy vannak him és nő nemzőrészei, mellyeket puszta szemekkel is láthatni 's megkülönböztethetni, csak hogy e' részek a' növevényeknél közönségesen nem maradók, mint az állatoknál, hanem különözők a' termékenyités után. A' magpor határozott edényekben (porzacskókban) készittetik 's tartatik. Legfinomabb része a' nő nemző részében levő nyiláson által az anyába hatván, termékenyiti az ebben fekvő csirákat vagy tojásokat. A' növények ezen termékenyités-theoriája ellen legujabban Schelver és Henschel alapokokkal kikeltek, mellyek, bár némelly vizsgálatok mellettek harczolnak is, heves ellenmondókat találtak.

TERMÉSZET, legtágasb jelentésében egy értelmü a' világgal, világegésszel, mindenséggel, mind materialis (testi), mind idealis (szellemi) tekintetben, a' teremtettséggel is, mennyiben alatta minden teremtettnek, minden dolognak 's teremtménynek, minden lénynek öszveségét értjük. Sokkal korlátoltabb a' természet fogalma, ha alatta csak az érzéki világot, vagy az öntudatlan lények öszveségét veszszük, azaz, az idealis vagy szellemi világ ellentételét, melly amaz első széles értelemben vett természetben foglaltatik. A' mivészséggel ellenkező tekintetben vett természeten mind azt értjük, mi nem mivészség, 's nem mivészileg, szabályok szerint tanultatik 's gyakoroltatik, hanem a' természeti vonzódás és hajlandóság tiszta kifejezete. Ezen értelemben neveztetik p. o. természetes embernek az, ki a' társaságos életnek mesterkélt formáival esmeretlen levén, vagy azokra nem figyelmezvén, csupán természetes érzelmeit és vonzódását követi, ezek szerint él, gondolatait tartózkodás nélkül fejezi 's meggyőződését nyiltan mondja ki. Ide tartozik a' természetes költők fogalma is. Éppen igy ellenében áll a' természetes pallérozottság is a' szabályok szerinti és tudományos pallérozottságnak. (L. NATURALISMUS). Más, de egyenlő ellentétel van a' természet és historia, vagy a' közt, mi történet által alapittatik. Igy állittatik p. o. ellenébe a' positiva (historiailag megtörtént dolgok által kinyilatkoztatott) vallásnak a' természeti, vagy azon vallás, melly historiai nyilatkoztatás segitsége nélkül, csupán az ember természeti vallásos tehetségén alapulhat, mint némellyek vélik. Ezen ugy nevezett természetes vallást mindazáltal nem kell felcserélni a' népek természetvallásaival vagy mythologiáival, mellyek, mint látszik, részint természeti jeleneteken ala-

pulnak 's összvesen polytheismus név alatt foglaltatnak; mert ezek bizonyos tárgyra vitetnek 's a' természetistenségek tisztelését jelentik. Legszorosabb értelemben természetnek a' különös természeti, kiváltképpen organicus dolgok tulajdonképpi charactere neveztetik, 's ezen értelemben leginkább használtatik a' természet név. Ezen értelemben tehát sok 's annyi természet van, mint természeti lények nemei vannak 's ez a' nevezet annyiban czélirányos, mivel természeti dolog, mint állat, növény charactere, alaposan véve mégis a' természetnek (t. i. a' belső teremtő természetnek) bizonyos jelensége, 's nyilatkozása. Egészen hasonló értelemben van szó a' világosság, meleg, electricitas, magnetismus 'st. természetéről 's alatta mind ezen természeterők lényi tulajdonságai, mind azon törvények is értetnek, mellyekben 's mellyek szerint megjelennek, 's ezen esetekben hasonlóul azon út 's mód vétetik, mellyben a' természet ezen erőkben 's törvények szerint mutatkozik. Emberekre nézve ezen kifejezés, természet, gyakran a' testi organisatio különös tulajdonságának előadására használtatik. Ezen értelemben van p. o. egyiknek erős (sokat elbíró), másiknak gyenge természete, vagy mint némelly gyógyászok hajdani szólásmód szerint a' testalkotásokat megkülönböztetik, ennek nedves, amannak száraz természete. Elmellőzvén ezen különös meghatározatokat, ezen kifejezéssel: emberi természet, az embernek mind testi, mind lelki összes tehetsége adatik elő. Igen helyes ez a' nevezet is, ámbár igazi jelentése gyakran elesmertetik. Mert az emberben a' természet individualisálta (részenkint nyilatkoztatta ki) magát, mint az állatokban, növényekben 's ásvány.kban, mellyek a' természetnek csak egyes oldalait adják elő magokban, egyszersmind pedig személyesitette is magát a' természet az emberben, azaz, teljességében individualisálta, mivel a' szabadságra, öntudásra való feltételek szorosan összve vannak köttetve, mint a' személyességnek valóságos tulajdonságai. De a' lélek is a' természethez tartozik (a' szavat legfőbb és legszelesebb értelmében véve), mint ennek munkás oldala, a' materiának ellenében. A' pallérozott emberben a' természet lelke (szelleme) szabad lett, 's ha pallérozottsága annyira ment, hogy a' természetet tudományosan esmeri, azaz, nem csupán külsőképen, jelenetének formái szerint, esmeri (nem csupán tapasztalás utján fogja fel), hanem belső lénye és törvényes munkássága szerint érti, és igy a' természet nyilatkozásainak igazi értelmét vagy jelentését esmeri; tehát a' pallérozottság ezen lépcsőjét tekintve, helyesen lehet mondani, hogy a' természet illyen emberekben magát megesmeri, míg más kevesebbé pallérozott emberekben csak tökélytelenül, zavaros öntudásban látja 's a' pallérozatlan emberben éppen nem esmeri magát. Hogy ezt egészen értse az ember, szükség, hogy előbb a' természet közönséges, korlátolt nézetétől (a' puszta ész álláspontjától) szabaddá tevén magát, az okosság álláspontjából magasabb nézetre emelkedjék. Mert a' csupa észnek, a' természeti dolgok nem csupán külsőképpen különbözőknek 's a' külső szemlélésre különváltaknak, hanem belsőképen is elváltaknak látszanak, 's a' természet maga is idegen országnak tetszik az ész embere előtt, ki azzal történetes külső viszonyba helyezve véli magát. A' természet minden embernek csak szellemi pallérozottsága 's elmetehetségei lépcsőjéhez képest nyilatkoztatja ki magát, mi nyilvános tanuja a' természet emberreli belső egységének 's harmoniájának. Helyesen mondja Novalis (l. ennek munk. 2. rész. 80 l.) *A' természettel az ember éppen olly különböző viszonyokban áll, mint az emberekkel; 's mint a' gyermeknek gyermekesen mutatkozik 's gyermekes szivéhez gyengéden ragaszkodik, ugy istenileg mutatkozik az istennek (istenileg pallérozott embernek) 's ennek fenlengő szelleméhez alkalmazza magát.* Hasonlóul más helyen (2 rész. 82 l.) *Igy származnak különbféle természet-szemléletek (ter-*

mészetnek nézetei) 's ha egy helyen a' természetérzés (termeszet tekintése) vig ötlet, vendégség, másutt ajtatos vallássa változva, egy egész életnek irányt, magatartást 's felséges jelentést ad. Már a' gyermeki népek közt (a' régi világban) voltak illy komoly elmék, mellyek előtt a' természet istenség képe volt, mig más vig szivek csak mulatság teremének tekintették; a' levegő ezeknek frissitő ital, a' csillagok éji táncozóláskori gyertyák, 's növények és állatok csak becses ételek voltak, 's e' szerint a' természet nekik nem ugy látszott, mint csendes és csudatellyes templom, hanem mint vig konyha és élelemtár. Ezen durva érzéki nézetése a' természetnek mindazáltal többre be sültethetik a' hideg ész nézeténél, melly előtt a' természet tarka, önmagában semmit se jelentő keverék, 's dirib-darabból álló miv, mellybe csak az idegen ész hoz rendet és öszvefügést. Amazoknak ugyanis ugy jelent meg legalább a' természet, mint egész, noha csak érzéki (mintegy inyt csiklandozó 's megehető) oldaláról; ellenben azoknak egészen lelketlenül tün elikbe a' természet, kik csak az eszet pallérozták ki magokban, mert az ész testeket részeikre bontogató s szétszaggató tehetség, az egyenkéntesre törekvő vizsgálódót pedig kerüli a' természet szelleme, 's a' darabolgató és bonczolgató kezeket. Teljes szépségében 's egyszersmind mint szerető anya nyilatkoztatja ki ellenben magát a' természet a' költőnek, mig más felől a' természet szépsége a' mivésznek egyes oldalaiban mutatkozik, p. o. a' képirónak mint panoramai festemény, a' szobrásznak 's épitőnek mint plasticai miv 's a' hangmivésznek mint élő hangvilág. Teljes értelemben igaz az, hogy valamint a' természet az emberi szellemi pallérozottság minden lépcsőinek megfelelő alakban mutatkozik, ugy a' szív minden érzelmeihez alkalmazott szinei és hangjai is vannak, hogy mindenikkel harmoniában legyen. Igy p. o. az emlitett vig, érzékileg gondolkozó ember, paradicsomnak, a' buskomor ellenben szomoruság honának, siralom völgyének 's minden élő lény roppant temetőjének tekinti a' természetet, mig a' gonosztevő rettenetes oldalára függesztvén figyelmét, olly országot képzel abban, mellyben a' setétség szellemei uralkodnak 's bosszuálló istenséget, melly kinzó lelkeit a' roszat tevők után küldözgeti. A' vallásosnak 's erényesnek ellenben a' természet gyakran legkellemesebb alakjában jelen meg, elméje belső harmoniájának tükre, olly világ az, mellyben szeretet szelleme szól hozá minden lényből, isten temploma, mellyben a' legfőbb lény végetlen különbféleségben nyilatkoztatja ki magát.

A' ki ezen szemlélet fonalát illő figyelemmel nyomozza, lehetetlen a' természetben egy igazságos istenség munkálódását meg nem esmernie, melly minden emberrel létele 's cselekvése szerint bánik, mindeniknek megadja, mit érdemel, mivel külsejében olly hüséges tükrőt tart elibe, mellyben tulajdon képét, belsejének visszasugározását, látja. Itt nyilatkozik ki már az emberek természetről különbféle nézeteinek oka; ez egy felől a' természet belsejének, melly kifelé minden oldalait elő tudja adni, végetlenségén, más részről az embernek természetteli eredeti egységén 's harmoniáján, mellyek mindketten ellenképek egymással, alapul. Az ész világosodottsága ugyan mind ezen különbféle természetnézeteket hamisaknak 's önczalódásnak nevezi, de felsőbb szempontból nézőre nézve, bizonyos tekintetben, mind igazak azok, t. i. mindenki pallérozottsági lépcsőjének 's belső érzelmeinek tekintetében, mint a' mondattakból nyilván láthatni. Mert az ember soha se áll maga, teljes különválásban a' természettől, mellyel 's mellyben élhet ő csak. A' megjelenő természetben minden emberinek előképe benfoglaltatik 's innen benne mind az istenit, mind a' nem- istenit láthatni. Igazi pallérozottság tehát csak azon egyetlen ut, mellyen a' természet kincseihez juthatni 's ezekkel szellemileg élni lehet; mennél magasabbra emelkedik az ember

pallérozottsága 's mennél több oldalu ezen pallérozottság, annál közlebb jut ő a' természethez, 's a' természet ő hozá; csak fél vagy ál pallérozottság távozik el a' természettől. Már a' magasabb egyoldalu természetnézetek, p. o. a' vallásos, költői, mivészi, nyujthatnak tulajdonosaiknak sok 's tiszta gyönyörüséget, de minden oldalu egyedül a' tudomány álláspontján lehet a' természet szemlélése 's esmerése; mert ezen pontból lehet egyszersmind minden más nézeteket illőleg méltányłani. Az igazi tudományban az ész az okossággal egyetértőleg munkás, mellytől vezéreltetik ama czélirányosan. A' tudományos (okosságilag kipallérozott) ész, nem engedi magát, mint a' tapasztalati, tünemény által megcsalatni 's általa megfogatni; rá nézve nincs külső belső nélkül, nincs különbféleség egység nélkül 's ha szinte, a' természet külsejére forditván figyelmét, érzékeinél fogva végetlen különbféleséget veszen is észre, de egyszersmind az okosság szemei által jól látja, hogy mind ezen különbféleség csak tetszőleges, következésképpen nem magában fenálló, hanem a' természetnek láthatlan egységétől (belsejétől) tartatik 's azáltal feltételeztetik. Minden külső időben 's közben van, szellemes (munkás) és testes (lomha). Köz és idő szükséges formái a' természeti lények, mellyeknek foglalatja szellem és materia, létének. Ezen formák 's tartalmok teszik a' lételnek fogalmát; lenni, vagy időben és közben állani, szellem - vagy testképen lenni tehát egy 's ugyanaz. De mint forma nem lehet tartalom nélkül, ugy tartalom se lehet fentartó nélkül. A' szellemnek és materiának, 's ezek formáinak, az időnek és köznek, fentartója csak az időn 's közön felyüllevő, azaz, örökkévaló, tapasztalás alá nem eső, önmagában végetlen, változatlan, feltételetlen, önmagán nyugvó, egy szóval — Isten lehet. Az örökkévaló csak feltételetlen egység lehet; mert minden sokság idő és köz által feltételeztetik, azaz, ezek nélkül még csak nem is gondolhatathatik létele. A' nélkül, hogy önmagában különbféle volna, az isten minden különbféleségnek közvetlen alapja; ő minden időben 's közben levőnek, minden életnek és lételnek mindenütt jelenvaló középpontja, philosophia nyelvén: a' végetlen universumnak vagy összes természetnek örök ideája. A' tapasztalati észnek az isten ugy jelen meg, mint természettől általánosan különvált, mintegy világon kivül 's világ felett lebegő lény, melly a' világhoz szemlélődő vagy önkénytesen is bele kapkodó, a' történeteket meghatározott nézetek szerint igazgató viszonyban áll. Ellenben a' tudományosan kiképzett ész az istent ugy veszi, mint minden dolgoknak fentartó eredeti alapját, melly által azoknak összvesége egy egészet, világot vagy czélirányosan szerkezett természet-összveséget tesz. A' külső vagy megjelenő természet (natura naturata) tehát az istennek minden oldalu kinyilatkozása, az ő lényének testi formákban és szellemi munkásságban való kimutatása. E' mindenki előtt világos, ki az éppen most emlitett, a' természetet illető, ideákkal egyetért. A' természet belseje, t. i. érzékfeletti alapja, az ő öröktől fogva való ősképe, azaz, az isten, önmagában elrejtve, egységének végetlenségébe burkozva van, 's örök titok maradna, ha önnön lételét időben és közben ki nem nyilatkoztatná, 's meg nem esmertetné, nem létesitené. Az istennek ezen természetbeni önkijelentése vagy kinyilatkozása nem önkénytes elszántságnak, elhatározottságnak következése, hanem szükséges, önlényéből előállott 's ezentul is örökké előállandó következés. Egyszersmind legkorábbi 's alapnyilatkozás is ez, mellynek minden isteni kijelentést megelőznie 's alapitnia kell, vagy inkább összes kinyilatkozás az, mellyben minden különös isteni jelentés benfoglaltatik. Mert ha az isten isteni emberekben nyilatkozik is ki, ugyde az emberek kétség kivül nem a' természeten kivül élnek, sőt hozá tartoznak, t. i. mint a' teremtő remekmivei, mellyekben mind az isteni, mind ter-

mészeti személyesítve van 's lelkekben öntudásra vagy önérzésre, azaz, belső kinyilatkozásra jöttek, mellyet azok gyarlóbb, de fogadékony embertársaikkal nyelv és példaadás által közölnek. Minden felsőbb pallérozottságra jutott ember közbenjáró 's eszközlő tehát az isten és emberek közt. De a' természet ama nagy és közönséges eszközlő, melly által lehetők csak a' személyes közbenjárók emberi alakban 's léteznek valósággal. Az istenség második személyének, Kristusnak, az isten és emberek közti legnagyobb eszközlőnek vagy közbenjárónak, emberré léte, az isteninek érzéki természetbe kilépése volt, 's olly isteni középpontnak a' világ történeteibeni előállása, mellynek felséges ragyogásánál a' főbb természet (lélek és elme) kifejlődjenek, 's a' tökéletesség magasabb pontjára emelkedhessenek. E' szerint Kristus egyszersmind az emberek megengesztelője istennel. De a' hol engesztelődésről van szó, ott már meg kellett történni az istentőli elpártolásnak, 's a' mindenek teremtőjétőli elszakadásnak. Ugy van; önakaratja és csupán saját hasznának keresése által elpártolt az ember istentől, kilépett a' vele való egység köréből. Mint isten képének, eredeti rendeltetéséhez képest csak isteniképen kellene cselekednie, isteni szeretettől kellene lelkesednie, 's embertársairól ugy gondoskodnia, mint önnön magáról; de ő mindenek felett csak tulajdon testéről gondoskodik, saját nevében cselekszik 's mások kárával boldogitja magát; isteni önérzetben ugy kellene magát tekintenie, mint az egésznek harmoniájára szolgáló eszközt, ő pedig csak személyes polgári jogainak hiu szemlélésébe merül el; az istent meg kellene esmerni a' természetben és emberiségben, lelkét örök igazságokkal kellene táplálnia, ezeknek kifejlődésével megelégednie, ő azonban a' dolgok külső esmeretével foglalatoskodik, mellyekben, csupán magokat véve, az egészeli öszveköttetéseken kivül tekintve, 's istenrei vitetésektől elválasztatva, nincs igazság. Ezen elpártolása az embernek nemiképpen mind közös az egész külső természettel, vagy inkább ez ő vele. Ugyanis minden dologban, bár ezek csak ős alapjokon, mellyben gyökereznek legbelsőbb lények szerint, nyugosznak, bár öntudás nélkül az egésznek lelkétől lelkesittetnek 's általa tartatnak fen, mégis megvan az önfenállás ösztöne; mindenikben látható azon törekvés, hogy önmagában létezzen, mint különvált fenálljon, 's innen mindenhez küzdő viszonyban áll, mi ellenségének mutatkozik és létét rontással fenyegeti. Önhaszonkereséssel huz mindent saját körébe, mi neki élelmül szolgálhat 's mi őtet legyőzhetné, hogy azt lerontván önmagává változtassa, azzal magát táplálja 's ha lehet létezésének körét szélesbitse; 's mi e' küzdésben gyenge, elnyeletik 's léte az erősebb hasznának feláldoztatik. Ki a' dolgok ezen létezésekérti nagy csatázását csak az állatországban 's ennek növényországhozi viszonyában keresi, bizony igen szük nézete van a' külső természetről, ennek közönséges characterét tekintve 's az utóbbit csak az egésznek egy részére viszi. A' kövek és ásványok is küzdenek az elemekkel 's egymással, mivel csak az elemek kárával származnak, élnek és nevekednek, azoknak alkotó részeivel táplálván 's tartván fen magokat. Az elemek hasonlóul örök ellenséges viszonyban vannak egymáshoz, mindenik arra törekvén, hogy magában álljon fen, a' többieket körébe vonja 's önnön alkotó részévé változtassa, de mi mindég csak részenként történ, mivel a' tökélytelen győzedelem most e', majd ama részre hajol, ugy, hogy ezen küzdés csak folyvásti teremtésnek feltétele 's következése a' dolgok, származások, nevekedések, tenyészések, megbetegülések és elenyészések örök változása. Ezen viszony igazságáról 's közönségességéről meg lehet győződni a' polaritásnak (különvált, egyesülésekben magokat ellenoldalulag neutralizáló erők egymás ellen munkálódása) 's a' dolgok közönséges polaris viszonyának, melly az éppen emlitett egységgel ugyanaz, közelebbi megte-

kintéséből. Ezen oldalról tekintve tehát a' látható természet örök háboru és küzdés közönséges csatamezeje, mellyen alapul az egésznek élete, mely, közelebbről felvilágositatván, tulajdonképpen semmi egyéb, mint éppen ezen örök háboru, minden belőle származó következéseivel. Sőt, nem csak a' szorosan vett természeti élet, hanem minden, a' főbb emberi élet is, az isteninek minden sphaeráiban, legalább egy felől, küzdés, mellynek csak a' halál szakasztja végét. A' vallásos élet, p. o. ha szinte, felsőbb (mennyei) oldaláról nézve, isteni béke is, de földi oldaláról tekintve, a' vallástalan elv elleni szakadatlan küzdésben áll, melly elv részint az ember ön belsejének rejtekeiből kétségeskedések alakjában, részint kivülről áll elő, mint idegen hitlenség, ellenségképen közelgetvén a' vallásosnak élete ellen. A' mivészi élet egy felől a' materia, mellyben ideáit akarja valósitni, ellenállásával, más felől azon nehézségekkel küzd, mellyeket a' formák végessége vet az isteni ideák előadása elibe. 'S mi egyéb az erény, mint a' rosz elvekkeli küzdés, mind belől, a' roszra ingerlő gonosz indulatokkal, mind kivül a' setétség munkáival, 's rosz emberek önhaszonkereső iparkodásával, kik a' jónak terjesztését akadályozzák? 'S végre a' tudomány is nem örök küzdése e' a' léleknek a' MYSTICISMUS-sal (l. e.), az értelmi világosságnak a' lélek homályával (tudatlansággal, tévelygéssel, babonás hittel 'st.) való perlekedésében és pedig hasonlóul kettős irányban? Mind két (a' realis és idealis) világnak, a' természetnek és szellemnek már ezen közös charactere, arra mutat, hogy azok eredetileg egyek 's alapositja azon meggyőződést, hogy mindketten az egésznek csak különböző lépcsői és hogy csak ezen egészen belől lehet a' természeti világnak (öntudatlan életnek) 's szabadság országának (öntudó gondolkozásnak 's cselekvésnek) ellentetelét, egymással ellenbeni állását, megesmerni, miből továbbá következik, hogy a' természet mintegy alapja 's földje a' szabadság tájának, azaz, hogy a' természetben van az a' csira elrejtve, mellyből fejlik ki az idealis világnak minden dicsősége. De ha minden élet, az alsóbb, mint a' felsőbb, csatázás és küzdés, tehát nem kell elfelejteni, hogy minden küzdésnek béke 's engesztelődés szokott vége lenni, 's ismét csak egyoldalulag fogná fel az élő természet létezését és munkálódását az, ki nem látna a' természet hadakozó országának közepette, annak termékeny kebléből, egyszersmind békét felviragozni 's tenyészni. De a' természet békéje csak részenként vagy váltólag nyughatik egyes pontokon, azalatt, hogy az egészben csatázás folv, mert közönséges béke halál volna a' természetben. Igy a' viaskodó, öntudatlan természeti erők engesztelődéséből vagy összebéküléséből uj lények állnak elő, mellyek mintegy megerősitői, pecsétjei vagy következései a' békének. Az egész ásványország p. o. tanuja azon békének, melly a' földelemnek a' földhéjnak számtalan pontjain lévő többi elemeivel folyt csatázása után, különféle feltételek alatt létre jött. 'S igy minden természetszülemény békének, 's az előbb egymással küzdött (egymáshoz polariter állott) erők megbékülésének jelenete, de egyszersmind uj küzdésnek kezdete is, mivel az uj szülemények hasonlóul ellenségképpen állanak egymáshoz. Hasonló viszonyt találhatni az idealis világban is, melly az öntudatlan természet magasb hasonképe. A' mivészi munkálódásbani küzdésnek vége müszülemény (miv), mellynek szemlélése a' felsőbb erők, mellyek a' munkálódás folytában egymással küzdésben voltak, megbékülésének boldogitó érzetét ébreszti fel a' mivészben és mivbecsülőkben. A' vallási és erkölcsi küzdésben nyert győzedelem gyümölcse isteni béke 's az isteninek szemléléséből származó jutalmazó érzet, melly erényes cselekedeteket követ. A' tudománybani küzdést a' feltalált vagy bebizonyitott igazság koszoruzza, mellyben a' béke, mint tudományos meggyőződés jelen meg. Tehát minden képzemény,

minden lény, mind szellemi, mind testi világban, a' mindenható által mozgásba hozott erők küzdésének szüleménye 's e' neveknek had (csata, küzdés), béke, győzedelem, hős, nagy 's az egészen keresztülható jelentések van. Minden jó, szép, igaz, nagy, küzdésből és csatából áll elő, miáltal képeztetik, tisztittatik, öntudássá emeltetik (esmeretté tétetik) 's annyival dicsőbben jelen meg, mennél nagyobb és nehezebb volt a' küzdés, melly által hozájutott a' győztes. A' ki e' világon jeles helyet akar érdemelni, kitünni, rendeltetését különös mértékben elérni szándékozik, szükség, hogy vitézül küzdjen és a' küzdésben hősileg viselje magát. 'S ezen küzdés sulyos, mert mennél fentebb áll valamelly természeti lény, annál nagyobb és több oldalu a' viadal köre, mellynek középpontjába helyeztetett ő, mint bajnok. Az ember alatt minden természeti dolog csak egy oldalulag vagy egyes ellenséges megtámadások ellen, csak kevés irányok felé küzd, de az ember minden oldalról, kivül 's belől ellenségektől van körülvétetve, mellyek ellen bátorságba kell magát helyeznie, hogy mind kin, mind ben kivivja a' békét: kép, mellyet minden gondolkozó, ki a' feljebb felhozott nyomokon tovább megy, könnyen előterjeszthet 's lerajzolhat magának. Legfőbb 's ennélfogva, ha elsül, leggazdagabb következetü, az igazságérti küzdés a' tudományos pályán. Ha tehát a' tudomány, az igazságok összefüggésénél fogva az egészre vitetve, tekintetét ama nagy és végetlen küzdésre, azaz, az egésznek, összes természetnek, mindenségnek életére fordítja 's az ezen küzdésben lévő tökéletes harmoniát, részint tudva, részint gyanitva, megesmeri, akkor ezen esmeretben, melly az istennek benne való kinyilatkozása, legszebb diadalmát innepli 's a' szivet bámulásra és a' mindenható buzgó imádására ösztönözi.

TERMÉSZETESITENI, valamelly tartományban honnositni az, midőn valamelly növény más tartományba ültettetik által 's az itteni climához szokattatik. Polgári értelemben l. HAZAFIUSITÁS.

TERMÉSZETHISTORIA (szokott értelemben) a' természeti dolgok, természeti testek, természetmivek kifejlésének elbeszélő előadása, mellyben minden a' kifejlődést (leendő és lett képződést) kisérő jelenetek leiratnak. Ha pedig egyszersmind a' kifejlés okai is előadatnak, miáltal a' kifejlés meghatározott menetelének és characterének szükségessége is előadatik, ugy hogy kiki megfoghatja, miért ollyanok a' jelenetek 's nem másképtiek és nem is lehetnek mások? ekkor magasb, nem csak elbeszélő, hanem philosophiai természethistoria kelekedik, melly természetphilosophiának is neveztetik. Az, a' mi közönségesen természethistoriának neveztetik, t. i. az elbeszélő (tapasztalási), a' természeti dolgok kifejlését vagy képződését tisztán historiailag előadó természet történettudomány, csak a' természetphilosophia által kapja igazi alapodását, következésképpen becsét és igazságát, 's ellenben a' csupa tapasztalási természethistoria, melly a' kifejlődés okaival keveset gondol, hasznos ugyan a' gyakorló emberéletre nézve, és igy p. o. gazdasági, mesterségi, erdőtudományi tekintetben igen hasznos szolgálatokat teszen, de mint tudománynak nem lehet becse, mivel az ember általa a' természetet 's ennek terményeit csak külsőképpen esmerheti meg. A' természethistoria tárgyai csak azon természeti dolgok lehetnek, mellyeknek kifejlése (időbeni 's közbeni kifejlése), ha lehet származásoktól fogva, világos vizsgálódás által szemléltethetnek. Ide tartozik tehát a' föld vagy a' mi planetánk, legalább a' földhéj, mennyire áltvizsgálhatjuk 's minden, mi felső szinén él és terem. Mi ellenben a' mi planetánkon kivül van, mint az ég vagy a' távollévő világtestek, a' már nem tartozik a' természethistoria körébe, noha az ég és csillagok is természettudománynak, az astronomiának tárgyai. Mert minden világtestnek, mint élő világindividuumnak, kell ugyan, éppen

ugy mint földünknek, mint mindenik növénynek, mindenik állatnak, mindenik embernek, külön és saját életfolyásának, azaz, származó, nevekedő, fogyó 's végre elenyésző, megszünő 's eltünő életének, következésképpen valóságos természethistoriájának lennie, 's ezt a' természethistoriát csak azon változásokról, jelenetekről és terményekről lehet megesmerni, mellyek a' világtestnek mindenik életszakát jelelik 's kisérik; de ezen változásokat, jeleneteket 'st. a' távol világtesteknél nem szemléigethetjük, mivel az ember látó tehetsége nem hat olly messze 's innen cosmica (égi, csillagi) természethistoria (világtesteknek természethistoriája), mint emberi tudomány, nem is lehetős. Physica 's chemia se számláltatnak magokban véve, a' természethistoriához; bár egyébiránt azok erre nézve részint alapitó, részint segitő tudományok. E' szerint csak 4 főtudomány van, mellyeket a' természethistoria magában foglal, t. i. a' geologia, mint a' föld természethistoriája, melly a' földet mint egészet 's részeit (belsejét, ásványait) vizsgálja, vagy a' tágasb értelemben vett mineralogia; 2) a' phytologia vagy füvésztudomány, mint a' növények és növényország természethistoriája; 3) a' zoologia, mint az állatok és állatország természethistoriája 's 4) az anthropologia, mint az embernek 's emberországnak vagy emberi világnak természethistoriája. E' 4 főtudomány közül mindeniknek vannak tulajdon ágai, mellyek mind külön tudományoknak nézethetnek (l. Természettudományok); ezeknek ismét vannak mellékágai 's mindnyájan mintegy gajakat hajtanak ki 's virágokat és gyümölcsöket fejtenek ki magokból, honnan az egész hasonló fához, mellynek törzsöke a' geologia, teteje pedig legnemesb gyümölcsökkel 's virágokkal az anthropologia. Mindenik természethistoria egyfelől szükségképpen elbeszélő (historiai keskenyebb értelemben), mivel valamelly kifejlődő természeti individuumnak, időben egymásután következett változásait adja elő. Igy beszéli el t. i. a' phytologia, miként kezdi el a' növény kifejlődését két ellenben-álló irányban a' mag kicsirázásával, lefelé a' gyökérben, melly a' föld felső szine alatt terjeszkedik el, felfelé a' növény kórójában, melly, a' föld felső szinén felyülemelkedvén, az ég felé nevekedik; továbbá miképpen hajt ki idővel ágakat a' növény kórója vagy szára, miként leveleznek ki az ágak, miként éri el végre a' kilevelezés a' virágzásban a' növényképződés legfőbb formáját, továbbá ezen forditó ponttól miként kezd a' növény alá felé szállani, a' virágokból lassanként gyümölcs 's ebből végre mag fejlődvén ki? Más oldalról leiró a' természethistoria, mivel azt mutatja meg, miképpen állanak elő valamelly természeti valóság életének szakai, kifejlésekor, közben 's mint mutatkoznak mint testi alakok szinekkel és más testi sajátságokkal köttetvén öszve? A' természetleirás tárgya tehát a' jelen, 's innen kiváltképpen az, mi valamelly természeti lény éltének folytában közben fejlett ki, tehát az élet közi jelenetének előadása, mind egyesben, mind öszvesben, mind részek szerint, mind egészben. Mivel pedig a' dolgok idei 's közi tulajdonsága, t.i. az élet kifejlésének előhaladása 's a' közben kifejlettnek előadatása, a' természetben nem elválva, hanem mindkettő mindég együtt, egymásban 's egymással van, tehát a' természethistoriának ezen két szakai se választathatnak el egymástól, u. m. az elbeszélés és leirás, mert ezek szükségképpen egymásba vágnak, 's csak egyik vagy másik oldaloni nagyobb suly 's egyik résznek a' másik feletti uralkodása által különböztethetnek meg. Igy p. o. a' phytologia, a' plán a leirásánál, legközelebb csak a' közi jelennel foglalatoskodik; ugy de minden jelen multra mutat vissza 's jövendőt igér; a' növénynek nincsenek minden részei egyszersmind jelen; a' füvésznek vagy phytologusnak tehát, hogy tökéletes legyen leirata, az időt is tekintetbe kell vennie, 's leiratába az elbeszélést is bele kell szőni, p. o. mi-

dön virágot ir le, ha teljes leiratot akar előadni, visszamutat annak (a' virágnak) leveles növényi állapotjára (levelére, kórójára vagy szárára és gyökerére) 's a' leendő gyümölcsre figyelmeztet; midőn pedig a' gyümölcsöt irja le 's ennek magvát, természetesen előre bocsátja a' virágzást 's virágokat. Harmadik fődolog a' természethistoriában a' systematica, azaz, rendszeresség, hogy t. i. az egésznek részei a' természet rendjéhez képest rendeltessenek el, mi annyival szükségesebb, mivel egy illy számtalan különbféle lényekkel népesített országban másként könnyen eltévedne az olvasó és szemlélő. A' rendszeresség egyfelől valamelly ország legtökéletesb tagját, másfelől az egész országot tárgyazza, 's innen ama tekintetben különös, ebben pedig közönséges systematicának neveztethetik. E' tulajdonképpen az elbeszélés és leirás resultatuma, tehát a' természethistoriának harmadik főtulajdonsága, melly a' két elsőből folyki. Mert a' ki p. o. tudja, miképpen fejlik ki a' tökéletes (egész ideájának megfelelő) növény, részei szerint, időben 's helyes leirásnál fogva esmeri a' növény részeinek sajátságait, az esmeri ugyanazon növénynek közel és távol rokonságát, rangját, a' rokon növények egymáshoz lépcsőnkénti állását, azaz, esmeri a' növény rendszerét. A' közönséges systematicának a' különös szolgál mustraképül; mert egyes növények rendszeréből — hogy e' példánál maradjunk — vetetnek az egész ország elosztatásának alapjai. A' tapasztalási természethistoria önkénytesen csak egyes részeit szokta a' különös rendszernek felvenni, hogy azokat az ország elosztatására használja, mint p. o. Linné szerint csupán a' virág organisatioja (tulajdonképpen ezen organisationak csak egy része) tetetik az egész növényország rendszeres szerkeztetésének vagy rendezésének elvévé. Igy kelekednek a' mesterséges rendszerek, mellyeknek többsége saját lényekből könnyen megfogható. (Vö. TERMÉSZETRENDSZERE). A' philosophiai természethistoria ellenben az egész, philosophiai alapok szerint, megesmert különös rendszert veszi a' természetország természeti elrendezésének vezér-elvévé 's ezáltal alapittatik a' természeti vagy philosophiai rendszer. A' természethistoriának ezen 3 főoldalait nem kell elcserélni e' 3 következő résszel, mellyekre más tekintetben oszlik. Minden természeti lényben t. i. megkülönbözteti az emberi ész 1) a' testi formát, minden oda tartozó testi vagy materialis tulajdonsággal; 2) a' test substantiáját (a' chemiai alkotó részeket 's ezeknek viszonyait), és 3) az életet. E' három főtárgynak, mellyek létezés alatt minden természeti lényben elválhatlanul öszve vannak köttetve (vagy tulajdonképpen csak egységnek megkülönböztetései), szemlélése, nyomozása és meghatározása adja mindenik természethistoriai tudománynak 3 részét, t. i. a) a' formatudományt — morphologiát; b) az anyagtudományt — stöchiologiát (chemiát); c) az élettudományt — biologiát vagy physiologiát. A' formatudomány, melly a' természetleirásnak kiváltképpi tárgya vagy is inkább maga a' természetleirás, tulajdonképpen a' természethistoriai tudománynak harmadik főrésze volna ugyan, mivel a' látható forma vagy alak az anyag és élet sulyegyenének resultatuma vagy jelenete, az anyagban a' testi vagy materiale, az életben a' szellemi vagy munkálódó erő mutatkozván jelesben; mindazáltal a' formatudomány (morphologia), czéliránnyos mód szerint mégis első (először előadandó) része a' természethistoriai tudománynak, mivel az érzéki szemléléshez a' forma van legközlebb. De e' három főrész a' természethistoriában nem áll magában 's különválva a' fen emlitett 3 főoldaltól, u. m. a' leirástól, elbeszéléstől és rendszerességtől; sőt ezek mindenik főrészben ismét elő jőnek 's mindeniknek ezek közül leirónak, elbeszélőnek és rendszeresnek kell lennie. Igy osztatik t. i. a' formatudomány 1) forma-

leirásra, 2) formahistoriára (a' formaváltozás előadására), 3) formarendszerességre (a' dolgok forma szerinti elrendezésére). Éppen így van a' stöchiologiára nézve anyagleirás (az anyagok sajátságainak leirása), anyaghistoria (elbeszélő előadása az anyagok elváltozásának a' természeti test kifejlésekor) és anyagrendszeresség (az anyagok természethez képesti elosztatása 's elrendeztetése); és hasonlóul magában kell foglalnia a' physiologiának a' természethistoria ezen 3 főoldalait. A' természetleirás tárgya a' jelen (a' jelen lévő képződés, mint a' kifejlés szüleménnye), az elbeszélésé a' változások idő szerinti következése kifejléskor, a' rendszerességé végre a' kifejlettnek természetes elrendeztetése. Meg kell jegyezni, hogy a' természethistoria két első főoldalai a' különbféle természettudományokban különböző viszonyban állanak egymáshoz 's hogy ezen viszony a' természettudományok lajtorjáján esmerhető természettörvények szerint változnak. Mivel a' természet kifejlésének menetele a' testinek vagy materialenak nagyobb uralkodásával kezdődik 's lépcsőnként emelkedik fel az élőre vagy szellemire, innen a' mineralogiában is, melly a' legalsóbb természetországot, hol a' testi vagy materiale bir nagyobb hatalommal, teszi, a' természethistoriának testi főoldala, a' természetleirás, nagyobb fontosságu; az ideale ellenben, t. i. az elbeszélés vagy szorosb értelemben vett természethistoria hátranyomatik. A' következő felsőbb országokban nevekedő természetélettel, melly az időben előálló változásokban mutatkozik, hasonló viszonyban nevekedik a' természethistoria idealis főoldala is az azokat tárgyazó tudományokban; mert világosabban mutatkozik az már a' phytologiában (a' növények kifejlésének elbeszélő előadásában), a' zoologiában pedig fontosabb kezdeni, 's végre az anthropologiában (az ember és embervilág természethistoriájában) nyilvános fontosságra emelkedik. Az anthropologiához tartozik a' historia. Mert a' historia hasonlóul természethistoria; az ember és nemzetsége természetének historiája, a' társaságos életre teremtett ember testi, szellemi (lelki), következésképpen erkölcsi-vallásos természete kifejlésének előadása az. Innen a' természethistoriának még egy negyedik igen fontos része kelekedik, u. m. a' psychologia (lélektudomány). Hanem a' természethistoria ezen részének tökéletesitésére még sok van hátra, sőt a' zoologiára nézve még egészen elhagyatott állapotban van, mivel az állatok psychologiája még csak annyiban létez, mennyiben itt 's amott egyes állatok természethistoriájába néhány felületes észrevétek bele vannak szőve. Végre a' természethistoriához tartoznak még következő, mindazáltal kevésbé létalapos részek: u. m. a) a' természetmivek létre jövésének vagy honának 's geographiai elterjedésének meghatározása, mit a' természethistoria geographiájának lehet nevezni; b) azoknak az emberek általi használtathatása, miáltal a' természethistoriának más tudományokkali öszveköttetése kelekedik, melly tekintetben gazdasági (oeconomica), mesterségi (technologica), erdő- és vadásztudományi természethistoriáról lehet szó. Egy természeti lény vagy neme természethistoriájában tehát, ha teljes akar az lenni, kiváltképpen a' felsőbb országokra nézve, következő pontoknak kell előjőniek: 1) a' nem esmertető jelei rendszeres határozatainak, rendszerességnek (systematica); 2) természetleirásnak, morphologiának; 3) a' természetország lényei lakának, geographiai elterjedésének, azaz, geographiai természethistoriának; 4) anatomiai határozatoknak (a' belső részek rövid leiratának); 5) physiologiai határozatoknak, a' belső részek biologiájának; 6) stöchiologiai határozatoknak, anyagtudománynak vagy chemiának, a' belső részekre nézve; 7) eledelnek, nemszaporitásnak, életmódnak 's lelki viseletnek, alsóbb 's felsőbb biologiának, élet- és lélektudománynak az ál-

lat egészére nézve; 8) haszonnak, kárnak, vadászatnak, elfogásnak, azaz, gazdasági, mesterségi, erdő-és vadásztudományi természethistoriának. Némelly pontokra nézve még eddig kevés figyelem volt 's tökéletesittetéseket a' jövendőtől kell várni.

A' természethistoria alapitója ARISTOTELES (l. e.). A' Romaiak közül idősb PLINIUS (l. e.) hagyott hátra természethistoriai munkákat. A' középkorban nyugotot elhomályositó tudományos setétségben kiváltképpen a' természetphilosophia ágai szenvedtek; 's bár nyugoti Európában a' tudományok hajnala ismét felderülvén, a' természethistoriára nézve uj nap kezdett világitani 's egy Gesner Konrád (Zürichben), Aldovrandi (Bolognában), Ray (Angolországban), Tournefort (Franciaországban) már a' mult század közepe táján szép esmereteket gyüjtögettek a' természeti dolgokra nézve, de hibázott az a' kéz, melly e' szétszórva hevert kincseket rendszeres egészbe öszveszedte volna. Ekkor jelent meg Linné 's készité az első TERMÉSZETRENDSZERT (l. e.). Linné ideje olta a' természettudomány, nevezetesen Német-, Angol-, Franczia-, Svéd- és Oroszországokbaa uj tüzzel dolgoztatott 's Buffon fenséges előadásmódja számtalan kedvelőt szerze e' gyönyörü tudománynak. A' természet 3 országaiban tett vizsgálatokat 's fedezményeket ezen jeles iró olta l. az ÁLLAT, FÜVÉSZTUDOMÁNY és MINERALOGIA czik. alatt. — A' természethistoria literaturája rendkivüli kiterjedtségü; Böhmer *Bibliotheca scriptorum hist. natural*-jában (Leipz. 1785, 5 rész. 10 köt.) századunk kezdetéig lehozza 's esmerteti azt velünk. Rövidebben előadja azt Erxleben az ő több izben kiadott *Anfangsgründe der Naturgeschichte und Naturlehre*-jében. Mostani egész kiterjedtségében olvashatni e' tudományt Cuvier *Dictionnaire des sciences naturelles*-ében, melly 1816 olta jelen meg Parisban. Keskenyebb körben adja elő a' természethistoriát Schmiedlein *Handwörterbuch der Naturgeschichte über die 3 Reiche der Natur*-jában (Leipzig 1800, 3 rész.). L. továbbá: Blumenbach *Naturgeschichte* (11 kiad. Götting. 1825); Funke *Naturgeschichte und Technologie* (5 kiad. Braunschw. 1805, 3 köt.); Löhr *Gemeinnützige und vollständige Naturgeschichte* (Leipzig 1816 's kövv. 5 köt. rézm.); OKEN (l. e.) többek közt *Naturgeschichte für Schulen* (Leipz. 1821), 's *Isis*, egy a' legkitetszőbb természettudományi irományok közt, hasonlóul Okentől. — Legajánlhatóbb természethistoriai képeket készitett Goldfusz (*Naturhistorischer Atlas*, Düsseldorf 1824 olta, melly 480 lapot foglal magában), D. G. H. Schubert *Allgemeine Naturgeschichte, oder Andeutungen zur Geschichte und Physiognomik der Natur*-ja (Erlangen 1826) is czélirányos munka.

TERMÉSZETI ÁLLAPOT. Mivel a' népek 's emberiség, mint egyes személyek, a' természet kebeléből fejlenek ki, 's a' természet hatalma az emberekre kiterjed, mig ezek szabadságoknál 's öntudásoknál fogva rajta felyül nem emelkednek 's esmereteik által a' természet törvényeit meg nem fejtik, — ez amaz ok, mell ért a' népek és emberiség természeti állapotjáról emlitést teszünk. Ezen állapotról sokképen gondolkoznak, minek fő oka az, hogy némellyek philosophiai, mások költői, mások történettudományi tekintetben veszik azt. Az elsőben a' nézet philosophiai, az utolsó az embert korábbi kifejlésének időszakában tekinti. A' költői rajzolatoknak tárgya mindég arany kor dicsérete. Továbbá mégis különbséget lehet tenni az emberi nemzet (vagy első emberek) 's egyes népek természeti állapotja közt, ha, a' szent irás tudósitása szerint, az emberek istenség általi közvetlen vezéreltetését és bün miatt istentőli elpártolását hiszszük, mit kell is tennünk, ha az emberiség életét egyes ember életével öszvehasonlitván, meggondoljuk az első emberek gyámoltalanságát, melly, még nem levén emberi nevelő, közvetlenül az istenség

nevelése alatt állott. Ugyanezen öszvehasonlitás egy ollyan állapotnak minemüségével is szorosabban megesmerkedtet bennünket. A' népek eredeti állapotja a' természet törvényei szerint gyermekség állapotja; ezt jól meg kell különböztetni a' nevendékkor állapotjától, melly hevességével 's vadságával az állati ösztönhez azon mértékben közelit, mint mennyire amaz különbözik tóle szelidségével 's nyájasságával. Kétség kivül ez az oka, miért különböz tetett meg több psychologus és emberiség történetirója ártatlanság és vadság ugynevezett állapotját. Az utóbbi sajátképpen a' természeti állapottal egynek vetetik, mint Hobbes irja, ki azt mindenek mindenek elleni háborujának, helyesebben a' hatalom 's természeti ösztön vagy testi erő uralkodásának rajzolja. De az elsőt még se lehetne a' Rousseautól rajzolt természeti állapottal egynek venni, mellynek rajzolata a' polgári miveltség komorkórságos nézetéből származott; mert az embernek természeteni felyülemelkedés levén természeti rendeltetése, nagyon tévelygő 's az emberiséget lealacsonyitó állitmány az, hogy az ember rendeltetésének elérésére szerzett miveltségéről mondjon le 's természeti állapotba térjen vissza, 's erdőkbe menjen, hogy ember legyen. Természeti állapot általánosan véve az emberek és népek azon állapotja, mellynél fogva társaságos és felsőbb miveltség nélküli, melly csak statusban lehető, a' természeti ösztön uralkodása alatt egyenként, vagy öszvesen élnek és igy ezen életről semmi öntudások sincs. Hogy az ember ezen állapotban kezén 's lábán járt 'ste'. olly állitmány, mellynek már a' test alkotmánya ellenmond. Az ember egyes munkásságaira nézve is, mellyek mesterség által emelkednek fel tökéletességre, lehetne hasonlóul természeti állapotot gondolnunk, p. o. philosophiai tekintetben olly állapotot, mellyben a' közönséges emberi ész tudományos miveltség nélkül szükölködik; ez addig létez, mig az ember a' természettől, öntudásánál fogva külön nem vál, 's magáról és a' természeti tárgyakról elmélkedni nem kezd, mivel csak ezen nyomozódásokkal 's vizsgálódásokkal kezdődik a' philosophia, melly senkivel se születik, hanem a' legszabadabb szellemi munkásság mive. Van még költői és mivészi természeti állapot is, melly mivészeti naturalismusnak is szok neveztetni.

TERMÉSZETI DOLGOK, TERMÉSZETMIVEK, minden természet által előállitott testek, mellyeken emberi kéz még változást nem tett; hanem igy neveztetnek a' ritkább vagy épségben megtartott természetmivek is, mellyek természetmiv-gyüjteményekben tartatnak. Ide tartoznak a' csigák, kövek, kiszárasztott, borszeszbe tett vagy kitömött állatok és füvek. Természetmivcabinet tehát a' természet három országából lévő mindenféle tárgyak gyüjteménye, mellyek vagy közönséges intézetek, vagy egyes személyektől alapittattak. Hihető, hogy már Aristotelesnek volt illyen gyüjteménye, mivel Sándor parancsára a' természet mindhárom országából megküldettek neki a' legritkább lények. Egyébiránt nagy akadály volt a' régi világban természetmiv-gyüjtemények alapitásában azon szerek hijánya, mellyek a' rothadást akadályozták. Nem esmervén a' borszeszt, melly a' rothadást meggátolja 's e' mellett tiszta levén, benne minden tárgyat tökéletesen lehet látni, a' rothadható testeket a' régiek sóvizbe vagy mézbe tették, vagy viasszal öntötték meg. Középkorban a' természetmiv-gyüjtemények alapitásával közönségesen császárok, királyok 's fejedelmek foglalatoskodtak, kiknek a' külföld minden ritkaságai megküldettek, mi a' kereskedés terjedését igen előmozditotta. A' borszesz rothadás elleni haszna, ugy látszik, csak ekkor lett először esmeretes, midőn a' testbonczolást akadályozó előitéletek lassanként elosztottak 's az academiák engedelmet kaptak embertestek bonczolására. Csak később alapitottak egyes személyek is természetmiv-gyüjteményeket. Olly helyek, hol élénk kereskedés divatozott, kü-

lönösen alkalmatosak voltak erre. Az első nemiképpen jeles privátgyüjtemények a' 16 száz.jőnek elő; illyenek nettesheimi Corn. Agrippáé, Paracelsusé, Cardanusé, Gesner Konrádé, Agricola Györgyé 's m. Privátgyüjtemények első lajstromát Quickelberg Samuel, antwerpeni orvos, adta ki 1565 Münchenben. Most Európában mind közönséges, mind privát gyüjtemény sok létez. Legjelesebbek ezek: a' parisi, berlini, bécsi, müncheni, jenai, dresdai, hanoveri, cellei, londoni, haagi, barcelonai, madridi, pétervári, 's upsalai, melly sokat köszönhet Linnének. — L. Thon *Handbuch für Naturaliensammler, oder Anweisung die Naturkörper zu sammeln* (rézm. Ilmenau 1826).

TERMÉSZETI FÖLDLEIRÁS, l. PHYSICA GEOGRAPHIA.

TERMÉSZETI THEOLOGIA, l. PHYSICA THEOLOGIA.

TERMÉSZETJOG az a' tudomány, melly a' jog vagy az emberek közt létező, okosságtól parancsolt jogos viszonynak ideáját, a' statusban önkénytesen hozott törvények előtt és mellett fejti ki. Tehát okossági vagy philosophiai tudomány 's mivel azt tárgyazza, a' mit embereknek cselekvés által kell eszközölniek, a' practica philosophiának része. Helyesebben neveztetik jogphilosophiának vagy philosophiai jogtudománynak. Előbbi neve azon tévelygő előterjesztménytől származ, melly a' tudomány eredetekor 's azután is még sokáig uralkodott. Azt hitték ugyanis, hogy azt, a' mi magában jog (a' jog lényét), meg lehessen fogni, előbb azt kell megvizsgálni, mi kötelezte az embereket valaminek cselekvésére vagy nem cselekvésére, az önkénytesen hozott (positivus) törvények előtt, természeti állapotjokban? Igy ez a' tudomány a' TERMÉSZETI ÁLLAPOT (l. e.) sok és különbféle előterjesztményeitől függött, melly t. i. most mint az egész emberiség, majd egyes, statusokban nem élő, népek állapotja, majd költői és erkölcsi, majd historiai tekintetben adatott elő. Költői és erkölcsi természeti állapotban nem volt szükség jogra, mivel mindenki szabad akaratból, külső kinszerités nélkül teljesitette, mások eránti kötelességeit és nem volt szó cselekedetek öszveütközéséről, melly a' jog határozatait szükségesekké tette volna; a' közönségesen ugy nevezett historiai természeti állapotban, azaz, a' vadság állapotjában, csak erőhatalom vagy az erősebb joga uralkodott, melly szoros értelemben nem jog. A' természetjog vagy természeti jog ezen két értelmü nevezete helyett tehát mélyebb belátásu philosophusok a' jog philosophiai tudományát okossági jognak nevezték, mivel az okosság (természetesen az érzékiségre nézve) a' jognak alapja és forrása. A' positivus jog se jött ugyan létre okosság nélkül; sőt a' jogi törvények hozatala akármelly statusban is igen sok esmeretet és belátást kiván, mellyekkel csak okos lélek birhat; de még se csupán okosság annak forrása, mint a' jognak és jogi viszonyoknak, 's a' positivus jogok alapitására külső körülményeknek is nem csekély befolyások van. Ezen okossági jognak vagy világosabban jogphilosophiának ki kell fejtenie 1) a' jog ideáját, 2) minden jogi viszonynak ebből folyó feltételét vagy az emberiség ideájából származó jogokat. A' jog ezen tiszta tudományát majd a' statusra alkalmazták 's a' status ideáját most a' jog fogalmából akarták egyoldalulag lehozni (holott a' jogot csak az emberi öszveköttetés formájának kell tekinteni a' statusban), majd 's helyesebben a' status természetéből származtatták a' jog közlebbi határozatait vagy a' status természetéből folyó jogviszonyokat és jogokat. Mindkettő alkalmazott természetjognak, helyesebben alkalmazott vagy hypothetica jogphilosophiának neveztetett. Mivel pedig a' jogviszonyok, mellyek a' status természetéből származnak, vagy egyesek jogviszonyai a' statusban egymás közt 's a' statusra vivőleg, mellyben élnek, vagy statusok és ezek tagjainak más statusok eránti viszonyai, innen ez a' tudomány ismét statusjogra és népjogra osztatik.

Mi e' tudomány 's legjelesb kidolgozóit illeti, világos, hogy kiváltképpen a' positiva törvényhozás összehasonlitása, gyakran fogyatkozása, alapiták egy idealis jogtörvényhozás theoriáját. Ujabb időkben különváltak a' jogi, erkölcsi és politicai egymástól, mint az emberi cselekvés és élet különböző elemei; az ujabb idő tehát a' jogot is külön tudományos vizsgálódás tárgyává tette. E' tudomány mindazáltal sokáig összeköttetve maradt a' positiva jurisprudentiával, főleg a' romaival; ettől elválván, majd az erkölcstudományhoz és positiva theologiához közledett (első időszakában), majd pedig a' politicához (utolsó időszakában). A' megsértett népjog ada első alkalmat a' természetjog származására. Grotius, ki a' hadbani és békébeni népjogi viszonyokat (e' hires munk. *Jus belli et pacis*) előadta, 's a' jogróli közönséges szemléletekből igyekezett lehozni, tekintetik tehát közönségesen a' természetjog atyjának. Ezt ő a' társaságosság kivánataira alapitá. Hobbes az előbb álmodott természeti állapotot erőhatalom állapotjának nevezé 's ama fontos tételt állitá fel, hogy statuson kivül nincs jog. Grotiusnál méltóbb a' természetjog atyja nevezetre Pufendorf Sámuel, ki a' jogviszonyokat erkölcsi nézetekre alapitá. Pufendorf számára állittatott fel 1661 Heidelbergben a' természetjog első tanitószéke. Thomasius a' jogit különválasztotta az erkölcsileg jótól, melly megkülönböztetésben Gundling és Achenwall még tovább mentek, melly utolsó olta a' természetjog a' kinszeritő vagy jogi kötelességek és kinszeritő jogok tudományának neveztetett. Wolf, Nettelbladt 's m. igyekeztek e' tudomány rendszerét tökéletesitni. Montesquieu a' találtakat lelkesen 's nyomosan áltvizsgálta, Rousseau ellenben egyoldalu reflexiokba bonyolitá magát. Kant és Fichte német philosophusokkal kezdődik e' tudomány uj időszaka. Mindketten a' practica okosság elveire és szabadságra iparkodának közvetlenül e' tudományt alapitani; az utóbbi még önállóbban, mennyiben a' jogot nem az erkölcstörvényből hozta le. De mindketten egyes személyek szabadságából indultak ki, melly csak statusban, mint emberek okossághoz képesti egyesületében, lehető. Innen a' philosophiai jogtudomány ujabb kidolgozói ismét párositani iparkodtak a' jogot az erkölcsiséggel és politicával, ugy hogy némellyek ugy vették azt, mint a' statustudomány részét, mások pedig Hobbes szellemében szorosabb értelemben vett politicának tekintették, mint Fries, Hugo és G. E. Schulze. A' jog tudományának sajátságos, a' történettudományhoz közlebbi kidolgoztatását adta Hegel (l. e.). Még csak azt jegyezzük meg, hogy a' jognak 's az ember azon alapuló közönséges jogi viszonyainak ideája, a' politicai 's erkölcsi nézetekkel összeköttetésben, de összekeverés nélkül fejtethetik ki.

Természetnemi mű, képirásban életlen tárgyak képirói rajzolata. Illyenek a' döglött állatok (vadak, madarak, halak), edények 's házi eszközök, sőt gyümölcsök és virágok is. Ezen tárgyak érdekét formájok, elrendeltetések 's kivilágitások teszi, honnan az illy mivek a' képirás legalsóbb nemei közé tartoznak. Ezek magok közt is vannak alsóbb 's felsőbb nemüek. Az alsóbbak csak az adott tárgyak másolatai, forma és szin szerint; ezél benne a' természet hiv követése. Felsőbb nemü mivek azok, mellyek kivilágitás és elrendelés által érdekes egészé köttetnek összve; legfelsőbb az, melly ezen egésznek sajátságos, de nem keresgélt összeállitás által egyszersmind szellemteljes jelentést 's ezzel a' magában holtnak költői életet ad. Ama festemények közt láthatni p. o. szépen felékesitett konyhát, magához édesgető reggelit, vadászatról haza hozott zsákmányt, karácsonyi ajándékot, képiró-vagy más mivészi szobát, melly az itt munkálódó lelket characterizálja. Nagy mesterek e' nemben: van Älst, Fyt János, Sneyders Ferencz, Koning Dávid, Weeninx János, Honde-

koeter Menyhárt, Kalf Vilhelm és van Streeck, mindnyájan német-alföldi képirók.

TERMÉSZET ORSZÁGAInak neveztetnek köszönségesen a' különbféle természeti testek főosztályai; számok 3, u. m. állatok, növények és ásványok országai. (Vö. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK).

TERMÉSZETPHILOSOPHIA. E' tudomány neve kétség kivül Newtontól származ, bár e' nagy tudós azt tanácsolta is a' természettanulmánynak, hogy őrizkedjék a' philosophiától. Mi légyen a' természetphilosophia l. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK. Ellentételben áll vele az alsóbb rangu természettudomány, mint a' természetről tapasztalás által szerzett esmeretek összvesége, melly a' tapasztalati természettudományokat foglalja magában. A' természettudomány mulhatlan organuma a' természetphilosophiának; mert amaz adja ennek a' tapasztalatokat, 's vizsgálatokat, mellyeket aztán a' természetphilosophia fejt meg 's világosit fel, egyszersmind az egészhezi viszonyaikat is előadván. Ha a' természettudomány saját álláspotjából (természetphilosophia nélkül) véli, hogy a' természetet kimagyarázhatja, ez empiriának (tapasztalásnak) 's az illyen természettudósokat empiricusoknak nevezik. Ha e' név „természet" legtágasb értelemben vetetik, midőn a' legfőbb értelem a' természet legmagasb lépcsőjének tekintetik, ekkor minden philosophia természetphilosophia. Ellenben szorosb értelemben a' természetphilosophiának magasb ellentétele az idealis vagy szellemi philosophia és mint amaz alaptudomány 's mintegy minden természettudományok szelleme, ugy e' magasb alapja 's mintegy lelke minden idealis tudománynak, hova tartoznak p. o. a' psychologia vagy psychica anthropologia, a' vallás-és erkölcsi philosophia (szorosb értelemben vett ethica), a' philosophiai jogtudomány 'st. Néha az idealis tudományok összveségét is ethicának nevezik 's ekkor ez a' physicával áll ellentételben, mint a' realis vagy természettudományok összveségével. — Az igazi természetphilosophiának kezdete vagy első még tökélytelen alapvonalai már a' régi Görögöknél találtatnak, kik közt e' tekintetben legkitetszőbb Pythagoras, ki természetphilosophiai nézeteit mathematicai alakba öltöztette, a' számok természetbeni mély jelentéseire figyelmeztetvén követőit. Időnkben Schelling a' természetphilosophiának helyreállitója 's az, ki legelőször mutatá meg egyszersmind a' természet-és idealis philosophia egymás ellenében állását. Utána más jeles philosophusok, kiváltképpen Oken, által képeztett tovább ezen alaptudomány.

TERMÉSZETRENDSZER. Ha e' szó alatt RENDSZER (l. e.) rendbeszedett, szabályhoz képesti tagokra osztott egész értetik, mellyben a' különböző rangu 's értékü (felsőbb 's alsóbb) részek egymás alá 's felibe rendeltetnek 's szükséges összeköttetésben állanak egymással, — ekkor im e' kérdés adja elő magát, ha az összes természet (világ), ezen értelemben vett rendszer e', vagy van e' természetrendszer? Nem e' tehát a' kérdés: ha lehet e' a' természetet bizonyos néző pontok szerint, talán önkénytesen választott határozatok vagy esmertető jegyek szerint elrendelni, osztályozni (rendszeresen elosztani)? mert e' kérdést már tettlegesen megfejtve látjuk a' fenálló különbféle rendszerekben, noha ezek nagyobbára csak a' természetnek egyes országait tárgyazzák. Hanem arról van kérdés, ha a' természet ön magában rendszer e', azaz, olly értelemben vett egész e', mint millyen egész mindenik életmüszeres lény 's főleg az emberi organismus vagy életmüszeresség, mellyben, mint tökéletes rendszerben a' részek, t. i. az egyszerü és összvetett életmüszerek, szépen rendelt lépcsőit találhatni, ugy, hogy az egész minden részeiben él és munkálódik, a' részek pedig csak az egészben 's egésszel élnek 's állanak fen? Ezt a' kérdést, ha a' természet ezen értelemben egész vagy

rendszer e'? nem is értik mindenek; azokra nézve p. o. nem rendszer a' természet, kik egy illyen egésznek ideájára nem emelkedhetnek fel, kik a' természetet csupán tapasztalati oldaláról foghatják fel 's benne egyenkéntes dolgok belső összefügés nélküli különbféleségét látják, melly szerint kétség kivül önkénytes rendszerbe állithatja azokat az emberi értelem. Tudományos nézet szerint a' látható természetnek vagy érzéki világnak utolsó alapja az érzékfeletti természetben van, mellyből, mint minden életnek és létnek feltételen, végetlen egységéből, jöttek 's jőnek elő minden természeti dolgok. A' természeti dolgok összesége tehát ezen végetlen tehetségü egység nyilatkozása vagy külső jelensége, 's ezen egység maga minden dolgok örök igazsága, mellyeknek esmerete minden vizsgálódásoknak legfőbb czélja. E' szerint a' természetnek minden különbféleségét ugy kell tekinteni, mint egységének (philosophiai értelemben vett ideájának) kifejlését. Minden kifejlésben pedig szabályos lépcsőmenetelt találunk, ugy, hogy minden dolog, önnön kifejlésénél, életének 's létének legfelsőbb pontjáig, mindég magasb lépcsők lánczán halad keresztül 's a' legfelsőbb lépcsőtől létének legalsóbb lépcsőjéig ismét lefelé száll. Fánál p. o. a' gyökerek, derék, ágak, virágok, gyümölcs és magvak, a' fa kifejlésének különböző lépcsői, mellyek egymás után származtak 's részint egymás mellett is maradtak. A' gyökér első 's legmélyebb, csirából kibujt lépcső, a' virág legfelsőbb (legnemesb), a' mag utolsó. A' fa maga ismét lépcső egy nagyobb egészben, t. i. a' növényországban, mellyben az egyes növények 's ezeknek nemei, a' bőrmohtól (Lichen) fel a' legnemesb növényig, ismét szint-ollyan lépcsőlánczolatot képeznek, mint egyetlen növénynek életmüszerei (organumai) önnön kifejlések egészében. Előre feltevén most, mint az okosság maga is kivánja, hogy a' kifejlés hasonló törvénye, mint itt a' növény és növényország példájában előadatott, az egész természetben uralkodó, mivel az éppen ugy mutatkozik az állat-, mint az ásványországban, — ezen előrebocsátás a' tudományos vizsgálódó lelkét egy nagy, az összes természetnek közönséges lépcsőlánczolatára vezérli 's ez az, melly a' szónak legtágasb 's egyszersmind legnemesb értelmében (tárgyi tekintetben) Természetrendszernek neveztetik. Ezen rendszer subjectivus esmerete philosophiai természetrendszer vagy természetes rendszer nevet is visel, ellentételben a' mesterségivel, melly egyenkéntes önkénytesen választott jegyek vagy határozatok szerint állittatik fel. Mesterségi természetrendszerek közt sok esmeretes, mellyek különbözésekben és függetlenségekben fen akarnak egymás mellett állani, p. o. különbféle zoologicum systemák (állatország rendszerei) Linné, Blumenbach 's m. szerint; hogy pedig az igazi természetrendszerre nézve illyen sokaságról szó se lehet, az magából foly, mert itt az egyes rendszerek, p. o. állatország, növényország és ásványország rendszerei, az egésznek alárendelvék, mint ennek részei, mellyeknek vele öszve kell egyezniek 's az egésznek ideája nélkül teljesen meg se értethetnének. Az egészet magában foglaló philosophiai rendszer kidolgozására nézve tett első szerencsés lépés dicsősége Okent illeti. (L. ennek *Lehrbuch der Naturphilosophie* és *Lehrbuch der Naturgeschichte* cz. jeles munkáit). Hogy e' nagy terv kivitetésének még tökélytelennek kell lenni, magában a' dolog természetében alapul, mivel a' természet nagy lépcsőlánczolatát le az egyenkéntesig, hol az élet törvényeinek megvizsgálása 's összevetése mennél tovább, annál bonyolódtabb lesz, mindég nehezebb nyomozni 's csaknem lehetlen a' természet végetlen következetességében (consequentia) az összefügés fonalát el nem veszteni. Egyébiránt már az eddigi előmenetel is nagy nyereség, mert a' természetes rendszer feltalált alapvonalai által a' tudományos vizsgálódás helyes utra vezéreltetett, mellynek további

nyomozása leggazdagabb nyereséggel kecsegtet bennünket. A' philosophiai természetrendszer tökéletesitése és kiképzése, nagy, végetlenül nyomozható és egészen sóha ki nem meritheto feladat a' természet-izsgálókra nézve.

TERMÉSZETTANULMÁNY, l. PHYSICA.

TERMÉSZET TÖRVÉNYEI azon állandó, változhatlan szabályok, mellyek szerint a' természetnek tüneményei vagy változásai esnek. Valamint az emberi természettörvényeken alapul a' polgári élet rende, bátorsága és szabadsága, ugy a' nem eszmélő természet rendét, bizonyosságát saját törvényei állapitják meg. Ezek tanui azon állandóságnak, csalhatlanságnak 's végheteln hüségnek, mellyre teljes biztossággal épithetünk, mennyiben a' törvényeket ismerjük: ezek még a' legkisebb 's legcsekélyebbnek látszó dolgot is kiveszik a' vak történet alól 's rendet szabnak elibe. E' nagy igazságot fejezé ki az idvezitő, midőn ezt mondá: „Isten akaratja nélkül még csak egy hajszál sem esik le fejedről.“ De lehetne-e különben egész a' természet, ha ez igy nem volna? Bizonyára nem: mert vagy általában vak eset munkája volna a' természet 's akkor nem volna egész, vagy egész, és akkor általában szabályosnak kell lennie. Minden törvényetlenség tehát, melly néha benne látszik, p. o. mint az idő változásinál gondoljuk, csak látszatós, 's az álszint csak a' természet e' részbeli törvényeinek nem-ismerése okozza előttünk. De ha az időváltozások valóban csak történetesek, 's a' természet légbeli munkássága törvényetlen önkényének következményei volnának, honnan van, hogy az emberek, jelesen a' természethuvárok eleitől fogva az időnek eleve meghatározásán mindenkor iparkodtak, 's attól annyi próbáik nem sikerülte után sem állanak el? Nem önmagával ellenkezés volna ez, ha feltennők, hogy a' természet valahol és valaha önkénytesen, történetesen munkálhat? Az ember, a' természet gyermeke 's hasonképe nem ellenkezik itt magával; mert még akaratja ellen is kénytelen a' természetet kivétel nélkül, minden tüneményeiben, tehát mindenütt szabályosnak, rendtartórak ismerni, 's azért mindenütt, még legönkényesebnek látszó munkájában is törvényeit fürkészni. — Még egy másik uton is eljuthatunk ez ismeretre. A' látszó természetnek minden élete és lételo tér- és időbeli nyilatkozás. Idő és tér pedig a' mathematicának eredeti elvei. A' természet ez oldalról szemléltetve mindenütt mint tökéletes mathematicus mivész nyilatkozik, 's törvényei, mint tüneményeinek valóságos mathematicai (idő- és térbeli) meghatározásai közelebbről magyarázhatók. Tekintsük meg bár akarmellyik törvényét, gyakran első pillanatra tapasztalandjuk annak mathematicai charakterét, 's észreveendjük, hogy általában mindeniknek tartalma mérték, szám, suly, 's hogy mindenikben a' természeti erőknek meghatározott viszonya, vagy a' tüneményeknek idő- és térbeli viszonya fejeztetik ki. Például 1.) Minden világosság egyenes irányban halad, mig egynemü szerben marad; 2) Ha a' fénysugár véknyabb szerből sürübbe ötlik, mindenkor a' függővonal felé törik 'sa't. De a' létszeres (organicus) dolgokban is szintugy kitetszik a' természet törvényeinek mathematicai charaktere, mint a' nem-létszeresekben; p. o. ama' Camper felfedezte szabály, melly szerint az állati arczulatnak alsó és előrésze a' homlokhoz és kaponyához képest annál hátrább megy, mennél tökélyesb létszerekkel 's elmével birnak a' lények; vagy ama' Gallé, melly szerint a' külső hangmenetel a' növénnyel élő állatoknál utána, a' husevőknél pedig előtte esik azon vonalnak, melly a' kaponyát hosszában két részre osztja 'st. Nem lehet nem látni, hogy e' szabályok valója téri viszonyokon épül. De hol illy téri viszonyok nincsenek, 's vagy semmi vagy csekély geometriai meghatározásoknak van helyök, ott annál szembetünőbbek az időviszonyok, mellyek számokkal határoztatnak meg. Igy p. o. sok nya-

valyának bizonyos időszabálya van, millyen a' harmad — negyed napos hideglelés 'st. Igy a' létszeres lények kifejlése is időszabályhoz van kötve: különböző de meghatározott idő alatt költik ki tojásaikat a' madarak; különböző de bizonyos ideig hordják az emlős állatok fiaikat. Ha más természeti törvényeknél nem mingyárt ismerhető is meg a' mathematicai charakter, bizonyosak lehetünk, hogy azt csak mi nem látjuk, 's gyakran szorosb visgálat után rá is jövünk. Legyen itt példa azon törvény, melly szerint az állati testek halál után megrothadnak. Ugy látszik, mintha e' törvénynek nem volna mathematicai tartalma, de a' rothadály tudományos fogalmából mégis tüstént kitűnik mathematicai volta; mert mint a' tudomány tartja, minden rothadály a' létszeres ömeg egységének létszeri és chemiai alapszerek többségére való feloszlása. E' felett a' közönséges törvényen kivül egyes esetekben még időtörvények is fognak helyt, mellyek a' rothadás kifejléséhez tartoznak. Mert mivel ez a' levegőnek befolyásától 's ennek melegségétől függ, az érzékileg észrevehető rothadás is majd előbb, majd később áll be, ahoz képest, mint arra a' levegő minősége 's mérséke kedvezőbb. A' rothadás termékei is meghatározott időszakok szerint szoktak következni. Mind ezekből elég világosan látható, hogy a' természet még e' munkájában is mathematicai rendet tart. — E' tárgy bővebb visgálata illy kérdéseket támaszthat előnkbe: 1) Lehető-e, hogy a' természeti törvény, természetfeletti erő által, csak pillantatokra is megsemmisittessék? vagy az, mit csodának nevezünk, a' természeti törvénynek illy pillantatnyi eltörlése-e? Okosság szerint e' kérdésre igent nem mondhatunk. Ha isten magokban e' törvényekben, 's az egésznek ezek által megállapitott rendében 's harmoniájában olly dicsően nyilatkozik; ha e' törvények, mint nyilatkozásának igazságai tünnek elő: ugy a' legcsekélyebb (ha ugyan a' természetben valami csekélynek nevezhető) természeti törvény megsemmisitése által is ön magának mondana ellent, mivel megsemmisitné nyilatkozása igazságát. Nekünk tehát csodák azon tünemények, mellyeket az ismeretes természeti törvényekből meg nem magyarázhatunk. Vagy olly körülmények közt, mellyeket által nem látunk, noha ismereteseknek tetszenek, a' várt helyett egy magasb ismeretlen természeti törvény jó közbe, 's a' következetet csodának tartjuk. Ki p. o. az állati magnetismus törvényeit nem ismeri, a' somnambulismus jeleneteiben merő csodákat lát. Csodát tehát természet törvényével ellenkező tüneménynek hinni balgatagság, hanem azt kell róla hinnünk, hogy az egy magasb és még ismeretlen természeti törvény szüleménye. 2) Egyik természeti törvény megsemmisitheti vagy legalább korlátolhatja-e a' másikat? Első részére nézve e' kérdést is kereken tagadni kell. Különben egyik igazságot másiknak kellene megsemmisithetni, 's ez olly ellenmondás volna, melly által az igazságok egész országa összeomolna. Mint minden feltételes igazságok egy feltétetlen, örök, eredeti és alap igazságban egyesülnek, 's ez által minden igazságok létszeres összefüggésben állanak: ugy van ez a' természeti törvényekre nézve is. Egy természeti törvénynek másik általi eltörlése tehát csak látszató, p. o. látjuk, hogy a' pehely, mellynek a' suly törvénye szerint, mint minden más testnek, a' föld középpontja felé egyenesen 's növekedő sebességgel esni kellene, különböző irányban majd fel felé, majd oldalvást repked a' levegőben. Azt kell-e tehát ebből következtetni, hogy a' pehely a' minden testekre egyaránt kiterjedő törvény alól ki van véve, vagy rá nézve ama' törvény egy másik által, t. i. a' mozgásba jött levegő ellenállásának törvénye által eltöröltetett? Korán sem. Mert olly rekeszben, honnan a' levegő lehetségig kiszorittatott a' toll is épen ugy esik, mint akarmi test, de csekély sulyánál fogva szabad levegőn épen ennek ellenállása 's mozgása gátolja rendes esését. A' ter-

mészet magasb, létszeres országiban, hol mindig több erők hatnak egybe 's ezeknek mindenike sajátságos törvény szerint munkál, 's egyik a' másikat kölcsönösen korlátolja, sokkal bonyolodtabbak 's nehezebben magyarázhatók a' tünetek, mert még sok illy törvényt nem ismerünk, pedig a' magyarázásra mindenik szükséges. Ez oka, hogy a' természetben, melly gyermekeinek színével, alakjával, hangjával néha végtelen belső gazdagságánál fogva játékot üzni látszik, itt ott önkényt képzelünk, honnan némelly természetbuvár még a' vak esetnek is ada benne szerepet; de e' vélemény már magával a' természet igazi fogalmával ellenkezik, mivel a' természeti törvények összesége sajátképen a' természet mathematicai formája, mellynek általában egyezni kell lényével, 's mellyben a' vak történet egy az egészt sértő hézag volna. L. Kant. *Metaph. Anfangsgründe der Naturwissenschaft.* (Lpz. 1800. 3 kiad.)

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK. Ezek annyi különös természettudományokra oszlanak 's annyi ágait képzik a' természet összes tudományának, a' mennyi külön országokra oszlik maga a' természet. 'S mint a' természet egészét két oldalról kell szükségesképpen tekinteni, t. i. egyfelől mint belsőt, mint munkás egységet, mint az egésznek lelkét (l. TERMÉSZET), más felől mint külsőt, mint a' látható természeti dolgok műszeres összeségét, éppen ez a' visszony találtatik a' természettudományban is. Ez egy felől munkás egység mintegy teremtő lélek a' természettudományok sokságában 's különbféleségében, 's ekkor természetphilosophiának neveztetik, melly által lesznek csupán tudományokká az egésznek különös ágai, mennyiben t. i. nélküle csak ugynevezett természettudományok, azaz tapasztalási esmeretek, gyüjtemények 's vizsgálódások volnának az egésznek rendező szelleme nélkül. A' természetphilosophia tehát természettudomány a' természettudományokban, ezaltal esmerhetni meg a' természetet, mint egészet a' szó legnemesb jelentésében, mellyben a' részek mint eleven, jelentésteljes tagok esmertetnek meg; nélküle minden természetesmeretek csak szétdaraholt részek. Más oldalról természettudomány név alatt a' különös természettudományok összesége értetik, mellyek hasonlóul műszeres egészet képeznek, mivel ezek mindnyájan egy szellem (természetphilosophia) által kapják lelkesültségeket (tudományos rendjeket) 's innen egymással szoros viszonyban 's költsönhatásban állanak, egymásba ütköznek, 's egymást költsönösen egészitik 's előmozditják. Ezen a' természettudományi egészről előadott előleges észképek után mindenik különös természettudomány fogalma annál könnyebb lesz, mivel mindenik teljes jelentésének a' természettudományok rendszerébeni állása által kell nyilvánosulni. Ha mindenek előtt a' természetet megtekintjük, miként képez e' nagyban 's képeztetett? a' mint az felséges épittetésében megjelen, ha látjuk azon égi lényeket, mellyekkel a' roppant egész megnépesittetett, ha ezen számtalan világok visszonyai megvizsgáltatnak 's megmutattatik, miként jelen meg ezen viszonyokban a' világok soksága, mint egész, mint világalkotmány? e' cosmologiának (világ alkottatásának, égi testek vagy világok viszonyainak tudománnya) neveztetik. A' vizsgálódó lélek különös irányához képest ezen messzeterjedő tudomány különös módosittatásokat 's ezeknek megfelelő nevezeteket kap; mint cosmogenia, ha a' vizsgálódás tárgya a' világtestek hihetőleges származása vagy létesülésmódja; astronomia, ha a' csillagok mathematicai (idő-és köz-) viszonyai, mint az égi testek nagysága, tömege, egymástóli távolsága (névszerint a' földtől), mozgások törvényei 's pályájok ebből származó meghatározása vizsgáltatnak; astrognosia vagy cosmographia is (mivel a' cosmologiának ezen része az égtudományra nézve az, mi a' földtudományra nézve a' geographia), melly az álló csillagos ég esmeretét, csillagképekre való elosztatása 's az ég boltozat-

jának mathematicai elosztatása szerint (itt a' világegyenlitő vagy aequator, világsarkak, azaz polusok, ecliptica azaz naputja 's az ezekkel öszvekötött viszonyok jőnek tekintetbe), adja elő. De a' világtestek ezen közönséges viszonyaival, a' világrendszer vagy világalkotmány ezen nagyban tett rajzolatival, nem elégszik meg az emberi lélek, melly, belső végetlenségét érezvén, szeretne mindent felfogni magába, tehát a' belsőt 's egyest is igyekszik álthatni 's hogy végetlen ösztönét kielégitse, a' világ legbelsőbbjébe kiván bejutni, hogy ha lehet, minden világtestet különös sajátságában, belső alkotmánya és felsejének külső tulajdonsága szerint közelebbről esmerje. Hanem ezt csak a' földre vagy a' mi planetánkra nézve teheti, melly nek közlebbi esmerete (általánosan belső alkottatására nézve) a' geologia tárgya. A' geologia (a' föld-planéta tudománya) tehát nem csak a' hegyek 's a' száraz belső minemüségének és külső formájának esmeretét, egy egészbe öszveköttetve, hanem a' vizeknek az egész planetáni elterjedését, a' gőzkörről általánosan, vagy mint a' planéta részéről való tudományt, a' gőzkör földünknek 's különbféle tájékainak életére való befolyását is magában foglalja. Mivel pedig a' föld eredetét is kell vizsgálni, minélfogva ugy tün előnkbe a' föld, mint rendkivül sokféle nemü terményeknek anyja, innen a' geologiát ugy kell tekintenünk, mint olly nagy fának törzsökét, mellynek ágai külön vett természettudományok. Ezen törzsöknek két főágai egyfelől a' geogonia, melly a' föld alkotmányát származásában nyomozza (e' tudomány maga is még csirájában van 's innen még igen tökélytelen), másfelől a' geognosia vagy orologia, oryktologia (kősziklatudomány, szorosabb értelemben vett geologia), melly a' a' kőszikláknak belső minemüségét, részeit (a' hegynemeket) 's viszonyait teszi tárgyává. Ellenben a' geographia csak a' föld felsejével 's külső alkotmányával foglalatoskodik. Főleg mathematicaira és physicaira oszlik (a' politica geographia itt nem jő tekintetbe), melly ismét más külön tudományokra ágaz el. (L. Geographia). Ezen legközlebb a' geologiához tartozó tudományok azonban szükségessé teszik az egész földtest esmeretét, részeinek különbféleségében 's öszvelánczoltatásában, azaz teljes kifejlésében; mert fa törzsökét ágaival együtt felette hijányosan esmeri az, kinek a' levelekről, virágokról 's az abból származó többi részekről nincs esmerete; az egésznek és részeknek tudományos esmerése ugyanis elválhatlan egymástól. Az egész tudományfa, a' geologia, teljes kifejlésében, le a' legkisebb részekig, mellyeknek közlebbi esmerete is figyelmet érdemel, e' kiterjedésben más nevet veszen fel; ekkor mineralogiának (a' szó tágas értelmében), mellynek külön tudományokrai elosztatása alább helyesebben fog előadathatni, neveztetik. Ugy de a' mineraliák (ásványok), mellyek a' földelem más elemekkeli költsönhatásából előálló termények (l. Minerák, Asványok), tartozóképpen nem érthetők 's igazi természetek és belső lények fel nem foghatók az elemek közlebbi esmerete nélkül, mellyeknek öszveköttetéséből létre jöttek; ez az esmeret tehát mintegy ama nagy fának, t. i. az egész rendszeres mineralogiának 's a' hozá tartozó különös tudományoknak, gyökere. Ha az elemek (levegő, viz, 's mások) egészeknek vétetnek 's tekintetnek, mennyiben egészeknek is kell azokat tartani, mivel részekre (alkotó részekre, alapanyagokra) oszthatók, ekkor az elemek, mint egészek ezen nyomozásából, 's vizsgálgatásából uj tudomány származ, melly természettanulmány vagy physica (t. i. szorosb értelemben, mert tágasb értelemben a' szó egyjelentésü a' természettudománnyal) nevet visel. A' physicának dynamica és mathematica oldalai vannak, mellyek tulajdonképpen minden természettudománnyal közösek, legalább közöseknek kellene lenniek, mivel minden természetvizsgálásnak egyfelől a' dynamicum vagy lényi (polaris erők 's viszonyok), másfelől a' természetnek és jele-

neteinek formás minőségei vagy mathematicai sajátságai, szorosan vett tárgyai. Mert idő és köz a' természetnek és szemléletnek formái; az idő-és közhatározatok pedig nagyságoknak, 's az idő-és közviszonyok nagyságviszonyoknak neveztetnek, mellyeknek vizsgálgatásával a' mathesis foglalatoskodik. A' dynamica physicának pályája az égi 's földi elemek lényi sajátságainak, az erőknek 's munkálatoknak szemlélgetése; innen a' világosság, melegség, nehézség vagy suly, magnetismus, electricismus, chemismus, galvanismus, mellyek teszik az elemek életét (munkás oldalát), természetével (lényével) foglalatoskodik. Ellenben a' mathematica physica, melly applicata mathesisnek is neveztetik, csak az elemek formás oldalát tartja maga előtt 's jeleneteiket a' természet formájának elemei szerint szemléli, t. i. mérték (közhatárai), szám és suly szerint, következésképpen mind geometrice, mind arithmetice; geometrice vonalok, szegletek, térségek 's koczkai tartalmok szerint, 's arithmetice az erők mennyisége szerint, melly számokkal fejeztetik ki, hova tartozik a' suly is, mint mérték vagy a' nehézségnek mennyisége. E' p. o. csak ugy tekinti a' testeket, mint tömegeket (nem figyelmezvén egyéb sajátságos tulajdonságaikra), mint a' merő és nehéz földelem mozogható részeit 's mennyiben a' sulyegyen törvényeit fejti ki, mellyek szerint egymás ellen dolgozó mozgató erők (mellyek valamelly testben vagy erre magára, vagy részeire hatnak) a' mozgást akadályozzák vagy semmisitik, ugy, hogy a' test nyugodalomban marad, midőn ok arithmeticai viszony lehető, mellyek a' kiszámolásnak alávetve vannak, akkor ez a' tudomány statica 's a' vizre vagy általánosan folyó és hig testekre nézve hydrostatica nevet kap. Mechanicának neveztetik a' mathematica physica, ha kemény testek mozgásának törvényeit nyomozza 's adja elő, melly mozgást suly, nyomás és ütés okoznak, hydraulicának, ha a' viz vagy folyóságok mozgásának törvényeivel 's az abból előálló jelenetekkel foglalatoskodik. A' magasb mechanica, vagy az, mellynél magasb calculus használtatik, DYNAMICÁ-nak (l. e.) 's a' magasb HYDRAULICA (l. e.) hydrodynamicának neveztetik. Az aerometriában és aerostaticában a' levegő mozgásának és sulyegyenének törvényei adatnak elő, nehézségének 's elasticitásának következésében 's a' jelenetek törvényességét fejti ki, mellyek a' gőzkör kemény és hig testekrei nyomódásából különbféle körülmények közt állanak elő. A' világosság mathematicai theoriája a' szemre 's a' látás törvényeire nézve, a' világosság tovább-terjedéséről, elhajlásáról, megtöréséről 's bizonyos szegletek szerinti visszasugárzásáról szóló tudomány OPTICA (l. e.) nevet visel. A' világosság megtöréséről (azaz, midőn különböző tömöttségü áltlátszó testekbe és testekből való be-és kimentekor irányától eltávozik) szóló tudomány DIOPTRICA (l. e.), a' világosság sima, lapos és görbe lapoktól (téres, domboru, hupályos 'sat. tükröktől) való visszaveretésének theoriája pedig CATOPTRICA (l. e.) nevet visel. — A' melegséget is csak mennyisége oldaláról 's megmérhető munkálataiban tekinti a' mathematica physica, azon törvényeket nyomozgatván 's határozván meg, mellyek szerint a' temperatura (a' szabad melegség mennyisége) kü'önbféle körülmények közt változik 's azon törvényességet fejti ki, mellyet a' melegség kiterjeszkedő erejében nyilatkoztat ki; e' tudomány thermometriának és pyrometriának (mathematicai hév-és tüztheoriának) neveztetik. A' physicai tudományok ezen előadásából kitetszik, hogy szorosan véve a' mathesis is minden elágazásaiban, a' természettudományok közé tartozik. Ha továbbá megfontoljuk, hogy a' physicai elemeket csak annyiban lehet egészeknek nevezni, mennyiben azok részekre vagy anyagokra (ős-vagy alapanyagokra) szétbonthatók, hogy egésznek esmerete igen tökélytelen részeinek esmerete nélkül, hogy min-

den természeti testek, mennyiben az elemek szüleményeinek kell tekintetniek, mint különbféle elemek eredeti anyagaik egyesülései, szükségképpen különböző viszonyokban mutatkoznak: magából foly, hogy a' természettudományi vizsgálódásnak is a' természet ezen elrejtett oldalát kellene figyelemre vennie, hogy ezt mintegy legtitkosabb műhelyében vizsgálgassa 's lássa, miképpen választja 's egyesiti az anyagokat, hogy bontja szét elválasztás által a' testeket, 's miként állit elő ujjakat különbféle anyagok egyesitésénél fogva? Itt a' természetvizsgálók nagy 's megmérhetlen mezőt találnak nyomozódásokra, mellyek a' természettudománynak uj ágát, a' CHEMIÁT (l. e.) és stöchiologiát (anyagtudomány) képzik. A' chemia nagy tárgyához planetánk természeti testeinek öszveségéhez képest éppen annyi különbféle chemiai tudományokra oszlik, mint a' mennyi országokból áll amaz öszveség; innen van ásványchemia (az ásványország anyagtudománnya), növénychemia (phytochemia), állatchemia (zoochemia) 's ha a' physicai elemeket külön természetországnak tekintjük, elemchemia is, melly az elemek alapanyagait 's azoknak viszonyait vizsgálgatja 's határozza meg. A' chemiának is dynamicai és mathematicai oldalai vannak; az elsőbb az anyagok sajátságaival 's egymáshozi polaris viszonyaival foglalatoskodik, az utolsó pedig az anyagok mennyiséges viszonyait határozza meg különbféle testekben és stöchiometriának neveztetik. A' chemiának, mint tulajdonképpen minden tudománynak, theoretica és practica oldalai vannak; theoretica oldaláról tudomány, practicairól választó mesterség (igen egyoldalu nevezet), tapasztalási chemia 's ha kézi mesterségekre alkalmaztatik, technica chemia nevet visel. A' physicánál, hogy itt pótolólag emlitsük, ugyanezen viszony találtatik; mert van physica, mint mivészség, melly az experimentalis (tapasztalási) physica 's van kézi mesterségekre alkalmazott physica, mellynek technica physicának kellene neveztetnie, de e' helyett már a' practica mechanica, erőműtudomány (legszélesb értelemben) név divatoz, mellyben minden mathematicai-physicai tudományok foglaltatnak. Ha a' természeti dolgok ugy tekintetnek 's adatnak elő, mint minden tekintetben egyesek, mint individuumok, saját és megkülönböztető charactereikben 's kifejlésekben, akkor e' természethistoria. Ugy de itt a' természeti testek vagy már megtörtént egész vagy részinti kifejlésekben, azaz, tökéletes vagy nem tökéletes kiképződésekben, esmertetnek 's adatnak elő és ekkor ezen előadás természetleirásnak neveztetik, vagy megtörténendő kifejlésekben 's leendő kiképződésekben, azaz, származások, előhaladások (nevekedések legszélesb értelemben) 's lassankénti elenyészések szerint, 's igy származ a' tulajdonképpi természethistoria, a' szó szorosb értelmében. Ebből egyszersmind ált lehet látni, mennyire hibás legyen azoknak véleménnyek, kik azt mondják, hogy nincs tulajdonképpi természethistoria, hogy e' nevezet helytelen 's természetleirásnak kell neveztetnie. E' tévelygés a' historia fogalmának zavartságán alapul. Ha meggyőződünk a' felől, hogy természeti lénynek valóságos historiája nem egyéb, mint annak kifejlése (leendő és elenyészendő kiképződése), minden e' kifejlést követő jelenetekkel (történetekkel), akkor általtjuk 's megesmerjük, hogy a' természetnek, tulajdonképpen természeteknek, p. o. földnek, ásványoknak, növényeknek és állatoknak, éppen ugy kell lenni történetirásoknak, mint az emberi nemzetnek, népeknek és egyes embereknek. Természetleirás tehát csak egy része a' természethistoriának, tágasb értelemben. Igy véve p. o. a' geologia a' föld természethistoriája 's egyfelől leiró, mennyiben e' planetánknak alakját és minemüségeit mind általában, mind nagyobb részeiben előadja, másfelől historiai szorosabb értelemben, mennyiben e' planetának (általában vagy egészben) 's legnevezetesb részeinek származásával 's kifejlésé-

vel foglalatoskodik 's a' kifejlés rendjét mutatja meg a' jelenetekben. A' geogonia tehát a' föld igazi természethistoriája. A' földplaneta különös terményeire vagy természeti individuumaira nézve a' természethistoria éppen annyi külön tudományokra oszlik, mennyi annak tárgya; ezen terményeknek összeségének, nagyobb, legközlebb pedig országok szerinti osztályai következők 1) a' mineralogia, földek és ásványok, mint a' földelem individuumainak természethistoriája, 2) phytologia (növénytudomány, növények természethistoriája, mellynek az eddig botanica, azaz, fűvésztudomány csak leíró része); 3) zoologia (állattudomány, állatok természethistoriája, állathistoria). A' természethistoria ezen három nagy osztályai közül mindeniknek vannak ismét alosztályai, mellyek mind külön tudományok. Ha a' mineralogiát tágasb értelemben vesszük, igy magában foglalja a) az oryktognosiát (ásványok természetleirása külső jegyek vagy megesmertető jelek szerint, tehát szorosb értelemben vett mineralogia), b) az oryktologiát vagy geognosiát (hegynemek tudománya, mintegy hegyek anatomiája), c) a' mineralogiai geographiát és d) geologiát (a' planeta egészének tudománya), melly utóbbi tudományokról részint már feljebb volt szó, e) az ásványchemiát (ásványok anyagtudománya), de a' melly a' chemia részének is vetethetik, mennyiben ezt önálló tudománynak is tekinthetjük, f) a' krystallographiát (az ásványok formatudományát), g) a' krystallotomiát (ásványformák boncztudományát, melly mintegy ásványok anatomiája), végre i) a' technica vagy oeconomica minerologiát (vagy a' mineralogia egy részének az oeconomiára vagy mezei gazdálkodásra alkalmazását). A' müszeres dolgok, tehát a' növények, állatok és emberek, természethistoriájánál következő 3 pontra kell, az esmeret irányára nézve, figyelmezni: 1) az életre, azaz, a' müszeres testek mind egészének, mind részeinek ideigi munkásságára, 2) az anyagokra vagy elemekre, mellyekből azok állanak, 3) a' formára vagy formákra, mellyeket mint az életnek és anyagoknak látható egységeit, ugy kell tekinteni. Az élet és törvényei, külön tudománynak, melly biologiának (élettudománynak) neveztetik, tárgya; az anyagokkal vagy ezeknek sajátságaival 's viszonyaival a' stöchiologia (anyagtudomány vagy chemia), a' formákkal általánosan 's egyenként pedig a' morphologia (formatudomány) foglalatoskodik; egyszersmind meg kell jegyezni, hogy a' biologia (élettudomány), mennyiben a' müszeres testek, müszerek és rendszerek belső részeinek munkálódásaival foglalatoskodik, physiologiának is neveztetik és hogy a' morphologia a' formákat 's formaviszonyokat (ide vevén a' szineket is), egy felől külső részeket 's ezeknek egészeit vizsgálja 's ekkor szorosabb értelemben természetleirás, más felől a' belső részek, annak tárgyai 's ekkor anatomia nevet visel, következésképpen az életmüszerek 's rendszerek (p. o. az állatoknál az idegek, inak, erek, gyomor, tüdő, szív 'st.) formáját, fekvését, nagyságát, szinét, látható összeköttetését veszi fel tárgyul. E' szerint a' növénytudomány 1) phyto-biologiára (növényphysiologiára), 2) phyto-stöchiologiára (növénychemiára, phyto-chemiára), 3) phyto-morphologiára oszlik, melly utolsónak ismét két része van, leíró botanica és phytotomia (növények boncztudománya vagy anatomiája). Eppen igy oszlik a' zoologia (állattudomány, állatok természethistoriája) zoo-biologiára (állatok physiologiájára), zoo-stöchiologiára (állatchemiára, zoochemiára) és zoomorphologiára, mellyek a' leíró zoologiának és zootomiának (állatok boncztudománya) részei. Ezenkivül az állatok természethistoriájának annyi külön zoologiai tudományt kell magában foglalnia, a' hány főosztályai vannak az állatok országának. A' zoologia részeit következőképpen osztotta el Linné, a) az ornithologia (madarak természethistoriája), b) az

ichthyologia (halak term.-hist.) c), az entomologia, vagy insectologia, 's d) a' helminthologia (férgek term.-historiája). Az emlős állatokra 's kétlakuakra (amphibiumokra) nézve nincs külön név bevive a' természethistoriába, mi terminologiai tekintetben a' természettudományok rendszerében hézagnak tekinthethetik. Még nagyobb illy nemü hézagokat találunk a' botanicában és mineralogiában, hol az osztályok külön tudományainak még eddig neveik nincsenek. A' természettudományok nagy épületének utolsó része, mellynek a' többiek szükségesképen előre-bocsáttatnak, 's mellyben azok mindnyájan egyesülnek, a' gyógytudomány, bár ennek főtárgya az emberi müszeresség betegségeinek természete 's gyakorló része a' nyavalyák orvoslását tárgyazza. Ezen igazságról, kevés gondolkodás után is, kiki könnyen meggyőződhetik. A' betegségeket t. i. a' természettudomány, ugy tekinti mint külön, az egésznek (p. o. embernek, állatnak) életharmoniájától eltávozó életmunkálódást. A' betegségek esmerete tehát előre felteszi az emberi organismus esmeretét (physisicai oldalról is), e' pedig füg az állati és növényorganismus esmeretétől, 's ez ismét az ugy nevezett anorganica természet (elemek-és ásványok) esmerete nélkül nem állhat fen. Ezen felyül a' gyógyászmesterség szereit (az orvosságokat) a' természet minden országaiból veszi, következésképpen azoknak esmeretét ezen oldalról is szükségessé teszi a' GYÓGYTUDOMÁNY (l. e.). Egy ennek legfőbb alapjai közt az ANTHROPOLOGIA (l. e.), azaz, az ember természethistoriája. A' természettudományok legujabb állapotjára nézve l. báró Cuvier *Hist. des progrès des sciences naturelles depuis* 1789 *jusq' a' ce jour* (Paris 1829, 4 köt).

TERMESZTÉS, l. PRODUCTIO.

TERMINIK, l. HERMESEK.

TERMINISMUS, gyakran egy jelentésünek vetetik a' DETERMINISMUS-sal (l. e.) Más tekintetben a' terminismus (főképpen a' 17 és 18 száz. értelme szerint) némelly theologusnak azon tanitását tette, hogy isten az embernek bizonyos határidőt szabott ki, kegyelemből a' megjobbulásra, melly ha lefoly, bünbocsánat és boldogság többé lehetetlen. Az ezt tanitó theologusok Terministáknak neveztettek, kiket nem kell a' Terminansokkal, azaz, a' Franciscanusok, Capucinusok 's más szerzetesek ugy nevezett kolduló rendjeivel felcserélni, kik terminus nevü kerületjekben házról házra jártak élelmet vagy pénzt koldulgatni klastromaik fentartására.

TERMINOLOGIA müszavak tudománya, münyelv. A' münyelv ez értelemben, vagy valamelly mivészet, tudomány, és kézmü egyes tárgyainak, kifejezései magoktól a' mivészektől származik, 's rendesen azon nemzet elnevezése után képződik, melly a' többinek tanitója volt.

TERMINUS (mythol.) határok védője, romai istenség volt, mellynek tiszteltetését Numa Pompilius vitte be Rómába, midőn a' polgárok földjeit különválasztotta 's határköveket tetetni rendelt. Tarpeja hegyén állott oltára. Midőn Tarquinius Jupiternek a' Capitolinus hegyen templomot épittetett 's hely végett több isten oltárainak kellett elmozdittatniok, előbb megkérdeztettek az augurok, ha megegyeznek e' azoknak máshova tetetésében? Többnyire jóváhagyó jelekkel jelentették az augurok megegyezéseket: de Terminus általában nem akart olymp uralkodójának engedni 's oltárának Jupiter templomában kellett maradnia. Mivel mindazáltal T. nem akart másként tiszteltetni, mint szabad ég alatt, innen éppen oltára felett a' templom fedelén nyilás hagyatott. Hogy helyéből mozdulni nem akart, jó jelnek tartatott, 's arra magyaráztatott, hogy Roma határai soha se rendittetnek meg ellenség által, hanem mint az isten képe, mozdulatlanul fognak maradni, innen az isten is emberi fővel, de karok 's lá-

bak nélkül képeztetett; azt mindazáltal nem következtették a' Romaiak, hogy határaik kijebb terjedni nem fog. Eleinte Terminusnak pogácsákat 's gabonát áldoztak, később bárányokat 's ifju emedisznókat. A' Terminaliák, azaz, Terminusnak szentelt innepek, évenként 21 vagy 23 Febr. tartattak. E' napon zöld pázsit-oltár emeltetett neki 's ha a' láng ezen fellobbant, tömjént hánytak bele 's az oltárt az áldozatra rendelt állat vérével megfecskendezték. A' határköveknél öszvejöttek a' szomszéd birtokosok 's virágkoszorukkal ékesitették azokat. Azután vig vendégeskedés közben az isten tiszteletére énekeket mondtak. Hanem ezen magány-innepeken kivül közönségesen is innepeltettek a' Terminaliák. Midőn Roma kiterjedése még csekély volt, a' határos népek öszvejöttek a' Romaiakkal a' határszélen 's ugy tartották Terminus innepét. Idővel szüntelenül nevekedvén a' romai birodalom nagysága, az illy inneptartás lehetlen volt; de a' szokás mégis megtartatott, 's bizonyos távolságra Rómától, a' hajdani határszélen, évenként áldoztak neki. Az időre nézve is nevezetesek voltak a' Terminaliák, mert 23 Febr. rekeesztette be a' romai esztendőt, 's a' többi napok szökő napoknak nézettek.

Termité, nevezetes bogárnem. Eddig fejér hangyáknak, fatetveknek is neveztettek. Most Termiték névvel, mint tulajdon bogárnem, a' bogarak 5-dik rendébe, a' hártyás szárnyukéba, helyeztetnek. Himek, nősténvek és nemetlenek. Ezen bogarak 5 nemei közt, mellyek eddig esmeretesek, a' Keletindiában, Ujhollandban és Afrikában (a' naptéritő körökön belől) honos közönséges termite leghiresebb. A' himek 's nemetlenek, felülegesen tekintve, hasonlitnak a' fejtetvekhez; az utóbbiak nagyságokra nézve is, ellenben a' himek csaknem még egyszer olly hosszak. A' nősténveknél már a' természeti nagyság is láthatóbb, sőt szaporodások előtt ugy megnőnek, hogy 3 hüvelyknyi hoszszak. A' királyné olly termékeny, hogy 24 óra alatt 80,000-ret is toj. A' tojásokból nyüvek fejlenek ki, mellyek bizonyos idő mulva bábokká válnak, 's ezen állapotjokban, kivevén, hogy szárnyok nincs, tökélyes bogárhőz hasonlók. A' nemetlenek munkálódnak 's az ezen bogárnemnek sajátos foglalatosságokra ügyelnek. Szaporodások módját még homály fedi. A' termiték csodálást érdemlő épületekben laknak, mellyeket egyesitett erővel alkotnak a' föld szinén. Ezek teke formájuak, homok, agyag 'ste'. halmok, 10—12 láb. magasak, alól 7—8 láb. tágasak 's olly erősek, hogy több ember rájok mehet, 's még se szakadnak le. Külsejek hasonló a' vad Afrikaiak kunyhóihoz 's Afrika némelly tájékain és Ujhollandban olly számosak, hogy tavolról faluknak látszanak. Belsejek igen mesterségesen van alkatva. Vastag falaikban sok csőforma menetek vannak, mellyeknek átmérője csaknem egy lábnyi. Belől vannak a' király és királyné lakai, ezek körül a' nemetlenek léplyukai, aztán jőnek az apró termiték léplyukai 's végre az élelem-kamarak. A' nemetlenek mint dolgozók, szünteleni munkásságban vannak; ide épitési materialékat hoznak, ott leszaggatják a' léplyukakat 's ujakat csinálnak, itt az aprókról, amott a' királyról 's királynéról gondoskodnak. Embereknek igen ártalmasak a' termiték, mert szerteszét kóborolnak, bemennek a' lakhelyekbe 's ha korán észre nem vetetnek 's el nem kergettetnek, mindent elpusztitnak, sőt a' lakhelyeket is lerontják. Akászmagból csinált erős olaj legjobb védő eszköz; mert a' mi ezzel megkenetik, a' sértetlen marad. Az Afrikaiak megeszik a' termitéket.

Ternate, l. Füszerszigetek.

Ternaux (Guillaume Louis, báro) gyapjugyárbirtokos Parisban, szül. Sedanban Oct. 8 1763, sokoldalu elméje 's közhasznu munkássága által hona legnevezetesb fiai közt kitünő helyet érdemlett. 14 éves korában már atyja kereskedésénel társ, ez pedig 2 év mulva

elutazván, fő lett. Meg is érdemlé a' benne helyezett bizalmat, mert egy kis gyárt, melly előbb csak veszteséggel járt, annyira vitt, hogy négy esztendő alatt 100,000 fr. nyereséget adna. Ettől fogva mély ész 's teremtő lélek vezeté minden vállalatit. Talán egész Európában nincs rá példa, hogy egyetlen ember annyi kézművet 's gyárt állitott volna, mint Ternaux. Neki köszöni az erőmü-tudomány leg. jelesb találmányit, mellyek közt ollyak is vannak, hogy 12 percz alatt egész szoknyát szőnek. Ő vala első, ki Franciaországba a' fonó erőműveket bevitte, a' juhtenyésztést javitotta, magtárakat állitott; alapitója vagy legalább tagja sok jótékony intézetnek, 's minden nemes czélra, p. o. 1826 Foy tábornok emlékére, 's háznépe számára tetemes summákat adott. Midőn Bonaparte Louviersben a' gyármüveket meglátogatta, e' szavakkal adá neki a' becsületrend keresztjét: *Je vous trouve donc partout?* A' nemzeti ipar minden mutatványinál rendesen ő nyerte az első jutalmat. XVIII Lajos 1819 bárónak nevezé. Egy időben állita T. kereskedő házakat Parisban, Rouenben, Havreban, Bordeauxban, Bayonneban, Genuaban, Livornoban, Nápolyban és Petersburgban. Nem számlálva a' munkásokat, kik gyáraiban mindenkor legalább hat ezeren dolgoznak, irószobáiban 150 személy foglalatoskodik, 's általa sokan meggazdagultak. Noha az orosz és spanyol háboruk által 1,800,000 frankot vesztett, 's temérdek akadályt kelle legyőznie, midőn a' párisi béke által 7 raktára Francziaországon kivül tétetett, még sem csökkent meg hitele; mind a' zendülés alatt, mind azután, annyi financziai veszélyek mellett is szüntelen legpontosabban fizetének kereskedőházai, 's valóban igen emlékezetes, hogy e' felette kiterjesztett kereskedést folytató férjfinak soha még pere nem volt. Midőn 1793 a' lázadási itélőszék azért, mivel Sedanban a' nemzeti gyülés biztosainak elfogatását eszközlötte, 's barátjával Lafayettel az alkotmányos királyságot védeni akarta, számkiveté, külföldre kelle futnia. Ekkor, noha hogy hazaját valaha ismét lássa, nem reméllheté, még sem fogadta el azon meghivásokat, mellyeket Angliából 's Németalföldről, hogy gyármüveket állitana, hozzá küldének. Politikai pályáját belátás, buzgalom és igazságszeretet bélyegzik. Mint a' parisi kereskedő kamara 's gyármütanács tagja, vonakodott a' holtig tartó consulságra 's császári méltóságra szavalni. Hiv maradt a' Bourbonokhoz, 's ön érdekei feláldoztával is elhagyá velök Francziaországot 1815. Azóta felvállalt minden hivatalt, mellyet a' kormány rá bizott, a' nélkül hogy hasznát vadászná. Ezredes lett a' nemzeti őrseregnél, tag a' Seine megyetanácsnál, nyilvános nevelésnél 'st. 1816 tagja volt az uj financzia rendet megállapitó biztosságnak. 1818 mint Seine megye követje a' kamarába lépett, 's 1819 ujra 1410 vokssal választaték azzá. Választási törvény, csatornák, vámházak, külföldi gyapju 'st. felett tartott beszédeit a' kamara kinyomtattatá, 's ezek sokféle ismereteinek tanui. Midőn Parisban a' gabona-eltartás körül tett próbák épen nem sikerültek, T. Olasz- és Spanyolországból 's Barbariából vett leirások szerint földalatti vermeket készittete mezei jószágán, mellyek a' czélnak teljesen megfeleltek. Azon megszámithatlan hasznokon kivül, mellyeket a' franczia földmivelés Ternauxnak köszön, neki köszöni Europa még a' caschemiri kecskék behozását is, melly vállalat minden kigondolható nehézségekkel vala egybekötve. 1500 megvásárlott kecske közzül csak 256 érkezett 1819 a' franczia határokra, de azóta nemcsak igen megszaporodtak, hanem fajuk még nemesült is. Smith Adám és Say nemzeti gazdálkodást tárgyazó elveit soha senki sem használá sikeresebben mint T. Egy boldog háznép közepette, polgártársaitól tiszteltetve, előkelő külföldiektől gyakorta látogattatva, még most is fáradhatlan szorgalmu fentartója 's tökéletesitője ő annyi

teremtményinek. 40 évi iparral szerzett roppant vagyonából a' szenvedő emberiség gyámolitására nemes áldozatokat tesz.

Terni, város az egyházi status spoletoi delegatiojában, a' Nera termékeny völgyében, Tacitus történetirónak, Tacitus császárnak és Floriannak születéshelye, hires romai időbőli emlékeiért,* midőn a' Latinok ezen gyarmatja (Umbriában) Interamnának (mivel a' Nera két ága közt fekszik) neveztetett. Neritől keletre 4 miglie távolságra van a' Velino 200 l. magas esése a' Nerába, esmeretes e' név alatt Caduta della Marmoza. Még most is láthatni hires M. Curius Dentatus mivét, ki itt (K. e. 270) egy márványkősziklát áltvágatott, hogy a' posványokat kiszáritsa 's a' Velinonak szabad folyást nyisson fel. VIII Kelemen 1596 Fontana felügyelése alatt Curius hajdani csatornáját ismét felnyittatta 's nagyobbittatta. A' püspöki palota kertjében lehet látni az amphitheatrum omladványait, 's a' S. Salvador templomban egy naptemplom maradványait. A' városnak 7000 lak., jesuita-collegiuma van; sok faolajat és bort termeszt. Terninél verettek meg a' Nápolyiak a' Franczia'któl 27 Nov. 1798.

Ternite (Wilh.), porosz kir. udv. képiró, 1827-től Sanssouciban képtár gondviselője, szül. Mecklenburgban, tanult Olaszországban. Romában 1818 a' keresztet vivő Kristus képe által lett ismeretes. Fiesole János régi festeményeit lerajzolá 15 lapra, 's ezeket Schlegel A. W. Parisban 1817 magyarázattal adta ki. Pompejiban 's Nápolyban hiven lerajzolá a' Pompejiban talált régi festéseket (300-nál több rajzolat), 's tizenkettőt a' legjobbak közül a' szinek legbivebb utánazásával 's a' régi görög mesterek kifejezésének követésével lemásolt, 's Berlinben állitotta fel. 1827 a' király parancsából Louise megholt királynét életnagyságban festette.

Terpander, hires görög költő és hangmivész, hihetőleg a' 30-dik olympias körül (650 K. e.) élt 's Methymnában vagy Antissában (Lesboson) szül. Midőn Lacedaemont belső nyugtalanságok rongálták, megkérdezték az oraculumot, miképpen lehetne azokat lecsendesiteni? 's ez azt felelte, hogy a' lesbosi dallost hivják meg a' Lacedaemoniak. Eljött Terpander, dallokat kezdett zengeni czitherája mellett 's csendesség és béke visszatértek a' város keblébe. T. melodiái idővel lesbosiaknak neveztettek 's népeknek sokáig mustrául szolgáltak. A' muzsika javitására T. sokat tett. Mondják, hogy az előbbi 4 huros lantra még három hurt alkalmazott. Azonközben más tudósitások szerint ez a' találmány Orpheusé, Amphioné, sőt magáé Apolloé. Egyébiránt ő volt első, ki a' 7 huros lantot Lacedaemonba bevitte. Minden neki tulajdonitott találmány közt legnevezetesebb a' hangjegyek feltalálása. Némellyek ugyan ezt a' száz évvel előbb élt Pythagorasnak tulajdonitják; de kétségbe-hozhatlan okok bizonyitják őtet annak feltalálójának. A' Lacedaemoniak dallait vendégségeikben énekelték 's innen ő tartatik a' Skolionok (l. e.) feltalálójának is.

Terpentin (terebinthina, francz. la térébenthine), sürü vagy folyó facsipa, melly főleg terpentinfából, melly Persiában, Chinában, Indiában, éjszaki Afrikában 's némellyek szerint több görög szigeteken is vadon nő, foly 's mellyel nagy kereskedés üzetik. Legjobb a' sciosi terpentin, de nagyobbára Törökök fogyasztják el. Ezután legközlebbi becse van a' canadai, cyprusi, velenczei és franczia terpentinnek. A' canadai, fejér canadai balzsam névvel, ugyanaz, mellyet az Angolok gileadi balzsamnak neveznek. A' cyprusi terpentin kétféle nemü; legjobb az, melly terpentinfába bevágás által szereztetik. A' roszabb nem a' fákról földig lefoly 's innen tisztátalan részekkel keveredik öszve. Mindkét nem cserép-edényekbe tetetik, 20 fontonként, 's ugy adatik el. Egy ládába 4 illy edény tetetik 's ugy küldetik, legtöbb Velenczébe, Marseillebe 's Angolországba. Az ugy nevezett velenczei (mivel Velenczeiek hozák legelőszer kereskedésbe)

terpentint veres fenyő adja, ha nehány lábnyira befuratik. Olaszországnak különbféle tájékairól, az Archipelagusról, Tirolból, fekete erdőből, Thüringenből, Francziaországból 's Amerikából jő. A' franczia terpentin fejéres és sürü, 's Dauphiné, Forez és Morancin honai; az, melly magától 's tisztán foly ki fákból, Hollandtól perui balzsam gyanánt árultatik. A' fekete erdőben, Elsaszban 's Savoyenben olly terpentin is létez, melly főleg pecsételésre használtatik. A' fenyőterpentin igen jó friss sebre, honnan főrésze a' flastromoknak 's igen nagy orvosi haszna van. A' terpentinolajat képirók festékeik higitására, lóorvosok lovak gyógyitására, főleg rüh ellen használják. A' terpentinolaj lepárolásánál fenmaradó sűritett facsipa kolophoniumnak vagy hegedűfacsipának neveztetik. Gyógyászságban mind a' terpentin, mind a' veres- és fejér olaj, melly terpentinszesznek, terpentinessentiának vagy aetheri olajnak hivatik, belső- 's külsőképpen sokszorosan használtatik.

TERPODION egyike az ujabb időben talált legjobb billentyüs hangszereknek. Szerkezete igen elmés. Belső készülete fa pálczácskákból áll, mellyek egy fa henger dörzsölése által gyönyörü hangokat adnak. A' hengert egy kerék hajtja, mellyet a' játszó önkénytes nyomása minden erőtetés és zörgés nélkül mozgásba hozhat. Kivülről egy 5½ octávás, asztalforma fortepianóhoz hasonlit, csakhogy ládája valamivel mélyebb. Felső hangjai lágyan fútt sipéhoz, az alsók pedig nagy fuvoláéhoz hasonlitanak. Ezekhez lefelé még clarinet, bassus kürt, és öreg gordon hangjai csatlakoznak. 16 lábas mélység már derekas orgonabassust ad. Bizonyos távolságra azt véli az ember, hogy jól betanult fuvószeres harmoniát hall. Bánásmódja nem jár különös nehézséggel, minden fortepianista könnyen és hamar megtanulhatja, 's ha jól bele tanul, az ember dicső sikert eszközölhet vele. A' hangok összekötése, teljessége, különfélesége, emelhetése és ejthetése (crescendo és decrescendo) elsőséget adnak neki a' fortepiano felett. Sebes darabok játszására nem annyira alkalmas. Több hangzatu éneket igen szépen kisér. Buschmann János David (szül. Friedrichsrodeban Gotha mellett) találá fel, 's Németország fővárosiban, hol csak mutatta, névre kapott vele. August gothai herczeg e' hangszerszámot németesen Labesang-nak nevezte.

TERPSICHORE (tánczkedvelő), a' 9 muzsák egyike. A' tánczmivészség 's lantos költés feltalálójának tartatik az ujabbaktól. Rendszerint dobbal, mellyet kezében tart, virágokkal ékesitve, 's vidám testmozgással képeztetik.

TERRA COTTA, régi maradványok nagy kiterjedtségü osztályának neve, melly csak ujabb időben vétetett illő figyelem alá. Már a' Görögök mythusos mühistoriája dicséré a' Dibutadeseket, Rhökust és Theodost, mint agyag mivekben kitetsző mestereket, bár pontosan nem adja elő, ha e' mivek égettek voltak e', vagy csak napon szárittattak meg? Később Görögország, márványnyal bővelkedvén 's a' bronczot kedvelvén meg, mint finomabb mivek anyagját, felhagya nagyban az agyaggal, melly ezentul csak edényekre és lámpásokra használtatott, mellyeknek bámulást érdemlő próbái jövének hozánk. A' samosi, theriklei edények, már a' hajdankor pompás miveit tették (*Bentlei opusc.* 10 lap.) Kerek képmiveket 's reliefeket, égetett földből, Toscana és Roma igen sokat adtak. E' mivek, mellyek mindazáltal nagyobbára nem voltak nagy kiterjedtségüek, noha a' régi világ egész templomhomlokokat 's előfalakat esmere terra cottából (fastigia templorum fictilia), — tanui a' fazekasi készségnek (officinae figulinae), melly Romában 's Olaszországban divatozott. Damophilus, Arcesilaus és Pasiteles miveit utánrajzolatokban láthatni e' maradványok közül, mellyek Gr. Caylus olta szorgalmatosabban hordatnak össze régiséggyüjteményekbe. Egy Charles Townleytől ösz-

verakott illy mü most a' britt museum kincsei közé tartozik (*Descr. of the collection of ancient terracottas in the Br. Museum, with* 39 *engrav.*, London 1810); Seroux d' Agincourt a' maga gyüjteményét a' vaticani gyüjteménynek ajándékozta (*Recueil de fragmens de sculpture antique en terre cuite par M. Seroux d' Agincourt*, Paris 1814.) E' kettőnél előbb találtattak Velletriben relielek, mellyeknek leiratását olvashatni a' *Bassirilievi Volsci in terra cotta*-ban (Roma 1785 fol.) E' mivek szorosabban megvizsgáltatván, főleg az edények, különbféléknek találtatnak. Vannak levegőn száritott, egyszerüleg égetett, továbbá égetett mivek, festett szinekkel; firnájczos mivek beégetett szinekkel; elegyes nemüek, mellyeken a' szinek részint égetvék, részint csupán festve vannak; végre becses mivek, gazdagon megaranyozva; tömegekre nézve mindnyájan különböző finomságuak. Némelly hozánk jöttek csak formák (modellek, typi, protypa, ectypa) lehettek. A' mivészet ezen ágának történeteire nézve fontosak 's jövedelmesek voltak Büsching prof. vizsgálódásai, ki annak nyomain a' középkorba felment és Schlesiában, IV Henrik herczegnek (szerelemdalnoknak) a' boroszlói templomban levő emléke által megmutatta, hogy e' mesterség a' 13 száz. (1290 körül) szerencsésen üzetett. Ezt Büsching, több más e' tárgyhoz tartozó maradványokkal együtt, pompásan kiadta, 's felvilágositotta.

TERRA FIRMA, száraz föld, szigetek ellenében; egyébiránt olly nevezet, melly két különböző földtájéknak adatott. Olaszországban Terra firmának vagy il dominio Venetonak, minden Olaszország szárazán fekvő tartományok neveztettek, mellyek a' Venecziaiak uraságát megesmerték. Illyenek voltak: Veneczia herczegség, venecziai Lombardia, tarvisi márkság, Friaul herczegség és Istria. — Terra firma, tulajdonképen span. nyelven Tierra firme, száraz föld (a' már előbb felfedezett szigetektőli megkülönböztetés végett), vagy Ujcastilia, nevet viselt Délszakamerikában egy nagy föld, mellyet Mar del Nord, Peru, az Amazon-föld, Mar del Sud és a' panamai földszoros határoznak. A' Spanyolok itteni birtokai voltak: Ujandalusia vagy Paria, Venezuela, Rio de la Hacha, St. Martha, Carthagena, szorosan vett Terra firma, Popayan és Ujgranada. Ezen Terra firmához kapcsolták még a' Spanyolok guyanai részeket 's az ujgranadai vicekirályságot. Keskenyebb értelemben Tierra firme a' földszorost foglalja magában Panamáig, a' darieni (az éjszaki tengernél) és panamai (a' déli tengernél) öblök közt. (L. DÉLSZAKAMERIKA).

TERRA SIGILLATA, l. PECSÉTFÖLD.

TERRAY (József Mária), rosz hirü franczia financzminister, szül. 1715, Boen kicsiny városban, papi életre adta magát, Abbé lett 's a' parisi parlament egyházi osztályának tagja, az udvarnál behizelkedte magát 's XV Lajos országlásának utolsó napjaiban financzministernek neveztetett. Nagy hijányt találván a' pénztárban, utálatos módokhoz nyult, annak potlására 's nyilván megvallotta, hogy hivatalát csak azért kapta, hogy raboljon 's mivel ezen mesterséghez igen ért. Uj adókat vitt be, a' kegyelem-pénzek fizetését megszüntette, miáltal sok eddig abból éldelt szükölködőt kétségbe-esésre juttatott. E' felett még kicsufolta a' hozá folyamodott szerencsétleneket. XVI Lajos ezen gyalázatos ministert elmozditotta hivatalából 1775, 's rettenetes nyavalya, feslettségeinek, mellyekben szemérem nélkül lélekzett, következése, eloltotta életét 1778. Közönséges átkozás tárgya volt és senki se köszönte neki, hogy a' status pénztárát nemi rendbe hozta, mert ezáltal nem akadályozta meg, hogy a' behajtott sommák más oldalon udvari kedveltektől el ne tékozoltassanak.

TERRORISMUS, vagy rettentés rendszere, volt a' franczia lázadás folyamatjában, Marattól és ROBESPIERRETŐL (l. e.) Mart. 1793

elején gyakorlatba hozott kegyetlenkedés rendszere, midőn a' köz jó szine alatt Franczia országnak mindenik egyes polgára szünteleni félelemben tartaték, vagyona akármelly szempillantásban elfoglaltaték, bátorságát és életét elveszté. Megfoghatlannak látszik, hogy az a' nép, melly csak nehány év előtt kétségbe-eséssel vivta ki szabadságát 's még az első alkotmány (14 Sept. 1791.) által korlátolt monarchiát se türhette, magát ezen rendszernek alá vetette. Hanem a' törvényes rend és a' parisi városkormányságok és törvénybatóságok régi tekintete, a' tisztviselők formával ellenkező kineveztetése által megrendittetvén 's a' közönség kezdvén 10 Aug. 1792 országolni, a' terroristák uralkodása egész Franczia országban elterjedt; mert a' lázadás kitörése olta naponként alább sülyedvén az erkölcsiség, a' részint eleitől fogva szükségben sinlődött, részint vagyonát eltékozlott sokaság, melly emelkedett most főhatalomra, természetesen ragaszkodott ezen rendszerhez, melly minden tehetős polgárt feláldozott, ha valaki ennek vagyonára vágyván, feladta azt. Csak puszta vádak is elégségesek voltak arra, hogy valaki elfogassék 's a' legbecsületesebb ember is, ha Franczia ország akkori állapotjával elégedetlenségét csak kevés szóval nyilatkoztatta ki, status elleni vétekbe kevertessék, midőn fejét elvesztette 's birtokai elfoglaltattak. A' vádoltatott minden esetre el volt veszve; mert hamis tanuk nagy számmal lépvén fel ellene, lehetetlen volt a' kegyetlen birák körmei közül kimenekednie. Midőn ezen borzasztó rendszer alapulása után nehány héttel a' 31 Maj. 1793 kiütött lázadás a' nemzeti gyülés mérséklett pártját megbuktatta 's későbben guillotine alá juttatta (l. Girondisták), midőn Robespierre ragadta magának a' status kormányát, — mindég mélyebben kellett ama rettentő rendszernek meggyökerezni, mivel ezen vérszopó 's pártosai az általok kiadott véres parancsolatoknál fogva tulajdon léteket akarták bátorságositni. Azonközben a' jólét biztosságának lajstromozója, Charles de la Bussière, vádirományok elsikkasztása által igen sok foglyot meg tudott menteni a' halálra itéltetéstől. Csak a' 9 Thermidorban (27 Jul. 1794) kiütött lázadással, vagy Robespierre buktával 's kivégeztetésével, lett ezen vad rendszernek vége 's ezolta, kiváltképpen 1 Aug. olta helyébe a' moderatismus vagy mérséklett elvek rendszere jött.

Tertiariusok, l. Rendek (papi).

Tertullianus (Quintus Septimius Florens), hires és legrégibb latin egyházi tanitó. Bizonyos carthagoi kapitánynak fia levén, pogány volt 's eleinte ügyvédi foglalatosságokat üzött (bár kétségbe hozatik, hogy a' Tertullianus nevü hires törvénytudó és ő egy személyek voltak volna, legalább irásmódjok különbözése után külön személyeknek tartatnak). Az akkori mártirok állhatatosságán elbámulván, keresztény lett (mintegy K. u. 185), 's egyszersmind a' kereszténységnek buzgó védője. Nagy tudománya 's erényei majd papságra emelték őtet. Severus császár alatt a' Keresztények dühösen üldöztetvén (192—211), irta hires apologiáját a' Keresztények mellett (ném. kiadta Kleuker), melly az ékesszólás általánosan minden irományait characterizáló hatósága 's ereje által csudálkozást gerjeszt. A' philosophiát, mint ördög találmányát és eretnekségek forrását, megvetette. Mint kemény életmódhoz szokott ember 's a' romai papság romlott erkölcseinek ellensége, többször hajlott Proclusnak, Montanus tanitványának, részére, kinek tanitása az ő vonzódásával megegyezett, 's igen heves Montanista lett, miért Romában egyházi átok mondatott rá. 220 történt halála előtt megbékélt e' az egyházzal? ném bizonyos. Munkái az egyház történeteire nézve igen fontosak. Kiadattak: először B. Rhenanustól 1521, azután N. Rigaltiustól (Paris 1675), végre Jo. Sal. Semlertől (Halle 1770, 6 köt.) A' hozá ragaszkodók, Tertullianisták, szent Agoston, ki, mint Cyprianus és Hyeronymus,

Tertullianust védte, idejében egészen elenyésztek. Egyébiránt ezen Tertullianust nem kell hasonló nevü szenttel felcserélni, ki 360 mártirhalállal halt meg.

TERÜLETEK, RÉTEGEK, l. GEOGNOSIA.

TERZETT (ol. terzetto) három fő hangzatu ének darab, kisérettel; néha kiséret nélkül. Mindenik esetben a' három szavu tétel kisebb nagyobb mértékben kitünik. Egyébiránt lehet a' terzett három egyforma, vagy különböző hangokra irva. Legtökéletesb ha sopran, tenor, és bassusra van téve, mert e' három hangzat egymáshoz egyforma arányban áll. A' hangszerszámokra készült terzettnek rendesen Trio a' neve.

TESCHEN, hasonló nevü fejedelemségnek (austriai Schlesiában) fővárosa, mellytől viselte 1766 olta Albert szász herczeg, austriai főherczegnét vevén feleségül, szász-tescheni herczeg czimét. A' tescheni fejedelemség (44 nsz. mf.) most örökösé, Károly főherczegé. A' fővárosnak, Teschennek, 5400 lak., luther. és kath. gymnasiumai, museuma és nehány gyárai vannak.

TESCHENI BÉKEKÖTÉS, 13 Maj. 1779, Mária Therézia császárné 's II Fridrik porosz király közt. — Maximilián József bajor választó holta után (30 Dec. 1777) a' Wittelsbach ház vilhelmi ága, melly 150 évtől fogva Németországon (részint Franciaországtól vezérlett) fontos szerepet játszott, létezni megszünt. Status- és feudalis jog 's nemzetségi egyezet szerint, mint legközlebbi atyafi, pfalzi választó Károly Theodor, a' régibb vagy rudolfi ág feje, volt a' meghaltnak örököse. Azonban II József császár több Bavariához kapcsolt birodalmi feudumot, Mária Therézia császárné nehány cseh feudumot 's Bavariának más részeit, az özvegy szász választóné, mint allodialis örökös, több allodialis uradalmat 's a' mecklenburg-schwerini herczeg, Maximilian császár 1502 tett igéretéhez képest, a' leuchtenburgi landgrofságot, elfoglalták. Austria a' választó holta után ama tartományokba (Bavariának csaknem felébe, 234 nsz. mf.) tüstént katonaságot küldött 's a' pfalzi választó, kinek gyermeke nem volt, egy Bécsben 3 Jan. 1778 kötött egyezetben megesmerte a' bécsi udvar követeléseinek alaposságát, jóllehet, részint általánosan, részint a' nemzetség atyafiaival kötött egyezetek szerint, erre joga nem volt 's ezen egyezet a' legközlebbi atyafi, II Károly zweibrückeni herczegnek, a' birkenfeldi ág fejének 's a' sulzbachi ág, melly Károly Theodorral halt ki, örökösének jóváhagyása nélkül sikeretlen volt. A' bécsi udvar tette tehát közönséges békétlenséget gerjesztett. II Fridrik a' német birodalom alkotmányát 's ezzel a' fenálló sulyegyent és a' porosz monarchia bátorságát veszélyel fenyegettetni látta. Alattomban tehát gróf Görzöt a' zweibrückeni herczeghez küldte Münchenbe, mire ez Poroszország védelméhez bizván, a' birodalomgyülésnek 16 Mart. benyujtott nyilatkozásában jogait fentartotta Bavariához. Mivel Franciaország az Austriától kivant segitség helyett csak béke-eszközlő szerepet vállalt magára 's Oroszország Poroszország részére hajlott, tehát Fridrik először békés utat választott 's igyekezett Austriát követelésének alaptalanságáról meggyőzni; hanem hijában. Mária Therézia ugyan olly kevésé kivánta a' háborut, mint Fridrik, sőt báró Thugut által azt izente Fridriknek: Vigasztalhatlan vagyok, hogy azon ponton állok, mellyen ősz hajunkat egymásnak ki kell szaggatnunk; de József és Kaunitz megátalkodva kivánták a' 3 Jan. kötött egyezés végrehajtatását 's az első, megütközvén anyjának békét tárgyazó feltételein, még azzal is fenyegetődzött, hogy Aachenbe megyen 's a' hajdani császári lakhelyet megujitja. Szeretett testvérével, toscanai Leopolddal is, ki ótet más gondolatra iparkodott birni, meghasonlott. II Fridrik tehát 3 Jul. az értekezéseket félben-szakasztotta 's 5 Jul. Glatzon és Nachodon keresz-

túl 100,000 emberrel Csehországba ütött. Seregét az austriaitól melly éppen olly erős volt, József és Lascy vezérlések alatt, az Elbe választotta el. Albert szász-teschenі herczeg 30,000-rel Morvát védte 's Laudon 20,000-rel Lausitz határán állott. Itt nyomult be a' második porosz sereg Henrik, a' Király testvére, alatt 17 Jul. Gabelen keresztül Csehországba. Hozá számlálván a' szász szövetséges haderőt is 113,000 főből állott. Laudon mindazáltal meg tudta akadályozni a' két porosz sereg egyesülését 's Lascy kerülte a' főütközetet. Tehát élelmi szükség miatt el kellett hagyniok Oct. a' porosz seregeknek Csehországot. Mig erre a' király austriai Schlesiát elfoglalta, azalatt Wurmser austriai vezér megtámadta a' porosz vezért, hessen-philippsthali herczeget, 18 Jan. 1779 Habelschwertnél, a' glatzi grofságban 's 1200-ad magával elfogta. Azonközben Mária Therézia már Jul. 1778 elkezdette báró Thugut által a' béke felőli alkudozásokat Fridrik táborában, miáltal Anspach és Baireuth frankeni fejedelemségeknek Poroszországhozi kapcsolása is szóba jött. Dec. 1778 a' franczia és orosz udvarok is, mint békeeszközlők, felléptek 's Katalin Repnin alatt haderőt küldött Gallicia határára. Ezt fegyvernyugvás követte 's Teschenben békecongresz nyittatott fel 14 Mart. 1779. Grof Cobenzl értekezett Mária Therézia nevében, báró Riedesel Poroszország, báró Breteuil a' franczia-, és herczeg Repnin az orosz udvar részéről. Károly Theodor (ki Józsefet segitette Zweibrücken ellen) Törringet, Zweibrücken Hohenfelset 's a' Poroszországgal szövetséges Saxonia grof Zinzendorfot küldte. Ez idő tájban (21 Mart. 1779) kötvén Katalin a' török udvarral békét Konstantinápolyban, attól tartott Austria, hogy Oroszország egész haderejével segitendi II. Fridriket. Engedett tehát 's a' béke Teschenben 13 Maj. 1779 megköttetett. Igy lett vége e' hadnak, mellyben Pfalz, mellyért tört ki, részt nem vett, Károly Theodor választó használával, kinek akaratja ellen ütött ki. Grof Schmettau jó színészektől adott rosz nézőjátéknak nevezte azt. A' béke pontjainál fogva a' birkenfeldi mellékág (főhelye Bamberg) örökösödik a' zweibrückeni-birkenfeldi főág elenyészte után ennek birtokaiban; a' frankeni fejedelemségek Poroszországra szállását, első szülöttség jogán, Austria megesmerte; Mecklenburg de non apellando kiváltságot kapott; a' pfalzi választó az eddigi bajor választóságnak birtokosa lett 's Mindelheimot kapta; mindazáltal az Innfertályt (38 nsz. mf.) Austriának engedte; a' szász választóság allodialis birtokaiért 6 mil. for. kapott 's Glauchaunak, Waldenburgnak és Lichtensteinnak (l. Schönburg) feudalis ura lett. A' birodalom az ugy nevezett bajor örökség feletti had bevégeztetését 1780 esmerte meg. Kezességet Franczia- és Országok vállaltak magokra a' teschenі békéért. Mivel ez a' westfaleni békét ujra megerősitette, tehát Oroszország ezen békének is kezese lett, 's e' szerint jogot kapott a' német birodalom dolgaiba avatkozásra. II. Fridrik semmit se kivánt, még a' hadi költség megtérítését se. De övé azon dicsőség, hogy a' birodalom joga és alkotmánya mellett fegyvert fogott, azokat kivivta 's a' Pfalzbajor ház fenállását védte. Ezért a' bajor köznép Fridrik képét védő szentei közé helyezte. Fridrik ezen eset által figyelmetessé tetetvén, hogy a' német birodalom alkotmányát Austria hasonló megtámadásai ellen védje, alkotta a' német fejedelmek szövetségét. (L. II. Fridrik és Görz). Vö. Dohm *Denkwürdigkeiten meiner Zeit* (1 köt.).

Tessin (Karl Gustav, grof), egy Svédország legnemesebb férfiai közt, szül. 1694. Miután Parisban, Bécsben 's másutt követséget viselt, mint országtanácsnok 's 1738 mint országgyülési marsall, honának fontos szolgálatokat tett. Azon jeles elveket, mellyeket mint a' koronaörökös, III. Gusztáv, nevelője követett, köz kedvességet nyert *Briefe eines alten Mannes an einen jungen Prinzen*-ében olvashatni.

Igen jó szónok volt. Eletének vége felé sok érdemletlen megszomorittatást kellett tapasztalnia 's szükölködő állapotban halt meg 1770, miután nagy vagyonát a' status szolgálatjában feláldozta. Wieland Agathon-ának 10-dik könyvében dicsőséges emléket emelt neki.

Test minden materia a' természetben, mennyiben azt nem alaktalannak, hanem mint bizonyos közt elfoglalót tekintjük. Geometriában magok ezen bizonyos határokban lévő közök, nem tekintvén a' materiára, neveztetnek, testeknek, mellyek aztán határaik minőségéhez képest egyenes vagy görbe térségekre osztatnak. Az elsők közt legnevezetesebbek: a' prisma, pyramisok; az utolsók közt főleg a' golyóbis és ellipsisi gömbölyeg. Ezenkivül vannak testek, mellyeknek határai tér és görbe lapok, p. o. a' henger és teke. A' természettudományban a' testek merevényekre vagy higakra (az utóbbiak folyókra vagy cseppenőkre) és kiterjedőkre vagy elasticus-folyókra, millyenek p. o. a' levegő és világosság, osztatnak. A' merevények kemények és lágyak, merők és rugósak 'sit. Továbbá a' testek életmüszeresek, mellyek bizonyos belső szerkezeteknél és életerejeknél fogva képesek kifejleni, fenállani 's szaporodni és életmüszeretlenek, mellyekben nem lévén életerő, csak kivülről nevekedés által származnak 's változnak.

Testacta és Corporatioacta. II Károly, ki 1660 ismét ángol király lett, az alatt, mig mint számüzött, Angolországon kivül éldelt, kath. hitvallásra tért. A' Katholikusokat tehát pártolta 's iparkodott, hogy őket teljes vallás-szabadságba helyezze. De a' parlament ellenszegült 's 1673 uj esküt vitt be, mellyet mind azoknak, kik közönséges hivatalra lépni akartak, le kellett tenniek 's mellyben többek közt arra esküdt az uj tisztviselő, hogy a' transsubstantiatiot az urvacsorában nem hiszi 's 'a szentek tiszteletét tagadja. Innen ez az eskü Testnek, azaz, próbakőnek neveztetett, mivel a' Katholikusok megesmérésére szolgált. A' ki nem akarta letenni, minden hivatalból kirekesztetett 's a' parlamentben széke és szava nem volt. II Jakab 1688 el akarta töröltetni a' testactát, hogy a' Katholikusoknak nagyobb szabadságokat szerezzen; de királyi méltóságába került. A' testacta Angolországban 1828-ig maradt meg 's a' Katholikusok (magában Angolországban 60,000-en felyül) több közönséges hivatalból kirekesztettek. 1817 a' parlament a' test- és supremátiaesküt a' szárazi és tengeri haderőnél szolgáló katholikus tisztekre nézve eltörölte; Maj. 1828 Wellington ministersége alatt pedig általánosan megszünt ereje. Dicsőséges győzedelme a' vallásszabadság elveinek!

Testamentom (theologiai), l. Szövetség.

Testamentom (törvényes), l. Végrendelet.

Testek elosztatása, l. Osztás (a' test részeinél.)

Testesség, az emberi test azon állapotja, midőn külső terjedtsége renden tul nevekedik, vagy a' hustömegnek 's kövérségnek látható nagyobbodása. A' hustömeget az inrendszer teszi, melly se nevekedhetik, se fogyhat meghatározott mértékén tul. Sokkal kevésbé korlátoltatik a' kövérség, mellynek mennyisége semmi meghatározott mértéktől se függ. Ha a' vérben sok a' tápláló anyag, több kövér rész ülepedik le, mi bizonyos lépcsőig egészség jele. Segitő körülmények: asszonyi nem (mivel az asszonyok hizékonyabbak), gyermekség, bővséges élelem 's mellé jól emésztő gyomor, munkátlanság, elmenyugalom, gondtalanság 'st. Van mindazáltal olly beteges állapot is, mellyben az emlitett okok hozájárulta nélkül is nevekedik a' kövérség 's testesség. Lelkes, mindég foglalatoskodó ifjakat 's férjfiakat is találunk, kik igen elhiztak, sőt arra is van példa, hogy némellyek felette tartózkodnak hizlaló eledelektől 's mégis igen megvastagszanak. Sandifort már egy még világra nem jött gyermekben

temérdek kövérséget talált. Tulpius 5 éves fiu gyermeket látott, ki 150 fontot nyomott. Bartholini 11 éves leányt emlit, melly nehezebb volt 200 fontnál. A' Philosoph. transact-ban egy Bright nevü Angol sulya 609 fontra tétetik. A' testesség gyakran a' sejtszövet reczéskéinek vizes, gas- és gőznemü anyagokkal való megtelésétől jő, mint az ugy nevezett spongyiás testi tulajdonságnál szokott történni, melly még bizonyosabb jele beteges állapotnak, 's gyakran valóságos vizkorságnak kezdete. Mérséklett testesség összefér az egészséggel 's nem ellensége a' szépségnek, mennyiben minden szegletet 's a' test beesett részeit kiegyenget 's a' testet kerekiti. Innen a' mérséklett testességü férjfiak 's asszonyok tovább megtartják szép 's ifjui tekinteteket, mint a' soványak. De ha tul megy renden a' testesség, akkor alkalmatlan, sőt veszedelmes. Ekkor vizet kell bor helyett inni, főleg tejet, sert és pálinkát kerülni, testmozgást szorgalmatosan tenni 's a' léleknek foglalatosságot adni. Gondok 's bu csak hamar elapasztják a' kövérséget. Lehet e' gyógyszereket 's mellyeket kell ellene használni? a' gyógyász okos itéletére bizatik.

Testi nevelése embernek az, melly az emberi test természethez képesti kiképzésével foglalatoskodik. E' nevelésnek tehát minden akadályokat, mellyek a' természet munkásságát hátráltatják, eltávoztatnia és azt, mi a' gyermek egészségét fentarthatja 's erősitheti, mi testi tehetségeit kifejtheti, előmozditania kell. Ha ez elmellőztetik, a' test kiképzése is gyakran meggátoltatik, vagy olly félszegés irány adatik annak, melly inkább káros lesz, mint hasznos és vagy valóságos nyavalyákat szül, vagy később évi rosszak talpkövét teszi le. Szükségképpen a' gyermek természetének helyes kiesmerésén kell tehát a' testi nevelésnek alapulni, mire nézve a' gyermeki és ifjui kor sajátságait, a' gyermek nevekedésének szakait 's a' gyermek különös tulajdonságait és testi 's lelki tehetségeit tekintetbe kell venni. A' testi kifejlést akadályozó gátak részint a' gyermek hibás testtulajdonságaiban nemzetségi nyavalyákban, a' kifejlés szakaiban, főleg a' fogjövésben 's férjfiasodásban, részint a' közönséges élet viszonyaiban, p. o. szokásokban, nevelésmódban, bal itéletekben 's tévelygő véleményekben, szegénységben vagy bőségben, néposztályi kénszeritésben 'st., végre külső kikerülhetlen befolyásokban, kiváltképpen az időjárás és hely minéműségének behatásában keresendők. Innen, ha a' gyermek beteges állapotu, életrenddel (l. Diaeta) kell ellendolgozni. A' fog kijövésének szaka gyakran nehéz 's a' gyermeket visszaveti kiképződésében, innen a' fogak kijövését minden módon segiteni kell. Némellyek hajlandók telvérüségre, melly a' tüdőt veszélyel fenyegeti, következésképpen ezt korán kell korlátolni. Ártalmas szokások a' gyermekek csupán tésztaételekkeli táplálltatása, a' fő melegen tartatása 'st. Végre külső behatások, mint igen nagy meleg vagy hideg, rossz levegő 'st. is megzavarhatják a' gyermek egészségét 's testi kifejlését; részint tehát védni kell a' gyermekeket azok ellen, részint lassanként szoktatni kell azokhoz. A' czélirányos testi nevelés főpontjai következők: 1) Minden testi tehetségnek és munkásságnak egyirányos és jókori kiképzése; innen a' test egy rendszerének se kell inkább kedvezni, mint a' másiknak, 's egyet se kell elmellőzni. A' gyermeknél leginkább munkás a' gyomor, emésztés 'st.; innen sok étellel, gyakori hashajtóval 'st. nem kell ezen rendszerek munkásságát még inkább ingerelni. Ellenben már korán el kell kezdeni a' bőrrendszer illő munkásságban tartatását; mire nézve naponkénti mosogatás, gyakori viz- és levegőferdők, a' bőr gyenge dörgölése, czélirányos, a' levegő behatását nem akadályozó ruházat kivántatnak. Már tisztaság tekintetéből fődolog a' gyermek gyakori mosogatása 's feresztése, a' testi nevelésben; de az egészség fenallásáért is nagy fontosságu a' bőrt munkásságára erősiteni 's ér-

zékenységének szükséges lépcsőjét fentartani, mivel a' bőr gyengesége 's a' bőr felettébbi érzékenysége, melly, miolta gyermeki korunktól fogva a' bőrápolást elmellőztük, közönséges baj lett, igen könnyen huzhat maga után nyavalyákat 's a' bőr foglalatosságait megzavarhatja. 2) Rendőzzi korán szoktatás. A' természet az élő testekbeni jelenetejben szoros rendre 's legfőbb czéliránvosságra ügyel. A' gyermeket is már élte első napjaiban hozá kell ahoz szoktatni; mert igy az életmüszerzet (organismus) minden foglalatossága könnyebben 's zavaratlanabbul megy. Tehát evésben, ivásban, alvásban 's ébrenlétben, 'st. rendszerént kell az embert nevelni. A' tapasztalás maga bizonyitja ennek hasznát 's szükségességét. Minden rendetlenség megzavarja az egészet, minden renden kivüli munkásság (p. o. emésztés 'st.) erőltetésbe kerülvén, több erőt kiván. Rendetlen emberek ritkán öregszenek meg; testi munkásságok harmoniájának megzavartatása nem sokára megemészti őket. Öreg személyek mindég igen megszokták a' rendet. 3) Külső behatások elleni védelem, de egyszersmind lassankénti hozájok szokás. Nincs minden külső behatás hatalmunkban, sokat vagy éppen nem, vagy csak részint kerülhetünk ki, kiváltképpen a' levegőkörieket, névséget, hideget 'st. Tehát igyekeznünk kell a' testet azokhoz szoktatni 's ezáltal befolyásokat kevésbé ártalmassá tenni. Ez okból szükséges a' szabad levegő változásaihoz szokni, azzal naponként élni, könnyen öltözködni, éhség 's szomjuság ellen megkeményedni 'st. Csak hogy ne történjen hirtelen a' levegő változtatása. 4) A' testi erők jókori gyakorlása 's a' test mozgása. Kiváltképpen hasznosak tehát a' gymnasticai testgyakorlások a' testi ügyesség 's erő kifejlésére, sőt az egészség fentartására és tartósságára is; ezt a' régi népek, főleg Görögök olly jól tudták, mint mi, de jobban követték. Hadd használja gyermekségétől fogva szabadon az ember tagjait; inkább földen fetrengjen a' gyermek, mint mindég kézen hordoztassék. Később, a' korhoz 's alkalomhoz képest minden testgyakorlást kell vele tetetni, millyenek; birkozás, futás, mászás, hajigálás, ferdés, uszás 'st. 5) A' helyes időbeni lélek-kifejlés. Ha az ész igen korán erőtetést szenved, mindég a' testi kiképződés kárával történ ez. Ha a' test egészségesen felnevekedett, a' lélek fogékonysága is nyer azáltal 's a' tanulás aztán annál gyorsabban megy, ugy hogy a' későbbi tanulni kezdésben semmi hátra-maradástól se lehet tartani. 7—8-dik éve előtt nem kellene a' gyermekeket tanulásra kinszeriteni. L. Friedländer *Uiber körperliche Erziehung* (Leipz. 1819).

TESTJÁTÉK, a' testnek erőtetlen foglalkozása, komoly czél nélkül, melly e' szerint ujulás, öröm, kellemes mulatkozás. Testjátékok főleg a' gyermeki kornak 's ifjuságnak kedvesek, gymnasticai gyakorlatokban 's vadászatban állanak. A' test és egészség erősülésére sokat tesznek, 's csak történetes sértések és renden tul hágás által lehetnek ártalmasak.

TESTROSTOZATOK (Pori) szorosb értelemben az izzadságlyukak, vagy az állati test bőrén lévő finom nyilások. Szélesb értelemben porus olly test, mellynek saját anyagával nem tölt rostozatai vannak, főleg ha ezek igen észrevehetők, 'mint a' gombákon. Az atomisták véleménye szerint, melly minden anyagot (materia) álthathatlannak tart, minden testben vannak üres rostozatok, csak hogy megkülönböztetik ezen porositást a' közönséges láthatótól. Kielégitőbb a' dynamisták állitmánnya, kik szerint minden testrostozat, melly testeken puszta szemmel vagy nagyitó üveggel tapasztalható, valamelly anyaggal teljes. E' szerint általánosan üres rostozatu test nincs; az ellenben, hogy a' testek tömöttsége, melly a' köznek eredeti ős erők általi különböző megtöltetésén alapul, különbféle, kétséghe-hozhatlan.

(L. Neumann *Lehrb. der Physik.* Bécs. 1818, 2 köt. rézm.), 's a' *Physikal. Wörterbuchban a' Zwischenräume der Körper* czik.

TESTTÖMEGMÉRÉS, l. STEREOMETRIA.

TESTVÉREK (uterini), egy 's ugyanazon anyától született gyermekek.

TETANUS, halálgörcs, merevénység, midőn az egész test megmeredvedik, a' lélekzés nehezen megyen, de az érzékek épen maradnak. Ha az alsó állcsont a' felsőhöz ugy huzódik, hogy a' szájat semmi erővel se lehet felnyitni, akkor szájzártságnak, trismusnak, neveztetik.

TÉTEL grammaticában és stylisticában a' szóknak olly összekötése, mellynek már magában értelme van; logice véve: kifejezett (egyszerü vagy többes) itélet. — Hangászatban részint olly hangkötés, melly teljes értelmet ad, részint olly hangdarab, melly egy nagyobb muzsikai szerzeménynek csak alárendelt részét teszi; részint a' hangdarab harmoniai kidolgozása 's ennek mestersége; végre a' harmoniai kidolgozás formája, p. o. két, háromszavu tétel.

TETHYS (nem kell felcserélni Thetissel), Uranus és Gaea (meny és föld) leánya 's testvérének Oceanosnak nője, kinek több ezer fijat és leányt, folyókat, patakokat és forrásokat szült. Orpheus hymnusaiban tengerszinü öltözetü királynénak neveztetik. Ugy jelen meg, mint személyitett tenger 's Tethys (tápláló, dajka) neve arra mutatni látszik, hogy a' viz minden dolog nemzésére 's táplálására szükséges. Aristoteles azt mondja, hogy Oceanus és Tethys a' régiektől minden dolog 's lény nemzőinek nézettek.

TETŐPONT, l. ZENITH.

TETRACHORD régi Görögöknél négy hangból álló hanglajtorja. A' régiek t. i. tetrachordokra oszták hangszerüket, mint mi a' miénket octavákra osztjuk. Azért énekiskoláikban is solmisationál csupán 4 szótagra vala szükségök, később időkben aztán Aretino 6 szótagjai vetettek be. Eleinte a' tetrachordok csak diatonicusok valának, később chromaticusok és enharmonicusok is lettek.

TETRALOGIA, l. TRILOGIA.

TETRAMETER, l. VERS.

TETT (Actus) 1) Szinjáték azon főszaka, mellyel a' darab cselekvése vagy egészen bevégződik, vagy bizonyos álláspontot tesz a' nézőkre nézve. Mennyiben ujabb szinpadakan az actus kárpit felhuzatásával jeleltetik, felvonásnak is neveztetik. A' cselekvés és osztály nevezetek kevésbé czélirányosak; mert jó dramában csak egyetlen cselekvés lehet. (Vö. SZINJÁTÉK). 2) Actus az után rajzolásra kiállitott modell vagy forma 's az e' szerint készitett rajzolat, mellyet a' mivészség kedvelői 's tanulói a' müacademiákban használnak.

TETTENBORN (Fridrik Károly, báró), vezérhadnagy, badeni rendkivüli követ 's meghatalmazott minister a' bécsi udvarnál, 1778 szül. Tettenbornban Hohenstein grofságban. Atyja, előbb katona, utóbb a' badeni markgrof fővadászmestere volt Rastadtban. Az ifju T. 1791, mint vál. fejedelmi apród Mainzba jött. Midőn 1792 az udvar a' Francziák előtt elszaladt, T. 1793 Waltershausenbe ment erdőtudományt tanulni hires Bechsteintól. Még ugyanezen évben a' göttingeni egyetembe ment, mellyet ifjui hirtelenkedése miatt a' jenaival kellett felcserélnie. Atyja halála alkalmat nyujta, hogy egészen vonzódására, a' hadszolgálatra, szentelje magát 's igy 1794 cadet lőn az austriai ezeredben, előbb Kinsky, utóbb Klenau alatt. A' had folyamatjában lovas kapitányságra emelkedett és csapatparancsnokká tétetett. Millyen vitézül viselte magát csatamezőken, olly dicsően élt a' béke keblében. 1804 parancsokkal udvarának követéhez küldetett Berlinbe, hol nem sokára meghittje lett Louis Ferdinand herczegnek, ki őtet már előbb esmerte 's megkedvelte. 1805 a' had

ujra kitörvén, Mack seregében szolgált 's az ulmi szerencsétlenségkor Ferdinand főherczeg alatt keresztülvágta magát az ellenségen, mint az előcsapat vezetője. Béke után Thereziakeresztet kapott. 1808 Schwarzenberg herczeget, mint első segéd 's követségiovag, Pétervárába kisérte, 1809 a' herczeg tudósitásával az austriai sereghez jött, 's a' wagrami ütközetben olly nyomos részt vett, hogy Károly főherczeg a' csatamezőn majorrá nevezé őt. Béke után Schwarzenberg következtében Parisba menvén, T. ismét uttársa lőn a' herczegnek. Erzetei miatt nem nyerheté meg Napoleon kegyét; a' becsületlegionak mindazáltal tagja lőn, ama szörnyü gyuladás alkalmával, melly több főrangu személynek volt veszélyes. Napoleon Oroszországnak hadat izenvén 1812, lemondott T. austriai szolgálatjáról 's az Oroszokhoz mene, hol ezeredeshadnagyságra emeltetett. Itt a' Moskautól visszavonuló Francziák kergetésekor széles mező nyilt fel bátor lelke előtt. Sok ellenséget fogott el, 's Vilnára tett merész rohanásával semmisité a' Francziák tervét, kik itt szándékoztak öszvegyülni. Königsbergben, hol betegen feküdt, kapá az ezeredességről szóló patenst. Még egészen fel nem gyógyulva, egy csapat könnyü lovassággal áltjött a' Weichselen, mellyen eleinte senki se akart áltvonulni. Az Oderán áltszált 's Berlin felé nyomult. Nem lévén elég gyalogsága, mellyel a' város ellen nyomos lépést tehetett volna, egyesült Czernitseffel, 's a' Berlinbei benyomulásra tett merész próbájával Wladimirrendet érdemlett. Berlin megvetetvén, lovas csapattal küldetett Hamburg ellen. 14 Mart. 1813 megérkezett Ludwigslustba, hol a' mecklenburgi herczeg azonnal Franczia ország ellen nyilatkozott. T. erre elkergette Morandot 's 18-ban benyomult a' régi szerközetét visszaállitó Hamburgba. Tiz hétig fáradhatlan munkásságban volt itt T., 's csak akkor (30 Maj.) hagyta el a' várost, midőn éppen semmi reménysége se volt többé annak megtarthatásához. Sándor császár első osztálybeli Annarenddel jutalmazá őt. Most T. Walmoden alatt előbb Davoust ellen, ki Mecklenburgba becsapott, azután Pecheux ellen táborozott, kinek teljes megveretése után az Elbe bal partján maradt 's Brema ellen fordult, mellyet 15 Oct. meg ett. Midőn erre a' svéd koronaörökös Dánországot támadta meg, magához hivta Tettenbornt, ki itt is kitünteté magát 's Jütlandig előnyomult. Jutalmul kardrendet kapa. Már 24 Jan. 1814 a' Rajna felé vonult T., miután a' Dánországgali ellenségeskedések megszüntek. Kölnből könnyü lovas csapatjával Franczia országba beütött, hogy a' szövetségesek egyes seregei közt fentartsa az öszveköttetést, 's igen fontos szolgálatokat tett, főleg fontos kurirok elfogásával 's az ellenség mozgásainak kikémlelésével. Az 1815-ki táborozásnak vége lőn, mielőtt Tettenbornnak alkalma volt volna abban nyomos részt venni. Ekkor szabadságot kért, hogy jószágait, mellyeket Napoleon egy vezérének ajándékozott, birtokába vegye. 1818 orosz szolgálatból ismét badenibe ment vissza, hol olly sikerrel munkálódott e' tartomány határainak ügyében, hogy Baden e' tárgy szerencsés eldöntetését nagyobbára neki köszönheti. Az alkotmányi oklevél készitésében is nagy érdemet szerzett 's 1819 olta badeni követ a' bécsi udvarnál.

TETÜ. Hat lábu, két szemü, árforma hüvelyes szivó csővü, szőrös két tapogató szarvu utálatos állat, mellynek lapos széles hátulján nehány lélekző lyuka van. Élő állatok testén tanyáz, 's ezeknek nedvével táplálja magát; ha pedig az állat megszün élni, oda hagyja ezt, vagy vele együtt elvesz. Különös, hogy majd minden állatnemnek saját, 's némellyiknek többféle nemü tetve van, ugy hogy nem csak meleg vérü állatok, hanem halak és bogarak is (t. i. méhek) szenvednek ezen undok állattól. Az emberé 3-féle, u. m. haj- (melly az emberi test és haj színéhez képest szőkébb vagy barnább, igy a' Szerecseneké fekete), ruha-, melly ruharánczokban tartózko-

dik, 's csak akkor megy testre, ha éhes, — és lapos tetü, mellynek kerekded teste, ránczos bőre 's 4 hátulsó lábán rákéihoz hasonló ollós körmei vannak, mellyeknél fogva ugy bekapaszkodik a' bőrbe, hogy alig lehet hegyes eszközzel is kivájni. E' nem hajban 's ruhában, hanem a' test szőrös részeiben tartózkodik. A' tetü serkét toj, mellyet nyuló nedvvel ragaszt meg, hogy le ne hulljon. 6—7 nap alatt megnő, serkéjéből kibuj 's 3 hét mulva már szaporit. Legjobb eszköz ellene a' külső 's belső tisztaság; ellenben a' tisztátalanság nagyon szaporitja a' tetveket, főleg a' fajtalan életü 's romlott vérü emberek belső részeiben ugy elhatalmaznak, hogy a' testen kiütő fekélyekből temérdek sokasággal ömlenek ki 's akármineműszer is sikeretlen levén ellenek, végre olly utálatos halált okoznak, mint Herodesé, Sylláé és II. Filep spanyol királyé. Hajtetü ellen hasznos a' petrezselem-mag v. sabadilla; lapos tetü ellen dohányolaj vagy kéneső kenőcs.

TEUCER (Teukros). 1) Skamander és Idaea fijok, 's trojai király, mellynek lakói róla Teukriknak neveztettek. Midőn Dardanus hozá szaladt, Bateia leányát nőül adta ennek 's örökösévé tette. Servius szerint Cretából jött T. Phrygiába, elvette Skamander király leányát 's utána Trójának királya lett. — 2) Teucer, Telamon salamisi királynak 's Hesionenek, Laomedon leányának, vagy Homer szerint egy rabszolgálónak fijok. Ez Ajax öccsével 's 12 hajóval Trojába ment 's itt mint ügyes nyillövő, kitüntette magát, honnan a' költő azt mondja, hogy T. kézivét Apollotól kapta. A' sánczolatokra rohanáskor, neki, mint nyilásznak, paizsa nem levén, Ajax védte őtet a' magáéval. E' megett huzta fel kézivét, 's miután a' paizson kivül nyilát ellőtte, ismét megé vonult. Igy több Trojait elejtett. Hectorra is rálőtt, de Gorgythiont találta, mert Apollo nyilát másfelé forditotta. Öccse nélkül menvén haza, atyjától nem fogadtaték be. Másutt keresé tehát szerencséjét, jelesen Belus sidoni királynál, ki őtet katonasággal segitette, mellyel Cyprus szigetét elfoglalta, hol várost épitett, mellyet honáról Salamisnak nevezett.

TEUTOBURGI ERDŐ, a' Quinctilius Varus romai vezér és Hermann vitéz cherusk fejedelem közt K. u. 9 évvel történt ütközet piaccza. Ezen ütközet okaira 's fontos következéseire nézve l. HERMANN és VARUS. Azon tájék, mellyen történt, régi történetirók előadása szerint, a' teutoburgi erdő. Bár ezt a' nevezetet még most is viseli egy hegylánczLippében, még se lehet bizonyosan ezt a' helyet venni az emlitett ütközet helyének, mert a' Romaiak kétség kivül nagyobb kerületet értettek ama hegyláncznál, teutoburgi erdő név alatt. Helyesebben tartatik csatamezőnek a' pyrmonti ferdőtől nyugotra nehány órányira fekvő hely, mivel most is találtatnak olly régiségek 's nevek, mellyek ama véres csatára mutatnak. Ide tartoznak főként következők: a' Hermannhegy vagy Arminiushegy, egy Pyrmonttól $1\frac{1}{2}$ ór. magánosan fekvő hegy, mellyen ütköznek öszve most Pyrmont, Lippe és Poroszország határai. Rege szerint rajta állott Hermann vára; most is láthatni itt falak, bástyák 'st. maradványait; továbbá Varusberke, alacsony domb, mellyen állott Varus sátora; hadberek, csata-, győzedelem-berek, győzedelem-udvar, győzedelem-mező, vér- vagy hőspatak 'sm. a' Hermannhegy szomszédságában. Hasonlóul vannak e' tájékon sok sánczok 's árkok, két sor sirhalom, mellyekben hamu, csontok 's hamuvedrek (urnák) találtatnak. Az utóbbiak hasonlitanak azokhoz, mellyek csalhatlanul német eredetüek. Még nincs minden halom felnyitva 's e' szerint van reménység, hogy jövendőben talán több e' történetre tartozó régiség találtatik. Hammerstein vezér a' Hermann ütközetéről szárnyaló regéket topographice magyarázta (Hanov. 1816.), hanem (mint Tappe és Hohenhausen titkos tanácsos) phantasiája által megcsalatta magát. Leg-

nyomosabb historiai és helybeli nyomozódást tett lippei levéltárnoki tanácsnok Clostermeyer e' munk. *Wo Hermann den Varus schlug?* (Lemgo 1822.), mellyben megmutatja, hogy a' Windfeld Varus csatamezeje nem lehetett. A' második lippei hegylánczi legmagasabb csucsán, melly Teutnak neveztetik, óriásfalak találtatnak, mellyeket neveztek talán Teutoburgnak a' Romaiak. Ezen Teuthegy alján fekszik Detmold. Feldrom hajdan Drom nevet viselt 's a' Romaiak sohase jöttek ide. Lsgpontosabb ezen történetekre nézve ingenieur őrnagy W. Müller *Vermuthungen über die Gegend, wo Hermann den Varus schlug* (Hanov. 1824, 4.)

TEUTONOK, hadakozó nép, melly a' CIMBEREK (l. e.) társaságában 's az Ambronokkal és Tigurinokkal K. e. 113. Olaszország ellen fordult. A' keleti tengertől jöttek e'? nem bizonyos; hihetőleg német eredetüek voltak. Miután általok 's szövetségeseik által a' Romaiak többször megverettek volna, végre K. e. 102 Mariustól Aixnél mai Francziaországban teljesen meggyőzettek.

TEVE, nevezetes 4lábu 's barmok rendébe tartozó állat, keleti és déli meleg tartományokban, hol ló, tehen, ökör 's juh nem élhetvén, ezeknek helyét pótolja ki. 9 — 10 mázs. terhet elbir, ügetve versent-megy a' vágtató lóval, napjában könnyen halad 12 — 15 mf-et, akárminő gazzal, tövissel 's bogácskóróval megelégszik, 's a' szomjuságot 8 napig is kiállja a' szörnyű hév pusztákon. Tejéből, melly olly sürü, hogy vizzel keverik, erős ital készittetik; husa fiatal korában kedves izü. Szőre kalapot 's különbféle szöveteket ad, bőre varga- 's timármivekre használtatik, vizeletéből szalamiát, ganéjából tőzeket csinálnak. Két neme van, u. m. egy és két pupos, melly az elsőnél tartósabb 's 40 évig is elél. Megbecsülhetlen állat a' teve honában, mert ezen szálitják az emlitett tartományok lakói portékáikat, olly helyeken utazván keresztül, mellyeken más állatnak el kellene veszni. Ha útközben a' kereskedők megszorulnak vizre nézve, levágnak egy tevét, mellynek 5-dik gyomrában tiszta 's iható vizet találnak. Ha a' tevét meg akarják terhelni, jelt adnak neki, mire e' letérdel 's ha megterheltetett, feláll. Ha elfárad, nincs eszköz, melly megindítsa; csupán muzsikával, mellyet igen kedvel, lehet rábirni, hogy magát ereje utolsó perczéig megerőltesse. A' nálunk látható tevéket a' toscanai (Pisánál levő) teveménesből veszik a' mutogatók, hova, mint irják, a' Johannitáknak bizonyos, Pisából származott, nagypriorja hozta ez állatnemet, a' kereszthadak alkalmával. A' san-rossorei uradalom, mellynek sajátja e' ménes, különbféle mezei munkára használja a' tevéket. Számok mintegy 200, 's a' tengerparton szabadon szaladgálnak. L. *Br. über Italien a. d. Franz. des Hrn. Lullin v. Chateauvieux, v. H. Hirzel* (Leipz. 1821).

TÉVELYGÉS, hamis itélet, mennyiben ez igaznak tartatik. Kutfeje látszás és ebből jövő csalódás, azaz, alapos esmeretek hijánya. Formalis, ha az esmeret az ész törvényeivel ellenkezik; materialis, ha a' gondolatok és itéletek magokkal a' tárgyakkal ellenkeznek. Csak ugy győzethetik meg, ha a' tévelygő a' tárgyakat alaposan kiesmeri 's igy tudatlanságát általtája. Legjobban el lehet kerülni, ha csak arról itélünk, miről érzékeinknél fogva teljes esmeretet szereztünk. Ha t. i. azt mondjuk: a' fellegek hegyeken feküdni látszanak, vagy a' nap lementekor nagyobbnak látszik, mint feljöttekor, — e' még nem tévelygés; ellenben, ha a' látszást valóságnak tartjuk, hogy t. i. a' fellegek valósággal hegyeken fekszenek, a' nap valósággal nagyobb lementekor, mint feljöttekkor, — már ekkor nem az érzékek tévelyedtek el, hanem az ész; mivel a' látszás által e-tántorittatván, többet vett fel itéletébe, mint mennyit az érzékek általadtak. Belső 's külső körülmények okozzák a' tévelygést; ama

zok közé tartoznak: az esmerő tehetség gyengesége, párosodván hirtelenkedéssel, szükséges esmeretek 's tapasztalatok hijányával; továbbá, hiuság; önszeretet; szenvedélyek; emperamentum; balga félelem; csügedezés; felettébbi önbizottság; 's fáradságos vizsgálódástóli irtodzás. Külső körülmény mind az, mi bizonyos gondolatokra 's cselekvési elvekre első irányt adhat, mint nevelés, életmód, oktatás és társalkodás. Egyébiránt teljes tévelygés nincs, hanem csak részbeni létez, azaz, minden tévelygésben van valami igaz.

Texel vagy Tessel, kicsiny sziget éjszaki Holland keleti csucsán, mellyhez tartozik. Az éjszaki tengeren fekszik, mellynek keleti oldalán van az alkalmatos moskovi kikötőtorkolat, hol gyülnek öszve a' hollandi Keletindiába evező hajósok, 's melly közönségesen hasonlóul Texelnek neveztetik. A' lakók (5000-en 6 faluban) leginkább juhtartásból (30,000 darab) élnek 's készitik a' hires texeli sajtot. Nagy dohánytermesztést 's csigafogást is üznek. Emlithető még a' Helders, Texellel szemben fekvő, hasonló nevü éjszakhollandi falu szomszédságában lévő kikötő torkolat, melly szokott lenni háboru alkalmával a' németalföldi hajósereg öszvegyülő helye.

Tezel (János), Lipcsében szül. 's tanult theologiát, 1489 Domonkosrendbe lépett 's szabadságot kapott kimenetelre és predikálásra. 1502 a' romai udvartól bünbocsánat hirdetésére rendeltetett 's e' jövedelmes kereskedést 15 évig üzte. Élete olly botránkoztató volt, hogy Innsbruckban örök rabsággal büntettetett. Innen is kiszabadulván, Romába ment 's X Leotól bünbocsánatárulóvá, apostoli biztossá 's a' mainzi érsektől eretnekmesterré neveztetett. Igy meghatalmazva harangszó közben városról városra 's faluról falura járt, akárminő bünt is megbocsátva jó pénzért, mig 1517 Luther Vittenbergben ki nem kelt ellene. Luther ellen irt feleletét a' tanuló ifjuság Vittenberg piaczán megégette 's T. maga is keményen megpirongattatott, a' per eldöntése végett oda küldött pápai kamarás, Miltitz Károly, által. Dögben halt meg a' lipcsei Domonkosklastromban 's a' hajdani ahoz tartozó Paulinustemplomban van eltemetve.

FOGLALAT.

	Lap.
Só	1
Soane	—
Sobieski	—
Soccus	2
Socinianok	—
Soden	3
Soffito	4
Sofiismus, l. Ssufismus	—
Sóferdők	—
Sófőzések	—
Sógorság	5
Sóhajtás	—
Soho, l. Birmimgham	—
Soknőség, l. Polygamia	—
Sokrates	—
Sokszegü, l. Polygon	14
Solfeggio	—
Solger	—
Soliman II	15
Solingen	16
Solipsi	—
Solis	—
Solly képgyüjteménye	—
Solms	—
Solms (Fridrich etc.)	—
Solo	17
Soloecismus	—
Solon	—
Solothurn	19
Soltau	20
Solth	—
Somerville	—
Somlyó (Vásárhely)	—
Somlyó	—
Sommerring	21
Somnambulismus	—
Somnus	23
Somogy	—
Somogyi Ambrus	24
Sonate	—
Sonde	25
Sonetto	—
Sonnenberg	26
Sonnenfels	—
Sonnenstein	27
Sontag	—
Sophiatemplom	28
Sophisma, l. Sophisták	—
Sophisták	—
Sophokles	30
Sophonisbe, l. Massinissa	31
Sopran	—
Sopron vármegye	—
Sopron város	—
Sorau	33
Sorbet	—
Sorbok	—
Sorbonne	—
Sorites	34
Soroe	—
Sors, l. Fatum	—
Sósav	—
Sóskasó	—
Sóskút, l. Salzbrunn	—
Sotzmann	—
Soubise	35
Soult	—
Southcote	36
Southey	—
Souverain, l. Fejedelem	—
Souza	—
Sóvár	37
Spaa	—
Spagnoletto	—
Spahik	—
Spallanzani	38
Spangenberg	—
Spanheim	—
Spanyol lovaglók	—
Spanyolnyelv	39

	Lap.
Spanyolország	43
Spanyol örökségi had. l. Utrechti béke	97
Sparta	—
Spartacus	103
Species	—
Specifica	—
Speckbacher	—
Spee	104
Spencer	—
Spener	—
Spenser	105
Speransky	106
Sperma ceti, l. Czetvelő	—
Spessart	—
Speyer	107
Speziale	—
Sphinx	108
Sphragistica, l. Pecséttudomány	109
Spiesz	—
Spinell	—
Spinett	—
Spinola	—
Spinoza	110
Spiralvonat	111
Spiritualis	—
Spiritualismus	—
Spittler	—
Spitzbergen	112
Spix	—
Splanchnologia	114
Spohn	—
Spohr	—
Spondeus, l. Rhythmus	115
Sponsaliák, l. Eljegyzés	—
Spontini	—
Sporadok	—
Sportulák	116
Spree	—
Sprengel	—
Spurzheim	117
Ssufismus	—
Staal	118
Stabat mater	119
Staccato	—
Städel	—
Stadium	—
Staël-Holstein	120
Staffa	124
Staffage	—
Stägemann	—
Stahl	—
Stainer	—
Stalactites	125
Stambul, Istambul, l. Konstántinápoly	—
Stanhope (Károly)	125
Stanhope (Lady Eszter)	126
Stanhope sajtója, l. Gyors sajtó	—
Stanislaus I (Leszczinski)	—
Stanislaus, lengyel király, l. Poniatovski	129
Stanza	—
Stäpfer	—
Stapsz	—
Starhemberg	131
Starhemberg (Ernst Rüdiger, gróf)	—
Starhemberg (Guido, grof)	—
Stark	132
Starke	—
Starostok	—
Staszic	133
Statica	—
Statistica	—
Statius	135
Status	—
Statusadóság	136
Statusbank	137
Statusbankrott	138
Statusczél	139
Statusegyezet	—
Statusekesszólás	140
Statusfinancztudomány	142
Statusforma	143
Statushatalom	—
Statushivatalok, l. Statusszolgák	144
Statusjog	—
Statuskalendariom	145
Statuskincs	146
Statuskormányzás	—
Statusok leirása, l. Statistica	147
Statusok sulyegyene	—
Statusok történetirása	149
Status orvostudomány	150
Statuspapirosok	—
Statusszolgák	164
Statusszolgálatosság	165
Statustudományok	—
Stäudlin	177
Staufen, l. Hohenstaufen	178
Staunton (George Leonard)	—
Staunton (Sir George Thomas)	—
Stedingek	179
Steele	180
Steevens	181
Steffens	—
Stegenographia, l. Titkos irás	—
Stegmann	—
Steibelt	182
Steiermark	—

	Lap.
Steigentesch	183
Stein (Joh. Andr.)	—
Stein (Károly, báró)	—
Steinbart	184
Steinhudi tenger	—
Steinkopf	—
Stellionatus	—
Stenbock	185
Stenographia	—
Stentor	186
Step	—
Stephani (Henrik)	—
Stephanie (Christian)	187
Stephanus (Robertus és Henr.)	—
Stephens (Misz)	189
Stephens (Sándor)	—
Stereometria	—
Sterkel	190
Sterling	—
Sternberg (nemzetség)	—
Sternberg (város)	—
Sterne (Lőrincz)	191
Stesichorus	—
Stethoscopium	—
Stettin	—
Stewart (Charles)	192
Stewart (Dugald)	—
Stewart (Charles William)	—
Stewart (Sir William)	—
Steyermark, l. Steiermark	—
Sthenia	—
Stheno	193
Stichomantia	—
Stieglitz	—
Stigma	—
Stilicho	—
Stipendium	194
Stoa	195
Stobaeus	196
Stöchiometria	—
Stock, l. Fond és Statuspapirosok	197
Stockbörse	—
Stockholm	198
Stocksjobbery	199
Stoicusok, l. Stoa	200
Stola	—
Stolafizetés	—
Stolberg (város)	—
Stolberg (nemzetség)	201
Stolberg (Christian, grof)	—
Stolberg (Fridr. Leop., grof)	202
Stoll	—
Stolz	203
Storax	—
Storr	—
Storthing	—
Stosch (Samuel etc.)	204
Stosch (Filep, báró)	—
Stourdza	205
Stöver	206
Strabo	—
Strafford	—
Stralen	207
Stralsund	208
Strasburg	—
Strasburgi püspökség	209
Strategia	—
Streckfusz	—
Strelitz (Mecklenburg), l. Mecklenburg	—
Strelitzek	—
Strelitzia Regina	210
Stretto	—
Strixner	—
Stroganoff	—
Strombeck	212
Strontianföld	213
Strube	—
Strucz	—
Struensee és Brandt	214
Struensee (Károly etc.)	218
Struve (nemzetség)	—
Struve (Fridrik etc.)	219
Stuart (ház)	—
Stuart (Mária)	221
Studium	223
Stukkaturcsinálók	—
Sture	—
Sturlason	—
Sturm	224
Stürmer (Ignácz)	—
Stürmer (Bertalan)	225
Sturz	—
Stuttgart	226
Stylus	—
Stylus (mívészi)	227
Styliták	228
Stymphalidak	—
Styx	—
Suada	—
Suard	—
Subjectum	230
Subordinatio	—
Subsidium	—
Substantia	—
Suchet	231
Südermannland, l. Svédország	—
Sudetek	—
Suetonius	—
Sueur (Eustache le)	—
Sueur (Jean Francois le)	232
Suez	—
Suffetek, l. Carthago	—

	Lap.
Suffraganeus	232
Suffragium	—
Sugárcsucs	233
Sugárhajlat, l. Sugártörödés	—
Sugártévesztés	—
Sugártörés	—
Sugártörödés	234
Sugárvonzástudomány, l. Perioptrica	—
Sugatag	—
Suhl	—
Suhm (Ulrich Friedrich)	235
Suhm (Peter Friedrich)	—
Suidas	—
Suliguli	—
Sulioták	—
Sulkowski (nemzetség)	236
Sulkowski (Antal)	—
Sulla	237
Sully	239
Sultan	240
Sulzer	—
Süly	241
Sulyegyen	242
Sulyegyene a' statusoknak, l. Statusok sulyegyene	—
Sumach	—
Sumarokoff	—
Sumatra	—
Sund	243
Sundi szigetek	244
Sunna	—
Sunniták	—
Suovetaurilia	—
Supercargo	—
Supernaturalismus	—
Suprema ia	245
Suprema iaeskü	246
Surinam	—
Sürités	247
Sürüdés	—
Surrey	—
Sussex	—
Süsz	248
Süszkind	—
Süszmeyer	—
Süszmilch	—

	Lap.
Suvoroff	248
Suzzo	251
Svábország, l. Schwaben	—
Svábországi János, l. Parricida János	—
Svéd literatura	—
Svédország	255
Svevek	271
Swammerdam	—
Swantewit	272
Sweaborg	—
Swedenborg	—
Swieten	274
Swift	—
Swinden	276
Swinderen	277
Sybaris	—
Sydenham	278
Syenit	—
Sykophant	—
Sylla, l. Sulla	—
Syllogismus	—
Sylvester II	279
Sylvius (Aeneas), l. Piccolomini	—
Symbolicus könyvek	—
Symbolum	283
Symmetria	286
Sympathia	—
Symphonia	—
Symplegadok	288
Symptoma	—
Synagoga	—
Synchronismus	—
Syndicus	—
Synedrium, l. Sanhedrin	289
Syncratia	—
Syncretismus	—
Synonymák	290
Syntaxis	—
Synthesis	291
Syphax	—
Syracusa	292
Syria	293
Syriai keresztények	294
Syrinx	—
Systema, l. Rendszer	
Syzygiae	—

Sz.

	Lap.
Szabad csapatok	295
Szabad gondolkozásu	—
Szabadka	—
Szabad kir. város	—

	Lap.
Szabad kikötő	296
Szabad kömivesek	—
Szabad község	299
Szabadlélek	300

	Lap.
Szabad lelkűek	300
Szabadosak	—
Szabadság	301
Szabadságfa	302
Szabadságos'tás	—
Szabadszálás	—
Szabolcs	—
Szabolcs vármegye	303
Szaglás	—
Szagos szerek, l. Parfum.	—
Száj	—
Szakácsmesterség	—
Szakadás, l. Secták	304
Szakál	—
Szakaszai az életnek	305
Szakolcza	—
Szakos nyavalyák	—
Szala	—
Szalárdi	306
Szállamány, l. Devolutio	—
Szállitó kereskedés	—
Szalma	—
Szalonakó	307
Szám	—
Szamár	—
Szám (arany), l. Kalendárium	—
Szamárhurut	—
Számczim	308
Számjegyek	—
Számolás	—
Számláló	—
Szamosközi István	—
Szamosujvár	309
Számrendszer, l. Számolás	—
Számtudomány, l. Arithmetica	—
Számüzés	—
Számvetés	310
Számvető kézmivek	—
Szándék	—
Szapáry Péter	311
Szappan	312
Szárazbetegség	—
Szárazföldi rendszer	313
Származása az embernemnek	315
Szaru	316
Szarucsüst	—
Szaruhártya	—
Szarukövek	—
Szarusip	—
Szarvasgomba	—
Szarvasmarha	—
Szarvasmarha-tenyésztés	317
Szarvorru, l. Rinoceros	—
Szászföld	—
Szász-Gotha, l. Gotha	319
Szász-Meiningen	—
Szászország	320
Szászváros	334
Szathmár-Németi	335
Szathmár (vármegye)	—
Szavatos	—
Század	336
Szeben (kis)	—
Szeben	—
Szédelgés	—
Szederfa	337
Szeg	—
Szeged	—
Szegény	338
Szegények gyarmatjai	339
Szegények oskolái	—
Szegesvár	339
Szegesvár szék	340
Szegfü	—
Szegmásló	340
Szegmérő	—
Szegoszlop	—
Szégyenkő	—
Székalyek	—
Székelyhid	344
Széképitész	344
Szekér	—
Szekérgát	345
Székes-Fejérvár	345
Székes-Fejér vármegye	—
Szekfü, l. Szegfü	346
Szeksó	—
Szekszárd	—
Szél	—
Szelelő	346
Szélesség	347
Szelet	—
Szélgolyó	—
Szélharfa	—
Szélkorság	—
Szélmérő	—
Szélmutató	348
Szelő	—
Szélpuska	—
Szélzár	348
Szem	—
Szemápolás	349
Személy	350
Személyadók	352
Személyesités	—
Személyrablás	—
Szemhéj	353
Szemirány	—
Szemkórtudomány	353
Szemlélet	—
Szemlélet	354
Szemléletes oktatás	354
Szemlélődés, l. Contemplatio	354

	Lap.
Szemlin	355
Szemmérték, l. Mérések	—
Szemölcs	—
Szempont	—
Szemszeglet	—
Szemüveg	—
Szemüveg	356
Szemzés	—
Szén	—
Szénné válni	357
Szent	—
Szentelt víz	358
Szent-Gellért	358
Szent Grot	—
Szent György	—
Szent György éjje	—
Szent háromság, l. Háromság	359
Szent hivatal	359
Szent Jakab hava, l. Julius	364
Szent János lovagjai	364
Szent Ilona szigete, l. Sanct Helena	366
Szent-Jób	366
Szent irás, l. Biblia	—
Szent Mária, l. Szabadka	—
Szentségek, l. Sacramentum	—
Szentségtörés	—
Szent szövetség	367
Szenvedélyek	—
Szép	368
Szep irás, l. Calligraphia	369
Szépitő szerek	—
Szeplő	370
Szép tudományok	371
Szépnéző cső, l. Caleidoscopium	371
Szerecsendio	—
Szerednye	—
Szeregyenlőség	—
Szerelem	372
Szerelemdalnok	—
Szerelemdüh	373
Szerelem itali	374
Szerelemtörvényszékek	—
Szerelemvendégség	375
Szerencsemondás, l. Chiromantia	—
Szerep	—
Szeres muzsika, l. Hangszeresmuzsika	—
Szerkeztető	—
Szertartás, l. Rituale	—
Szertelen	—
Szerzetesek	—
Szerzetesélet	—
Szerzetesgyülekezet	376
Szerzetesörökösödés	—
Szerző	—
Szeszély	377

	Lap.
Sziget	377
Sziget	378
Szigetelni	—
Szigetvár	—
Szigony, l. Neptun	—
Szikfü	—
Szilágyi (Mihály)	—
Szilágyi (Erzsébet)	379
Szilicze	—
Szinadás	380
Szinfal	—
Szinház, l. Játékszin	381
Szinjáték	—
Szinjátékköltő	386
Szinjátszó művészség	—
Szinó-Bánya	387
Szintelen, l. Achromaticus	—
Szinváltozások	—
Sziv	—
Szivárvány	—
Szivattyu, l. Levegőszivatyu	388
Szivbetegségek	—
Szivosság	—
Szláv nyelvek	388
Szlavok	389
Szobor	392
Szoboszló	393
Szobráncz	—
Szójáték	—
Szokás	—
Szökevény	—
Szökevény	394
Szökő esztendő, l. Esztendő Kalendariom	—
Szökőkut	—
Szókönyv, l. Lexicon	—
Szóláb, l. Rhytmus	—
Szolgálat	—
Szolnok	395
Szolnok (belső)	—
Szolnok (közép)	396
Szolnok (külső)	—
Szőlő	—
Szombat	398
Szombathely	—
Szomjuság	—
Szomolnok	—
Szomorjáték, l. Szinjáték	—
Szomoru emlékek, l. Gyászemlékek	—
Szomoruság	—
Szónokok, l. Rhetorok	399
Szőnyegek	—
Szoptató állatok	—
Szorgalom	401
Szorgalomiskolák	—

	Lap.
Szótagmérés	401
Szótagnyujtás	402
Szövés	—
Szövetséges rendszer	—
Szövetséges status	404
Szövetséges várak	—
Szövetség német, l. Német szövetség	405
Szövetség sátora	—
Szövevény	—
Szügy	—
Szükségeset	405
Szükségeseti jog	—
Szükségeseti keresztség	406
Szülei hatalom	—
Szülés	407
Szüléssegitség	409
Szünjel	410
Szunyogok	—
Szürke miv, l. Camayeu	—
Szürkület	—
Szürkületkör	—

T.

	Lap.
Tabellák	411
Tabernaculum l. Sátor	—
Táblabiró (Assessor)	—
Tableaux	—
Tábormérés	412
Táborszem	—
Tabulatura	—
Tachygraphia l. Stenographia	413
Tachypyrion l. Tüzszerszám	—
Tacitus	—
Tactica, l. Hadi tudomány	414
Tactus	—
Tactusmérő	415
Tadmor l. Palmyra	415
Tadolini (Adam)	—
Taffia	—
Taganrog	416
Tágasság, l. Amplitudo	—
Taglalás, l Analysis és Anatomia	—
Tájékfestés, l. Képirás	—
Tajo	—
Tajték	—
Taksások	417
Taksony	—
Találmány	418
Találmányok	419
Talány	—
Talapoinák	420
Talar	—
Talentum	—
Talisman	—
Talk	—
Talkföld	—
Talkkő	421
Tallard (Camille)	—
Tallér, l. Joachimtallér	—
Talleyrand-Perigord Charles	—
Tallien	425
Tállya	426
Talma	—
Talmud	428
Talos	—
Talppárkányozat	—
Tamáskeresztények	—
Tambroni Clotilde	429
Tambroni Jos	430
Tamerlan l. Timur	—
Tanács, l. Senatus	—
Tanais	—
Tancred	—
Tánczmivészség	431
Tánczmuzsika	434
Tanfana	—
Tangens l. Érintő	435
Tanitás	—
Tanitástudomány	—
Tantalus	—
Tanu, Tanuvallatás	—
Tanulevél (Documentum)	436
Tanulók	—
Tanyázni, l. Canton	438
Tapasztalás	—
Tapasztalati physica l. Physica	—
Tapintás, l. Érzék	—
Táplálás	—
Tappe	439
Taprobana	439
Tara v. Thara	—
Tarand, l. Irámszarvas	—
Tarantula	—
Tarczal	440
Tardieu (Alex)	—
Tardieu (Jean)	—
Tarent	—

	Lap.
Tárgyjog	440
Tárgyüveg	441
Tariffa	—
Tarnow (Fanny)	—
Tarokjáték	442
Tarpeja	—
Tarquinius (Lucius)	—
Tarquinius (Superbus)	—
Társalkodás (Conversatio)	—
Társaságszigetek	444
Tarsus	—
Tartaglia	—
Tartaléksereg	—
Tartalom	445
Tartane	—
Tartarus	—
Tartás	446
Tartini	—
Tartozás	—
Tartóztatva l. Rallentando	447
Tartuffe	447
Tasso (Bernardo)	—
Tasso (Torquato)	448
Tassoni	452
Tata	453
Tatárok	—
Tatárország	454
Tatianisták, l. Gnosis	—
Tatovirozás	—
Taubmann	—
Tauchnitz	455
Tauenzien von Wittenberg	456
Tauler	457
Taunus	—
Tauria	—
Tauris	459
Taurus	—
Tautochronicum, l. Egyidejü	—
Tautochronica linea, l. Egyidöben futó vonatok	—
Tautologia	—
Tavasz	—
Tavaszi éjnapegyenlet, l. Aequinoctium	460
Tavernier	—
Távollévő	—
Távolmérő	—
Távolság, l. Távolmérő	—
Taylor (John)	—
Tea	461
Tébolyodottság	—
Technica	462
Technologia	—
Te Deum laudamus	—
Téged isten dicsérünk, l. Te Deum laudamus	—

	Lap.
Tegernsee	462
Tégla	—
Tegnér	464
Tehel	—
Tehénhimlő	—
Tehetség	—
Teimer	—
Tej	465
Tejczukor	466
Tejkő, l. Galactit	—
Tejnedv, l. Chylus	—
Tejnedvképzés l. Chylificatio	—
Tejsavany	—
Tejút	—
Teknös béka	—
Tél	467
Telamon, l. Argonauták	—
Telegdi	—
Telegraph	468
Telehold	469
Telekadó (birtokadó)	—
Telemachus	—
Telemann	—
Teleologia	470
Telhetlenség	—
Téli alvás	—
Tell Wilhelm	471
Teller Wilhelm	472
Tellurismus	473
Tellurium	—
Tellus	—
Télpont	—
Temesvár	473
Temesi Bánát	474
Temes vármegye	475
Temetés	—
Temetők	476
Tempe	477
Tempelhoff	—
Tempera	478
Temperamentumok	—
Tempesta	479
Templariusok, l. Templomosok	—
Temple (le)	—
Temple William	—
Templom	481
Templomosok	482
Templomszentelés	485
Tempo	—
Tenaros	486
Tenedos	—
Teneriffa	—
Tengely	—
Tenger	487
Tengeráradás és apadás	490

	Lap.
Tengeráradás és apadás megállapodása.	491
Tengerhossz	—
Tengeri erő	—
— — ferdök	—
— — háboruk	492
— — istenek	—
— — jog	—
— — kereskedés	494
— — népjog, l. Népjog practicai	—
— — nyavalya	—
— — órák	495
— — rablás	—
— — tactica, l. Tactica	495
— — törvények	—
— — tudományok	496
Tengerviz	—
Teniers	—
Tenor	497
Tenta, l. Tinta	—
Tentahal, Tintahal, l. Sepia	—
Tenzel	—
Teplicz	—
Teremtés	498
Terentius	—
Tereus l. Philomela	499
Terhesség	—
Terhességkalendariom	—
Terjedés l. Expansio	—
Terjék	500
Téritökörök,	—
Téritö pontok félköre, l. Csonka körök	—
Termékenyités	—
Természet	501
Természetesiteni	507
Természethistoria	—
Természeti állapot	511
Természeti dolgok	512
Természeti földleirás l. Physica geographia	513
Természeti theologia, l. Physica theologia	—
Természetjog	—
— — nemi mü.	514
— — országai	515
— — philosophia	—
— — rendszer	—
— — tanulmány, l. Physica	517
— — törvényei	—
— — tudományok	519
Termesztés, l. Productio	524
Terminik, l. Hermesek	—
Terminismus	—

	Lap.
Terminologia	524
Terminus	—
Termiték	525
Ternate, l. Füszerszigetek	—
Ternaux	—
Terni	527
Ternite	—
Terpander	—
Terpentin olaj	—
Terpodion	528
Terpsichore	—
Terra cotta	—
Terrafirma	529
Terra sigillata, I. Pecsétföld	—
Terray Josef	—
Terrorismus	—
Tertiariusok, l. Rendek (papi)	530
Tertullianus	—
Területek, l. Geognosia	531
Terzett	—
Teschen	—
Teschení békekötés	—
Tessin (Károly)	532
Test	533
Testacta	—
Testamentom (theologiai), l. Szövetség	—
Testamentom (törvényes), l. Végrendelet	—
Testek elosztatása, l. Osztás	—
Testesség	—
Testi nevelés	534
Testjáték	535
Testrostozatok (Porus)	—
Testtömegmérés. l. Stereometria	536
Testvérek	—
Tetanus	—
Tétel	—
Tethis	—
Tetöpont, I. Zenith	—
Tetrachord	—
Tetrameter, l. Vers	—
Tett (actus)	—
Tettenborn	—
Tetü	537
Teucer	539
Teutoburgi erdö	—
Teutonok	538
Teve	—
Tévelygés	—
Texel v. Tessel	540
Texel	—

ORSZ. SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár